

І.Жансүгіров атындағы Жетысу университеті
Жетысуский университет имени И.Жансугурова
I.Zhansugurov Zhetysu University

ISSN
Индекс

**EURASIAN SCIENTIFIC AND
METHODOLOGICAL JOURNAL**
“EAST-WEST”
for master and doctoral students

Журнал 2022 жылдың желтоқсан айынан бастап шығады
Журнал издается с декабря 2022 года
The Journal has been published since December 2022

№ 3(3) 2024

БАС РЕДАКТОР
Бурибаев Е.А. – з.ғ.д., профессор

Редакция алқасы (кенес)

Исалиева С.Т. - ғылыми редактор, ә.ғ.м., аға оқытушы (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Момбек Ә.Ә.** - ғылыми редактор, п.ғ.к., қауым. профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Бегалиева С.Б.** – п.ғ.д., профессор (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ), **Жусупбекова Г.Г.** – PhD, аға оқытушы (Ш.Уалиханов атындағы КУ), **Жанбеков Х.Н.** – жер туралы ғ.д., профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Мурзалинова А.Ж.** – п.ғ.д., профессор (М.Қозыбаев атындағы СҚУ), **Тлебаев Қ.Б.** – ф-м.ғ.д., профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Сақыпбекова М.Ж.** – PhD, доцент м.а. (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ), **Абдулкаримова Г.А.** – п.ғ.к., доцент (Абай атындағы ҚазҰПУ), **Аккасынова Ж.К.** – PhD, аға оқытушы (Абай атындағы ҚазҰПУ).

Халықаралық редакция алқасы

Вернигора Влад – ә.ғ.к. (Eurasian Association of Scientific Journals Ltd., Таллин, Эстония), **Имрани Заур Тагар** – г.ғ.к., доцент (Өзәрбайжан Республикасы БЖҒМ География институты, Баку, Әзірбайжан), **Чабан Наталия** – PhD, профессор (Кентерберги университеті, Крайстчерч, Жаңа Зеландия), **Валиев Орхан** – PhD, доцент (Khazar University, Баку, Әзірбайжан), **Вдовиченко Виктория** – PhD, адъюнкт профессор (Болонья университеті, Болонья, Италия), **Цао Жань** – білім магистрі, аға оқытушы (Цзилинь университеті, Чанчун, Қытай).

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
Бурибаев Е.А. – д.ю.н., профессор

Редакционная коллегия (совет)

Исалиева С.Т. - научный редактор, м.с.н., ст.преподаватель (КазНПУ имени Абая), **Момбек А.А.** - научный редактор, к.п.н., ассоц. профессор (КазНПУ имени Абая), **Бегалиева С.Б.** – д.п.н., профессор (КазНУ имени аль-Фараби), **Жусупбекова Г.Г.** – PhD, ст.преподаватель (КУ имени Ш.Уалиханова), **Жанбеков Х.Н.** – доктор наук о Земле, профессор (КазНПУ имени Абая), **Мурзалинова А.Ж.** – д.п.н., профессор (СКУ имени М.Козыбаева), **Тлебаев К.Б.** – д.ф-м.н., профессор (КазНПУ имени Абая), **Сақыпбекова М.Ж.** – PhD, и.о. доцента (КазНУ имени аль-Фараби), **Абдулкаримова Г.А.** – к.п.н., доцент (КазНПУ имени Абая), **Аккасынова Ж.К.** – PhD, ст.преподаватель (КазНПУ имени Абая).

Международная редакционная коллегия

Вернигора Влад – к.с.н. (Eurasian Association of Scientific Journals Ltd., Таллин, Эстония), **Имрани Заур Тагар** – к.ғ.н., доцент (Институт географии при МНО Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджан), **Чабан Наталия** – PhD, профессор (Кентерберийский университет, Крайстчерч, Новая Зеландия), **Валиев Орхан** – PhD, доцент (Khazar University, Баку, Азербайджан), **Вдовиченко Виктория** – PhD, адъюнкт профессор (Болонский университет, Болонья, Италия), **Цао Жань** – магистр образования, ст.преподаватель (Цзилиньский университет, Чанчун, Китай).

CHIEF EDITOR
Buribayev E.A. – Doctor of Law, Professor

Editorial board (council)

Issaliyeva S.T. – Scientific Editor, Master of Social Sciences, Senior Lecturer (Abai KazNPU), **Mombek A.A.** – Scientific Editor, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Abai KazNPU), **Begaliyeva S.B.** – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (al-Farabi KazNU), **Zhussupbekova G.G.** – PhD, Senior Lecturer (Sh.Ualikhanov KU), **Zhanbekov Kh.N.** – Doctor of Earth Sciences, Professor (Abai KazNPU), **Murzalinova A.Zh.** – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (M.Kozybayev NKU), **Tlebayev K.B.** – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor (Abai KazNPU), **Sakypbekova M.Zh.** – PhD, Acting Associate Professor (al-Farabi KazNU), **Abdulkarimova G.A.** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Abai KazNPU), **Akkassynova Zh.K.** – PhD, Senior Lecturer (Abai KazNPU).

International editorial board

Vernygora Vlad – Candidate of Social Sciences (Eurasian Association of Scientific Journals Ltd., Tallinn, Estonia), **Imrani Zaur Tagar** – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor (Geography Institute of the Ministry of Education and Science, Baku, Azerbaijan), **Chaban Natalia** – PhD, Professor (University of Canterbury, Christchurch, New Zealand), **Valiyev Orkhan** – PhD, Assistant Professor (Khazar University, Baku, Azerbaijan), **Vdovychenko Viktoria** – PhD, Adjunct Professor (University of Bologna, Bologna, Italy), **Cao Ran** – Master of Education, Senior Lecturer (Jilin University, Changchun, China).

Учредитель: Исалиева С.Т. Зарегистрировано в КИ МИОР РК.

Свидетельство № KZ94VPY00060902 09.09.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год. Адрес редакции: г.Алматы, мкр.Казахфильм, 18

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Жаратылыстану және техникалық ғылымдар Естественные и технические науки Natural and Technical Sciences

Бахтыберген А., Сиханова Н.С. Сравнительный анализ фауны птиц системы озера дельты реки Сырдарья (озера Картма, Караколь, Раимколь, Шомишколь)	7-20
Бақтыберген А., Сиханова Н.С. Сырдария өзенінің атырауындағы көлдер жүйесінің құстар фаунасын салыстырмалы талдау (Кәртма, Қаракөл, Раимкөл, Шөмішкөл көлдері)	7-20
Bakhtybergen A.S., Sihanova N.S. Comparative characteristics of avifauna of the Syrdarya River delta lakes system (Kartma, Karakol, Raimkol, Shomishkol lakes)	7-20
Мұхамеджан Н., Жумагул М.Ж. Мектептегі биология сабағын оқытуда TBL кейс әдісін қолдану	20-28
Мұхамеджан Н., Жумагул М.Ж. Использование метода TBL кейс при проведении урока биологии в школе	20-28
Mukhamedzhan N.S., Zhumagul M.Zh. Using TBL case method in teaching biology lessons at school	20-28
Умарова Г., Алтынбекова М.О. Органикалық химия пәнін оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдану ерекшеліктері	29-40
Умарова Г., Алтынбекова М.О. Особенности применения мультимедийных технологий в преподавании органической химии	29-40
Umarova G.A., Altynbekova M.O. Features of the use of multimedia technologies in teaching organic chemistry	29-40

Әлеуметтік және қоғамдық ғылымдар Социальные и общественные науки Social and Public Sciences

Абдиманова А., Базарбаева Ж.К. Современная молодежная политика: проблемы и перспективы	41-54
Абдиманова А.Д., Базарбаева Ж.К. Қазіргі жастар саясаты: проблемалары мен болашағы	41-54
Abdimanova A.D., Bazarbaeva Zh.K. Modern youth policy: problems and prospects	41-54
Шахатова Д., Дэвид Л. Фучи, Жусупбекова Г.Г. Бастауыш сынып оқушыларының көшбасшылық қасиеттері	55-65
Шахатова Д., Дэвид Л.Фучи, Жусупбекова Г.Г. Лидерские качества учеников начальной школы	55-65
Shakhatova D.A., David L. Fuschi, Zhussupbekova G.G., Leadership qualities of primary school students	55-65
Сатыпалды А., Акынова Л.А. Бастауыш сыныпта жаратылыстану сабақтарында оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту	65-74
Сатыпалды А., Акынова Л.А. Развитие исследовательских навыков у учащихся начальных классов на уроках естествознания	65-74
Satypaldy A.G., Akynova L.A. Development of research skills in primary school students in science lessons	65-74

Жұмағұлова Ә., Асетова Ж.Б. Бастауыш білім алушыларының шығармашылығын интерактивті тренажерлар арқылы дамыту	75-87
Жумагулова Ә.М., Асетова Ж.Б. Развитие творчества обучающихся начальной школы посредством интерактивных тренажеров	75-87
Zhumagulova A.M., Asetova Zh.B. Development of creativity of primary school students through interactive simulators	75-87
Рахманқұл Ә., Рахимбаева Б.Т. Бастауыш сынып оқушыларының қиялына мультимедиялық оқу құралдарының әсері	87-97
Рахманкул А.Б., Рахимбаева Б.Т. Влияние мультимедийных средств обучения на воображение обучающихся начальной школы	87-97
Rakhmankul A.B., Rakhimbaeva B.T. The influence of multimedia teaching aids on the imagination of elementary school students	87-97
Turanova A., Yessingaliyeva T.M. The influence of modern toys on the child's psyche ...	98-106
Тұранова А., Есимғалиева Т.М. Заманауи ойыншықтардың бала психикасына әсері	98-106
Туранова А., Есимғалиева Т.М. Влияние современных игрушек на психику ребенка	98-106
Далелханова А.С., Жанадилова Қ.Б. Болашақ бастауыш сынып педагогтерін фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлау	106-119
Далелханова А.С., Жанадилова Қ.Б. Подготовка будущих педагогов начальных классов к организации фасилитаторской работы	106-119
Dalelkhanova A.S., Zhanadilova K.B. Training future primary school teachers to organize facilitator work	106-119

Гуманитарлық ғылымдар мен өнер Гуманитарные науки и искусство Humanities and Arts

Сакенова У., Шильдебаетова Л.К. Творческий подход к дизайну через призму истории национального костюма	120-131
Сакенова У., Шильдебаетова Л.К. Ұлттық костюм тарихының объективі арқылы дизайнға шығармашылық көзқарас	120-131
Sakenova U.S., Shildebayeva L.K. Creative approach to design through the prism of the history of national costume	120-131
Ospanova I., Ishmukhamedov Sh. Wives of enemies of the people: life in the background of repression	132-139
Оспанова И., Ишмухамедов Ш. Халық жауларының әйелдері: репрессия көлеңкесіндегі өмір	132-139
Оспанова И., Ишмухамедов Ш. Жены врагов народа: в тени репрессий	132-139
Akischeva Zh.S., Seidahmetova Z.K. To the question of the ways of term formation in architecture	139-147
Акишева Ж.С., Сейдахметова З.К. Архитектурадағы терминдердің қалыптастыру мәселесі туралы	139-147
Акишева Ж.С., Сейдахметова З.К. К вопросу о терминообразовании в архитектуре	139-147

Құметті әріптестер, құрметті авторлар!

Eurasian Scientific and Methodological Journal «East-West» журналының кезекті санында сәулет өнеріндегі терминжасамды қарастыратын материалдар, Сырдария өзені атырауының көлдер жүйесінің құстар фаунасына салыстырмалы талдау, мектепте биология сабағын өткізу барысында ТБЛ әдістемесін пайдалану, органикалық химияны оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдану ерекшеліктері «Жаратылыстану және техникалық ғылымдар» бірінші бөлімінде қарастырылған.

«Әлеуметтік және әлеуметтік ғылымдар» бөліміндегі қазіргі жастар саясаты, заманауи ойыншықтардың бала психикасына әсері, оқушылардың көшбасшылық қасиеттері, интерактивті тренажерлар арқылы оқушылардың зерттеушілік қабілеттері мен шығармашылық қабілеттерін дамыту, сонымен қатар мультимедиялық оқу құралдарының бастауыш сынып оқушыларының қиялына әсері туралы мақалалар ерекше қызығушылық тудырады

«Гуманитарлық ғылымдар және өнер» бөліміндегі 1927-1953 жж. құғын-сүргін кезіндегі «халық жауларының» әйелдерінің хал-ахуалы, еңбекпен түзеу лагерлеріндегі көмірі мен өмірін зерттейтін «Халық жауларының әйелдері: репрессия көлеңкесінде» атты мақалаға назар аударамыз.

Журналдың редакциясы атынан сіздерге, қымбатты достар, ғылыми қызметтің шығармашылық кеңістігінде кәсіби жемісті табыстар тілейміз.

Құрметпен, журналдың редакциясы

Уважаемые коллеги, дорогие авторы!

Очередной выпуск нашего журнала «Eurasian Scientific and Methodological Journal «East-West», представляют материалы, которые рассматривают терминологии в архитектуре, сравнительный анализ фауны птиц системы озер дельты реки Сырдарья, использование метода ТБЛ кейс при проведении урока биологии в школе, особенности применения мультимедийных технологий в преподавании органической химии в первом разделе «Естественные и технические науки».

Вызовут особый интерес статьи о современной молодежной политике, влиянии современных игрушек на психику ребенка, лидерских качествах учеников, развитии исследовательских навыков и творчества обучающихся посредством интерактивных тренажеров, а также влиянии мультимедийных средств обучения на воображение обучающихся начальной школы в разделе «Социальные и общественные науки».

Обращаем внимание на статью «Жены врагов народа: в тени репрессий», где рассматривается положение жен «врагов народа» в ходе репрессий 1927-1953 гг., их жизнь в трудовых лагерях и обвиненных в измене Родине в рубрике «Гуманитарные науки и искусство».

От имени редколлегии журнала желаем вам, дорогие друзья, плодотворных профессиональных успехов на творческих просторах научной деятельности.

С уважением, редакционная коллегия журнала

Dear colleagues, dear authors!

The next issue of our journal Eurasian Scientific and Methodological Journal “East-West”, presents materials that consider term formation in architecture, a comparative analysis of the bird fauna of the lake system of the Syrdarya River delta, the use of the TBL case method when conducting a biology lesson at school, features of the use of multimedia technologies in teaching organic chemistry in the first section “Natural and Technical Sciences”.

Particularly noteworthy are articles in the “Social and Public Sciences” section on modern youth policy; the influence of contemporary toys on a child’s psyche; students’ leadership qualities; the development of research skills and creativity through interactive simulators; and the impact of multimedia teaching aids on the imagination of elementary school students.

We also draw your attention to the article “Wives of Enemies of the People: In the Shadow of Repression” in the “Humanities and the Arts” section. It examines the situation of the wives of “enemies of the people” during the repressions of 1927–1953, their lives in labor camps, and the fate of those accused of treason.

On behalf of the editorial board, we wish you, dear friends, productive professional success in the creative realms of scientific endeavor.

Sincerely, the editorial board of the journal

Жаратылыстану және техникалық ғылымдар
Естественные и технические науки
Natural and Technical Sciences

МРНТИ: 34.35.51, 34.35.17

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФАУНЫ ПТИЦ СИСТЕМЫ ОЗЕР ДЕЛЬТЫ РЕКИ
СЫРДАРЬЯ (ОЗЕРА КАРТМА, КАРАКОЛЬ, РАИМКОЛЬ, ШОМИШКОЛЬ)**

^{*1}А.С.БАХТЫБЕРГЕН^{ib}, ¹Н.С.СИХАНОВА^{ib}

¹Кызылординский университет имени КORKYT Aтa
(Кызылорда, Казахстан)

^{*}aidanabakhtybergen@gmail.com, sihanova.nurqul@mail.ru

Аннотация

Впервые проведен сравнительный анализ количественного состава авифауны системы озер дельты реки Сырдарья. На примере озер Картма, Караколь, Раимколь, Шомишколь представлена динамика численного состава населения птиц водоемов системы озер дельты реки Сырдарья, в условиях происходящего восстановления биоразнообразия. Озеро Картма – ответвление Большого Аральского моря, с 1988 по 2008 гг. площадь акватории водоема резко сократилась, с 2009 года водный баланс в озере поддерживается рекой Сырдарья, через русла и рукава Каратерень - 1, 2. В качестве объектов сравнения выбраны водоемы Караколь, Раимколь, Шомишколь. Анализ результатов учетов птиц указывает на постепенное возобновление орнитофауны модельного водоема, кроме того, по отдельным величинам количественного состава озеро Картма опережает сравнимые водоемы. Возможной причиной последнего может служить наличие густых, непролазных зарослей тростника в центральной части озера, обеспечивающих комфортные условия для гнездования и отдыха птиц. Рекомендуется ограничение, либо запрет охоты на водоплавающих птиц, в частности на пластинчатоклювых, в озере Картма.

Ключевые слова: дельта реки Сырдарья, авифауна, сравнительная характеристика, системы озер, Северное Аральское море, ржанкообразные, озеро Картма.

Введение

Водно-болотные угодья выполняют существенное значение в качестве среды обитания для биоты и представляют одну из ведущих позиций в деле сохранения биоразнообразия, в частности редких и исчезающих видов [Grand J. et al., 2020; Guevara E.A. et al., 2020; Jung J.A. et al., 2020; Wu H. et al., 2021]. Определение современного состояния биоразнообразия группы озер дельты реки Сырдарья и Северного Приаралья, в составе казахстанской части региона Приаралья, представляет одну из основополагающих форм реализации экологической программы «Регулирование русла реки Сырдарья и Северного Аральского моря» [Aladin N.V. et al., 1995; Aladin N.V. et al., 2018; Micklin P., 2010; Micklin P., 2014; Mitrofanov I.V. and Mamilov N.S., 2015; Ermakhanov Z.K. et al., 2012].

Анализ деятельности фауны в биоценозах, включая птиц, а также их защита сложноваты без обследования видовой специфичности территориального размещения и сезонной изменчивости предпочтения местообитаний. Устойчивое развитие водных и околоводных экосистем Приаралья в пределах РК непрерывно связано с ветландами дельтового участка реки Сырдарья [Димеева Л.А. и др., 2012]. Основная значимость Аральского моря в сохранении биоразнообразия орнитофауны Северной Евразии проявляется доступным географическим расположением на транзитном сообщении между зимовками в Африке, Южной и Передней Азии, с гнездовыми станциями в Центральном и Северном Казахстане, Сибири [Оспанов М.О., Стамкулова К.Ж., 2012; Sihanova N.S., Rahimov I.I., 2016]. В период весенне-осенних перелетов фауны птиц указанные места предоставляют комфортные условия для отдыха, пополнения сил и кормления [Sihanova N.S., Rahimov I.I., 2017].

Обзор иностранной литературы демонстрирует полный спектр поставленных и успешно выполненных орнитологами задач: взаимодействие птиц в городской среде [Clergeau P. et al., 2001; Jokimäki J., Kaisanlahti-Jokimäki M.L., 2003; Evans K.L. et al., 2011; Kang-Ting Tsai et al., 2020], влияние окружающей природной среды на фауну птиц [Donnelly R., Marzluff J.M., 2004; Bolger D.T., 2001; Fernandez-Juricic E., Jokimäki J., 2001; Jokimäki J., Suhonen J., 1998; La Sorte F.A. et al., 2020; Mirski P., 2020; Leveau L.M. et al., 2020; Champness B.S. et al., 2017], экологическое разнообразие [Sandström U.G. et al., 2006; Møller A.P., 2009; Bonier F. et al., 2007; Bonier F., 2012; Shochat E. et al., 2010; Visscher D.R. et al., 2018], вокальные характеристики [Hu Y., Cardoso G.C., 2010; Slabbekoorn H., Peet M., 2003; Slabbekoorn H., 2013], хищничество [Møller A.P., 2008], значение антропогенного шума для орнитофауны [Arroyo-Solís A. et al., 2010; Nemeth E., Brumm H., 2010; Березовиков Н.Н., 2012] и пр.

Фауна птиц водных и околоводных экосистем Приаралья достаточно разнообразна, также разнообразна степень изученности фауны птиц. Обзор научных публикации показывает, учеты проводились в основном на Малом море, авандельте Сырдарьи, в Акшатауской, Камыслыбасской системах озер, при этом большая часть средних и малых озер дельты реки Сырдарья орнитологами не обследовались, несмотря на то, что имеют определенное значение для авифауны в качестве среды обитания.

Система озер дельты Сырдарьи в настоящее время проходит фазу восстановления, связанную с реализацией экологического проекта РРССАМ (Регулирование русла реки Сырдарья и Северного Аральского моря). В рамках данного проекта были сооружены Кокаральская плотина на Северном Аральском море (2005), Аклакский гидроузел на устьевой части р.Сырдарья (2009), для сохранения Аральского моря (казахстанская часть) и системы озер дельты Сырдарьи и восстановления биоразнообразия региона. Определение влияния Аклакской плотины на биоразнообразие, в том числе динамику авифауны водоемов, расположенных выше по течению, весьма трудоемкий процесс, требующий комплексного подхода, сопровождаемый такими аспектами резко континентального климата, как зимние морозы до -25°C , густой туман в течение 10 дней, летняя жара до $+48-50^{\circ}\text{C}$, господствует северо-восточный ветер и т.д. Авторы данной работы в течение 4 лет (2014-2017) проводили многократные экспедиции в Приаралье (Кызылординская область Республики Казахстан). Цель работ - изучение пространственно-временной динамики населения птиц озерных систем дельты реки Сырдарья.

Методы

Структура дельты р. Сырдарья состоит из трех частей (верхняя, средняя и нижняя дельта), в составе которых выделяются шесть систем озер (Куандарьинская, Аксайская, Акшатауская, Камыслыбасская, Приморская правобережная и левобережная). Каждая озерная система – это совокупность отдельных озер и болот, общее количество водоемов 65, густо расчлененная естественными протоками и каналами антропогенного характера.

В качестве модельного водоема выбрано озеро Картма, размещенное в приморской левобережной озерной системе Сырдарьи, до 1967 года было заливным участком Большого Арала. Вследствие регрессии Аральского моря, вызванной полным зарегулированием и сокращением стока рр. Сырдарья и Амударья, озеро Картма начиная с 1967 года прекратило сообщение с морем. В период с 1988 по 2009 годы находилось в осушенном состоянии, спорадические пополнения водного баланса сопровождались фрагментарным расцветом биологического разнообразия. В настоящее время (с 2010 года) сток в озеро из Сырдарьи осуществляется через каналы Каратерень-1, Каратерень-2.

Исходными данными для сравнительного анализа авифауны системы озер служат материалы регистрации птиц в 2015 году на водоемах Караколь, Раимколь, Шомишколь [Березовиков Н.Н., 2012; Березовиков Н.Н., 2015] и результаты наших наблюдений на озере Картма

[Sihanova N.S., Rahimov I.I., 2016; Sihanova N.S., Rahimov I.I., 2017]. Выбор обоснован рядом причин: во-первых, во время учетов птиц, проведенных авторами работы (2014-2017), из всей доступной литературы, только в 2015 году предприняты наблюдения авифауны в водоемах низовий Сырдарьи, во-вторых, учеты птиц на объектах исследования производились примерно в один и тот же временной промежуток, с 25 по 30 августа, в-третьих, схожие гидрологические характеристики сравнимых водоемов, представленные в таблице 1.

Таблица 1

Динамика изменения площади и отдельных гидрологических характеристик озера дельты Сырдарьи, 2015 год

Параметры	Месяц	Шомишколь	Караколь	Раимколь	Картма
Уровень озера, метр по Балтийской системе (БС)	Июнь	58,42	54,65	55,38	51,58
	Ноябрь	58,44	53,95	56,72	51,18
Площадь озера, км ²	Июнь	7,8	9,7	4,5	5,6
	Ноябрь	7,8	7,5	13,0	3,8
Минерализация, г/дм ³	Июнь	1,31	1,42	0,75	1,09
	Ноябрь	1,47	1,42	1,00	1,16
Максимальный уровень озера, метр по Балтийской системе (БС)		58,44	57,30	56,89	52,81
Максимальная площадь озера, км ²		7,8	17,0	18,3	8,7
Год максимума		2015	2013	2005	2012

Количественные учеты птиц Н.Н.Березовикова проводились на контрольных площадках по единой методике [Березовиков Н.Н., 2015]. Наши наблюдения произведены методом картографирования территорий 2 раза в день: утром и вечером, на фиксированных площадках с детальным и многократным просмотром и фотографированием акватории с прилежащими мелководьями [Bibby S.J. et al, 1992]. В гомогенных биотопах были выбраны тестовые участки с параметрами 100*100 м, для проведения учетов всех зарегистрированных таксонов с дальнейшим картированием на карте-схеме. В последующем численность особей конвертировалось на единицу площади (1 га) и экстраполировалось на площадь указанного биотопа. В целом методом картографирования проведено 98 количественных наблюдений авифауны, общей продолжительностью более 253 часов (таблица 2).

Таблица 2

Учеты птиц озера Картма. 2014-2016 гг.

Годы	Тип учетов	Зима	Весна	Лето	Осень	В год
2014	Площадочный учет	-/-	5 часов	20 часов	24 часа	49 часов
2015	Площадочный учет	-/-	42 часа	36 часов	25 часов	103 часа
2016	Площадочный учет	-/-	50 часов	36 часов	15 часов	101 час
2014-2016	Площадочный учет	--/-	97 часов	92 часа	64 часа	253 часа

В экипировку учетчика входят следующие оптические приспособления: бинокли производства КОМЗ, 8-кратная модель БПЦ5 8*30м, 12-кратная модель БПЦ2 12*45м, фотоаппаратура марки Canon, модель 600D со сменными объективами Canon EF 18-55 mm и Canon EF 70-200 mm, подзорная труба марки Celestron модель 48х. Русские и латинские наименования таксонов авифауны, как и порядок их последовательности представлены по многотомнику «Птицы Казахстана» (1960-1974) с незначительными изменениями и дополнениями по Е.А.Коблику (2001); В.К.Рябицеву (2001); А.Ф.Ковшарю (2012), Е.А.Коблику, В.Ю.Архипову (2014); В.К.Рябицеву и др. (2014).

Результаты и дискуссия

Водно-болотные угодья озера Раимколь, по источнику Н.Н.Березовикова (2015), являются

местом обитания 21 вида орнитофауны, число особей водоплавающих, околотовных пернатых находится в середине чек-листа [Березовиков Н.Н., 2015]. В первом случае уступает озеру Караколь, в последнем Картме.

На озере Шомишколь зарегистрировано незначительное число птиц - 17 видов, при этом, количество встреченных здесь *Fulica atra* – 10 особей, было больше, чем на озере Картма [Березовиков Н.Н., 2015]. В основе низкого видового разнообразия и численности особей орнитофауны двух последних озер, Н.Н.Березовиков, видит осушение и спад водного баланса более чем на 1 м, вследствие чего возникает дренирование и затвердевание обширной прибрежной зоны тростников и заболоченных участков [Березовиков Н.Н., 2015].

В период проведения наблюдений орнитофауны на озере Картма, авторами в ряде случаев тоже фиксировалась аналогичная ситуация, это может быть дополнительной причиной обеднения численности авифауны, связанных с указанными местообитаниями. Количественный состав авифауны системы озер дельты реки Сырдарья в период учетов в августе 2015 г. представлен в таблице 3.

Таблица 3

Таксономический и количественный состав авифауны системы озер дельты реки Сырдарья (август, 2015 г.)

Отряды	Шомишколь	Караколь	Раимколь	Картма
Поганкообразные	1	1	1	-/-
Аистообразные	2	-/-	1	3
Гусеобразные	-/-	5	2	3
Соколообразные	1	1	1	4
Журавлеобразные	1	1	1	1
Ржанкообразные	6	10	9	23
Рябкообразные	-/-	-/-	1	-/-
Голубеобразные	-/-	-/-	1	-/-
Совообразные	-/-	1	-/-	-/-
Ракшеобразные	1	-/-	1	1
Воробьинообразные	5	2	3	7
Всего отрядов / видов	7 / 17	7 / 21	10 / 21	7 / 42
Доля*	70 / 28,8	70 / 35,6	100 / 35,6	70 / 71,2

Примечание. Доля* – Доля от общего количества видов, учтенных в августе 2015 г. на озерах Караколь, Шомишколь, Раимколь, Картма (10 отрядов, 59 видов), %.

В структуре населения птиц 42 вида из 7 отрядов орнитофауны озера Картма наблюдаются в статусе «встреча» (таблица 4). Субдоминантное положение – 21 вид или 35,6% от суммарного количества – характерно птицам озер Караколь и Раимколь. Наконец, во время наблюдений выраженная малонаселенность зафиксирована на озере Шомишколь (17 видов). В целом, видовое богатство птиц, можно охарактеризовать как постоянное.

Таблица 4

Сравнение авифауны системы озер дельты реки Сырдарья (август, 2015 г.)

№ п/п	Виды авифауны	Березовиков (2015)			Картма (август, 2015)
		Шомишколь	Караколь	Раимколь	
1.	<i>Podiceps grisegena</i>	2	1	-/-	-/-
2.	<i>Podiceps cristatus</i>	-/-	-/-	1	-/-
3.	<i>Egretta alba</i> (ИБ)	-/-	-/-	-/-	2
4.	<i>Ardea cinerea</i>	1	-/-	-/-	10
5.	<i>Ardea purpurea</i>	1	-/-	1	14
6.	<i>Cygnus olor</i> (ИБ)	-/-	1		-/-

7.	Anas platyrhynchos	-/-	1000	100	84
8.	Anas crecca	-/-	-/-	-/-	22
9.	Anas querquedula	-/-	800	140	134
10.	Netta rufina (ИБ)	-/-	9	-/-	-/-
11.	Aythya ferina	-/-	20	-/-	-/-
12.	Circus cyaneus	-/-	-/-	-/-	6
13.	Circus aeruginosus	1	4	1	2
14.	Aquila heliaca (КК) (КС)	-/-	-/-	-/-	6
15.	Falco naumanni (КС)	-/-	-/-	-/-	2
16.	Fulica atra (ИБ)	10	5000	56	4
17.	Charadrius dubius	-/-	-/-	-/-	8
18.	Charadrius alexandrinus	-/-	1	-/-	-/-
19.	Chettusia gregaria	-/-	-/-	-/-	4
20.	Vanellus vanellus	2	6	3	8
21.	Vanellochettusia leucura (РЭ)	-/-	-/-	-/-	36
22.	Himantopus himantopus	1	-/-	1	32
23.	Tringa ochropus	-/-	-/-	-/-	12
24.	Tringa glareola	-/-	2	9	14
25.	Tringa nebularia	-/-	-/-	-/-	6
26.	Tringa stagnatilis	-/-	-/-	-/-	8
27.	Actitis hypoleucos	-/-	-/-	-/-	4
28.	Xenus cinereus	-/-	-/-	-/-	14
29.	Philomachus pugnax	-/-	2	10	-/-
30.	Calidris minuta	5	-/-	-/-	16
31.	Limicola falcinellus	-/-	-/-	-/-	10
32.	Lymnocryptes minimus	-/-	-/-	-/-	6
33.	Gallinago gallinago	-/-	-/-	1	4
34.	Glareola pratincola (РЭ)	-/-	13	-/-	-/-
35.	Larus ichthyaetus (КК) (РЭ)	-/-	15	-/-	-/-
36.	Larus ridibundus	-/-	4	-/-	-/-
37.	Larus cachinnans	15	26	4	34
38.	Larus canus	-/-	-/-	-/-	2
39.	Chlidonias niger	-/-	-/-	-/-	36
40.	Chlidonias leucopterus	1	-/-	2	-/-
41.	Chlidonias hybrida	-/-	-/-	-/-	30
42.	Gelochelidon nilotica	-/-	-/-	-/-	4
43.	Hydroprogne caspia (РЭ)	-/-	-/-	2	26
44.	Sterna hirundo	2	50	13	44
45.	Sterna albifrons	-/-	10	-/-	12
46.	Pterocles orientalis (КК) (РЭ)	-/-	-/-	8	-/-
47.	Columba livia	-/-	-/-	2	-/-
48.	Asio flammeus	-/-	2	-/-	-/-
49.	Merops persicus	1	-/-	2	114
50.	Riparia riparia	2	-/-	-/-	314
51.	Hirundo rustica	2	-/-	-/-	-/-
52.	Calandrella rufescens	10	5	-/-	-/-
53.	Motacilla flava	6	5	25	174
54.	Motacilla alba	-/-	-/-	-/-	10
55.	Corvus frugilegus	-/-	-/-	-/-	10
56.	Corvus corone	11	-/-	3	-/-
57.	Acrocephalus stentoreus (РЭ)	-/-	-/-	-/-	2
58.	Oenanthe oenanthe	-/-	-/-	-/-	10
59.	Emberiza schoeniclus	-/-	-/-	5	252
Итого видов		73	6976	389	1542

Примечание. (ИБ) - Индикаторные виды; (КК) - Красная книга Республики Казахстан; (КС) - Красный список Международного Союза Охраны природы; (РЭ) - Редкие, эндемичные и хозяйственно-ценные виды.

Категория водоплавающих птиц, занимающая доминантное положение по количественному составу в сравниваемых водоемах - *Anas platyrhynchos*, *Anas querquedula*, *Fulica atra*, по величине зафиксированных особей лидирует озеро Караколь, затем Раимколь, далее располагается Картма. Видовое разнообразие околотовных птиц (цапли, кулики, чайки, крачки), отчетливо выражено на Картме (таблица 4), при этом, число особей также превалирует над остальными водоемами. Единственное, количество речных крачек больше в озере Караколь - 50 особей, на Картме отмечено 44 особи.

В целом, большая часть видов представлены на модельных озерах, при этом есть несколько таксонов встречающиеся редко и на определенных водоемах. Примером могут служить рябки (*Pterocletiformes*) и голуби (*Columbiformes*) зарегистрированные на озере Раимколь, и филин (*Strigiformes*) отмеченный на озере Караколь.

Дальнейшее углубление в таксономический состав показывает, что во всех водоемах более половины населения авифауны представители отряда ржанкообразных (*Charadriiformes*). Это может быть следствием того, что прибрежные экосистемы – литораль наблюдаемых озер, ее почва обладает ощутимыми запасами питательных организмов (рачки, моллюски, насекомые, жуки).

Общее количество представителей отряда *Charadriiformes*, суммарно зафиксированное на всех модельных водоемах – 29 видов. Необходимо отметить, во всех исследуемых озерах наблюдается присутствие не более 5 семейств (таблица 5). На водоемах Шомишколь, Раимколь, Картма – отсутствовало семейство *Тиркушковые* (*Glareola pratincola*), на озере Караколь не встречается семейство *Шилоклювковые* (*Himantopus*).

Таблица 5

Таксономический и количественный состав видовой структуры отряда ржанкообразные системы озер дельты реки Сырдарья (август, 2015 г.)

№ п/п	Семейства	Березовиков (2015)			Картма (август, 2015)
		Шомишколь	Караколь	Раимколь	
1.	Ржанковые	1	2	1	4
2.	Шилоклювковые	1	-/-	1	1
3.	Бекасовые	1	2	3	10
4.	Тиркушковые	-/-	1	-/-	-/-
5.	Чайковые	1	3	1	2
6.	Крачковые	2	2	3	6
Всего семейств/видов		5 / 6	5 / 10	5 / 9	5 / 23
Доля*		20,7	34,5	31	79,3

Примечание. Доля* - Доля от 29 видов отряда *Charadriiformes*, учтенных в августе 2015 г. на озерах Караколь, Шомишколь, Раимколь, Картма, %.

Самое меньшее количество представителей отряда наблюдалось на озере Шомишколь – 6 видов, далее следуют озеро Раимколь – 9 видов, озеро Караколь – 10 видов, на озере Картма зафиксированы 23 вида. Если изучить величину представителей отряда ржанкообразных от числа птиц, зарегистрированных в водоемах, получатся следующие разности. Озеро Шомишколь – отмечено 17 видов, из них *Charadriiformes* – 35,3%, Раимколь – 21 вид (42,9%), Караколь – 21 вид (47,6%), Картма – 42 вида (54,7%). Наблюдается, значительное доминирование представителей отряда в составе фауны птиц системы озер дельты реки Сырдарья, с интервалом флуктуации численности от 1/3 в озере Шомишколь, до 1/2 на озере Картма (таблицы 2 и 3). Среди перечисленных семейств отряда ржанкообразных, богатством видов отмечены Бекасовые – 11 видов, из них 10 встречаются на озере Картма. Далее следует семейство Крачковые – 7 видов, из которых 6 обнаружены на Картме (таблица 3).

Белохвостая пигалица (*Vanellochetusia leucura*) – на территории Приаралья (территория в пределах Кувандарьи и Джанадарьи - древние русла Сырдарьи выше устья) исходно приводится в научной работе Э.Эверсмана (1823), по публикации Б.К.Штегмана (1938), средиземноморский эндемик Средней Азии, по сводке В.К.Рябицева и др. (2014), ареал распространения таксона располагается в нижнем течении Сырдарьи, в публикации Биоразнообразие ... (2012) представлен, как редкий, эндемичный вид аквальных авандельтовых болотных экосистем, во время наблюдения птиц не было фиксации на всех трех сопоставляемых озерах, на Картме зарегистрировано 36 особи. Таким образом, береговая зона Картмы, представляет из себя предпочтительную гнездовую стацию, кормовую базу указанного вида. Ходулочник (*Himantopus himantopus*) встречается на Картме регулярно, максимально зарегистрировано 32 особи. Луговая тиркушка (*Glareola pratincola*), редкий, эндемичный вид аквальных авандельтовых болотных экосистем, встречается в окрестностях озера Караколь, численностью 13 особи. Чеграва (*Hydroprogne caspia*) – редкий вид, строит гнезда на песчаных островах и косах аквальных авандельтовых экосистем, отмечен на озере Раимколь (2 особи), Картме (26 особи).

В научной литературе есть список редких и исчезающих видов птиц авандельты Сырдарьи и Северного Аральского моря, которые требуют всемерной защиты, включенные в Красные книги государственного и международного уровня [Биоразнообразие ..., 2012, Мониторинг ..., 2014]. В результате анализа источников составлена сводка, зарегистрированных на репрезентативных озерах таксонов, включенные в Красную книгу Республики Казахстан, Красный список Международного Союза охраны Природы, также предлагаются индикаторные виды, редкие, эндемичные и хозяйственно-ценные виды экосистем водно-болотных угодий (таблица 6) [Хроков В.В., Скляренко С.Л., 2009].

Таблица 6

Количественный состав объектов охраны авифауны системы озер дельты реки Сырдарья

Количество видов	Шомишколь	Караколь	Раимколь	Картма
Количество видов, занесенных в ККРК	-/-	1	1	1
Количество видов, занесенных в КСМСОП	-/-	-/-	-/-	2
Количество индикаторных видов	1	3	1	2
Количество видов, РЭХЦ	-/-	2	2	3

Примечание. ККРК – Красная книга Республики Казахстан; КСМСОП – Красный список Международного Союза Охраны природы, ИВ – Индикаторные виды; РЭХЦ – Редкие, эндемичные и хозяйственно-ценные виды.

Следует отметить, отдельные виды встречаются в ряде списков, что придает особое положение, требующее всемерной защиты данного вида. В качестве примера можно указать, могильника (*Aquila heliaca*), зафиксированный в окрестностях озера Картма, включен в Красную книгу редких и исчезающих видов РК, Красный список глобально угрожаемых видов МСОП. Черноголовый хохотун (*Larus ichthyaetus*), встречается на озере Караколь, является краснокнижным, редким и эндемичным видом, предпочитаемые биотопы – песчаные острова и косы аквальных авандельтовых экосистем. Чернобрюхий рябок (*Pterocles orientalis*), отмечен на озере Раимколь, редкий, эндемичный, краснокнижный вид полугидроморфных экосистем. Среди таксонов отряда воробьинообразных (*Passeriformes*), в список редких, эндемичных видов аквальных авандельтовых экосистем включена туркестанская камышевка (*Acrocephalus stentoreus*), зарегистрированная на репрезентативных участках озера Картма в количестве 2 особи (таблица 6).

В целом, проведенный анализ пространственно-временного распространения фауны птиц водоемов системы озер дельты реки Сырдарья, отражает крайне низкий видовой состав озера Шомишколь, отмечено 17 видов птиц, в том числе 6 видов из отряда *Charadriiformes*. Относительно среднее видовое богатство выявлено для озер Караколь (21 вид, 10

ржанкообразных), Раимколь (21 вид, 9 ржанкообразных). Сравнительно ярко выраженное видовое богатство отмечено на озере Картма (42 вида, из них 23 *Charadriiformes*)

Видовое разнообразие птиц озера Картма за учетный период, несомненно доминирует, однако численность встреченных особей незначительное, относительно остальных водоемов (Караколь, Шомишколь, Раимколь). Можем предположить, возрастающее антропогенное вмешательство на озеро Картма является одним из основных причин беспокойства для авифауны.

Заключение

Система озер дельты реки Сырдарья и Северное Аральское море, в структуре региона Приаралья (казахстанская часть), выполняют существенное значение в качестве среды обитания птиц региона, в числе которых следует особо указать: географическое расположение водоемов на пути миграционной магистрали птиц в Центральный и Северный Казахстан, Сибирь из мест зимовок в Восточной Азии и Африке. Мозаичное размещение системы дельтовых озер Сырдарьи в приморской зоне Северного Аральского моря, обеспечивает комфортную среду для жизнедеятельности авифауны в условиях аридного климата, пустынного природного комплекса. В ходе восстановления Малого Аральского моря и поэтапного увеличения водного баланса системы озер, формируются обстоятельства, поддерживающие освоение акватории водоема и береговой зоны сообществом водно-болотных птиц, которые преобладают в основных экологических группах авифауны.

Детальная оценка пространственно-временного распределения орнитофауны водоемов системы озер дельты реки Сырдарья (Картма, Караколь, Раимколь, Шомишколь) выявила следующие результаты: зафиксировано ничтожно малое видовое разнообразие авифауны озера Шомишколь (17 таксонов птиц, из них 6 видов ржанкообразные). Сравнительно незначительное видовое богатство наблюдается на озере Караколь (21 вид, в том числе 10 ржанкообразных) и Раимколь (21 вид, 9 из отряда ржанкообразных). Среди тестируемых водоемов ярко выраженное видовое богатство характерно птицам озера Картма.

Во время учетов птиц на озере Картма были обнаружены регулярные факты увеличения антропогенного влияния, проявляющиеся в виде чрезмерного выпаса крупного рогатого скота, хаотично разбросанных твердых бытовых отходов, шума маломерных судов, оборудованных подвесным мотором, все это вкупе может служить одной из существенных причин обеднения количественного состава фауны птиц. Неоднородность в распределении птиц связана с условиями комфортности, рекреационной нагрузкой на растительный покров и обводненностью самих озер. В перспективе планируется расширить количество тестовых водоемов и контрольных точек. Это позволит проводить комплексные исследования на стационарной основе и выявить приближенный к реальному состав фауны птиц. Гармоничное развитие процесса восстановления водно-болотных угодий дельты реки Сырдарья непременно связано с максимально возможным уменьшением влияния со стороны человека.

Список использованных источников

- Grand J., Saunders S.P., Michel N.L., Elliott L., Beilke S., Bracey A., Wilsey C. (2020) Prioritizing coastal wetlands for marsh bird conservation in the U.S. Great Lakes. *Biological Conservation*, 249, 108708 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108708> (дата обращения: 26.02.2023).
- Guevara E.A., Santander T., Espinosa R., Graham C.H. (2020) Aquatic Bird communities in Andean Lakes of Ecuador are increasingly dissimilar over time. *Ecological Indicators* [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107044> (дата обращения: 26.02.2023).

- Jung J.A., Rogers H.N., Grabas G.P. (2020) Refinement of an index of ecological condition for marsh bird communities in lower. *Great Lakes coastal wetlands* [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.106097/> (дата обращения: 26.02.2023).
- Wu H., Dai J., Sun S., Du C., Long Y., Chen H., Yu G., Ye S., Chen J. (2021). Responses of habitat suitability for migratory birds to increased water level during middle of dry season in the two largest freshwater lake wetlands of China, *Ecological Indicators*, 1, 121, 107065 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107065> (дата обращения: 26.02.2023).
- Aladin N.V., Plotnikov I.S., Potts W.T.W. (1995) The Aral Sea desiccation and possible ways of rehabilitating and conserving its northern part. *Environmetrics*, 6(1), 17-29.
- Aladin N.V., Chida T., Chuikov Y.S., Ermakhanov Z.K., Kawabata Y., Kubota J., Zaitzev V.F. (2018). The history and future of the biological resources of the Caspian and the Aral Seas. *Journal of Oceanology and Limnology*, 36(6), 2061-2084 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1007/s00343-018-8189-z> (дата обращения: 26.02.2023).
- Micklin P. (2010) The Past, present, and future Aral Sea. *Lakes Reserv. Res. Manag.*, 15(3), 193-213.
- Micklin P. (2014) Aral Sea basin water resources and the changing Aral water balance. In: Micklin P., Aladin N.V., Plotnikov I Eds. *The Aral Sea: The devastation and partial rehabilitation of a Great Lake*. Springer, Berlin, Heidelberg, 111-135.
- Mitrofanov I.V., Mamilov N.S. (2015) Fish diversity and fisheries in the Caspian Sea and Aral-Syr Darya Basin in the Republic of Kazakhstan at the beginning of the 21st Century. *Aquat. Ecosyst. Health Manag.*, 1, 18(2), 160-170.
- Ermakhanov Z.K., Plotnikov I.S., Aladin N.V., Micklin P. (2012) Changes in the Aral Sea ichthyofauna and fishery during the period of ecological crisis. *Lakes Reserv. Res. Manag.*, 17(1), 3-9.
- Димеева Л.А., Султанова Б.М., Березовиков Н.Н., Есенбекова П.А., Крупа Е.Г., Ермаханов З., Алимбетова З.Ж., Малахов Д.В. (2012) Сохранение биоразнообразия водно-болотных угодий авандельты реки Сырдарья. *Вестник КазНУ. Сер. Зоол.*, 1, 231-236.
- Оспанов М.О., Стамкулова К.Ж. (2012) Биоразнообразие водно-болотных угодий авандельты реки Сырдарья. Алматы, 65.
- Sihanova N.S., Rahimov I.I. (2016) Avifauna of lake systems in Syr Darya River Delta (Cartma Lake). *International Journal of Pharmacy & Technology*, 2, 8, 14624-14633.
- Sihanova N.S., Rahimov I.I. (2017). Waders of lake Cartma (The systems of coastal lakes of the North Aral Sea, Kyzylorda, Kazakhstan). *Helix*, 8(1), 2254-2258 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.29042/2018-2254-2258> (дата обращения: 26.02.2023).
- Clergeau P., Jokimäki J., Savard J.P.L. (2001) Are urban bird communities influenced by the bird diversity of adjacent landscapes. *Journal of applied ecology*, 38, 5, 1122-1134.
- Jokimäki J., Kaisanlahti-Jokimäki M.L. (2003) Spatial similarity of urban bird communities: a multiscale approach. *Journal of Biogeography*, 30, 8, 1183-1193.
- Evans K.L. et al. (2011) What makes an urban bird? *Global Change Biology*, 17, 1, 32-44.
- Kang-Ting Tsai, Chien-Hung Tung, Ming-Jay Deng, Yu-Hao Lin (2020) Identification of the relationship between urbanization and bird nest migration using buffer and similarity analyses. *Sustainable Cities and Society*, 62, 102426 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102426> (дата обращения: 26.02.2023).
- Donnelly R., Marzluff J.M. (2004) Importance of reserve size and landscape context to urban bird conservation. *Conservation Biology*, 2004, 18, 3, 733-745.
- Bolger D.T. (2001) Urban birds: population, community, and landscape approaches. *Avian ecology and conservation in an urbanizing world*, Springer, Boston, MA, 155-177.
- Fernandez-Juricic E., Jokimäki J. (2001) A habitat island approach to conserving birds in urban landscapes: case studies from southern and northern Europe. *Biodiversity & Conservation*, 10, 12, 2023-2043.
- Jokimäki J., Suhonen J. (1998) Distribution and habitat selection of wintering birds in urban environments. *Landscape and Urban Planning*, 39, 4, 253-263.

- La Sorte F.A. et al. (2020) Area is the primary correlate of annual and seasonal patterns of avian species richness in urban green spaces. *Landscape and Urban Planning*, 203, 103892.
- Mirski P. (2020) Tree cover density attracts rare bird of prey specialist to nest in urban forest. *Urban Forestry & Urban Greening*, 55, 126836.
- Leveau L.M., Isla F.I., Bellocq M.I. (2020) From town to town: Predicting the taxonomic, functional and phylogenetic diversity of birds using NDVI. *Ecological Indicators*, 119, 106703.
- Champness B.S., Palmer G.C., Fitzsimons J.A. (2019) Bringing the city to the country: relationships between streetscape vegetation type and bird assemblages in a major regional centre. *Journal of Urban Ecology*, 5, 1, juz018.
- Sandström U.G., Angelstam P., Mikusiński G. (2006) Ecological diversity of birds in relation to the structure of urban green space. *Landscape and urban planning*, 77, 1-2, 39-53.
- Møller A.P. (2009) Successful city dwellers: a comparative study of the ecological characteristics of urban birds in the Western Palearctic. *Oecologia*, 159, 4, 849-858.
- Bonier F., Martin P.R., Wingfield J.C. (2007) Urban birds have broader environmental tolerance. *Biology letters*, 3, 6, 670-673.
- Bonier F. (2012) Hormones in the city: endocrine ecology of urban birds. *Hormones and Behavior*, 61, 5, 763-772.
- Shochat E., Lerman S., Fernández-Juricic E. (2010) Birds in urban ecosystems: population dynamics, community structure, biodiversity, and conservation. *Urban ecosystem ecology*, 55, 75-86.
- Visscher D.R. et al. (2018) Bird foraging is influenced by both risk and connectivity in urban parks. *Journal of Urban Ecology*, 4, 1, juy020.
- Hu Y., Cardoso G.C. (2010) Which birds adjust the frequency of vocalizations in urban noise? *Animal Behaviour*, 79, 4, 863-867.
- Slabbekoorn H. (2013) Songs of the city: noise-dependent spectral plasticity in the acoustic phenotype of urban birds. *Animal Behaviour*, 85, 5, 1089-1099.
- Slabbekoorn H., Peet M. (2003) Birds sing at a higher pitch in urban noise. *Nature*, 424, 6946, 267-267.
- Møller A.P. (2008) Flight distance of urban birds, predation, and selection for urban life. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 63, 1, 63.
- Arroyo-Solis A. et al. (2013) Experimental evidence for an impact of anthropogenic noise on dawn chorus timing in urban birds. *Journal of Avian Biology*, 44, 3, 288-296.
- Nemeth E., Brumm H. (2010) Birds and anthropogenic noise: are urban songs adaptive? *The American Naturalist*, 176, 4, 465-475.
- Березовиков Н.Н. (2012) Материалы к орнитофауне авандельты Сырдарьи и Малого Аральского моря. *Русский орнитологический журнал*, 21, 775, 1619-1653.
- Березовиков Н.Н. (2015) Орнитологический мониторинг в Рамсарских водно-болотных угодьях Малого Аральского моря, дельты Сырдарьи, Камыстыбасской и Акчатауской озерных систем в августе 2015 года. *Русский орнитологический журнал*, 24, 1227, 4519-4541.
- Bibby C.J., Burgess N.D., Hill D.A. (1992) Territory Mapping Methods. *Bird Census Techniques*. 42-65 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-095830-6.50008-0> (дата обращения: 26.02.2023).
- Коблик Е.А. (2001) *Разнообразие птиц* (по материалам экспозиции Зоологического музея МГУ). М., Часть 1, 384; Часть 2, 400; Часть 3, 360; Часть 4, 384.
- Коблик Е.А., Архипов В.Ю. (2014) Фауна птиц Северной Евразии в границах бывшего СССР: списки видов. *Зоологические исследования*, 14, 171.
- Рябицев В.К. (2001) *Птицы Урала, Приуралья и Западной Сибири*: Справочник-определитель. Екатеринбург, 608.
- Рябицев В.К., Ковшарь А.Ф., Ковшарь В.А., Березовиков Н.Н. (2014) *Полевой определитель птиц Казахстана*. Алматы, 512.

- Ковшарь А.Ф. (2012) Ревизия орнитофауны и современный список птиц Казахстана. *Орнитологический вестник Казахстана и Средней Азии*, 1, 51-70.
- Эверсманн Э. (1868) *Естественная история Оренбургского края*. Часть 3. Казань, 614.
- Штегман Б.К. (1938) *Основы орнитогеографического деления Палеарктики*. Фауна СССР. Птицы. М.-Л., Том 1, 2, 156.
- Оспанов М.О., Стамкулова К.Ж. (2014) *Мониторинг Рамсарских угодий дельты Сырдарьи*. Алматы, 104.
- Хроков В.В., Скляренко С.Л. (2009) *Краткий справочник по птицам Казахстана*. Алматы, 156.

References

- Grand J., Saunders S.P., Michel N.L., Elliott L., Beilke S., Bracey A., Wilsey C. (2020) Prioritizing coastal wetlands for marsh bird conservation in the U.S. Great Lakes. *Biological Conservation*, 249, 108708 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108708> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Guevara E.A., Santander T., Espinosa R., Graham C.H. (2020) Aquatic Bird communities in Andean Lakes of Ecuador are increasingly dissimilar over time. *Ecological Indicators* [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107044> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Jung J.A., Rogers H.N., Grabas G.P. (2020) Refinement of an index of ecological condition for marsh bird communities in lower. Great Lakes coastal wetlands [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.106097/> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Wu H., Dai J., Sun S., Du C., Long Y., Chen H., Yu G., Ye S, Chen J. (2021). Responses of habitat suitability for migratory birds to increased water level during middle of dry season in the two largest freshwater lake wetlands of Shina, *Ecological Indicators*, 1, 121, 107065 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107065> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Aladin N.V., Plotnikov I.S., Potts W.T.W. (1995) The Aral Sea desiccation and possible ways of rehabilitating and conserving its northern part. *Environmetrics*, 6(1), 17-29.
- Aladin N.V., Chida T., Chuikov Y.S., Ermakhanov Z.K., Kawabata Y., Kubota J., Zaitzev V.F. (2018). The history and future of the biological resources of the Caspian and the Aral Seas. *Journal of Oceanology and Limnology*, 36(6), 2061-2084 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1007/s00343-018-8189-z> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Micklin P. (2010) The Past, present, and future Aral Sea. *Lakes Reserv. Res. Manag.*, 15(3), 193-213.
- Micklin P. (2014) Aral Sea basin water resources and the changing Aral water balance. In: Micklin P., Aladin N.V., Plotnikov I Eds. *The Aral Sea: The devastation and partial rehabilitation of a Great Lake*. Springer, Berlin, Heidelberg, 111-135.
- Mitrofanov I.V., Mamilov N.S. (2015) Fish diversity and fisheries in the Caspian Sea and Aral-Syr Darya Basin in the Republic of Kazakhstan at the beginning of the 21st Century. *Aquat. Ecosyst. Health Manag.*, 1, 18(2), 160-170.
- Ermakhanov Z.K., Plotnikov I.S., Aladin N.V., Micklin P. (2012) Changes in the Aral Sea ichthyofauna and fishery during the period of ecological crisis. *Lakes Reserv. Res. Manag.*, 17(1), 3-9.
- Dimeeva L.A., Sultanova B.M., Berezovikov N.N., Esenbekova P.A., Krupa E.G., Ermahanov Z., Alimbetova Z.Zh., Malahov D.V. (2012) Sohranenie bioraznoobraziya vodno-bolotnyh ugodij avandel'ty reki Syrdar'ya. *Vestnik KazNU. Ser. Zool.*, 1, 231-236.
- Ospanov M.O., Stamkulova K.Zh. (2012) Bioraznoobrazie vodno-bolotnyh ugodij avandel'ty reki Syrdar'ya. *Almaty*, 65.
- Sihanova N.S., Rahimov I.I. (2016) Avifauna of lake systems in Syr Darya River Delta (Cartma Lake). *International Journal of Pharmacy & Technology*, 2, 8, 14624-14633.
- Sihanova N.S., Rahimov I.I. (2017). Waders of lake Cartma (The systems of coastal lakes of the North Aral Sea, Kyzylorda, Kazakhstan). *Helix*, 8(1), 2254-2258 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.29042/2018-2254-2258> (data obrashcheniya: 26.02.2023).

- Clergeau P., Jokimäki J., Savard J.P.L. (2001) Are urban bird communities influenced by the bird diversity of adjacent landscapes. *Journal of applied ecology*, 38, 5, 1122-1134.
- Jokimäki J., Kaisanlahti-Jokimäki M.L. (2003) Spatial similarity of urban bird communities: a multiscale approach. *Journal of Biogeography*, 30, 8, 1183-1193.
- Evans K.L. et al. (2011) What makes an urban bird? *Global Change Biology*, 17, 1, 32-44.
- Kang-Ting Tsai, Chien-Hung Tung, Ming-Jay Deng, Yu-Hao Lin (2020) Identification of the relationship between urbanization and bird nest migration using buffer and similarity analyses. *Sustainable Cities and Society*, 62, 102426 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102426> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Donnelly R., Marzluff J.M. (2004) Importance of reserve size and landscape context to urban bird conservation. *Conservation Biology*, 2004, 18, 3, 733-745.
- Bolger D.T. (2001) Urban birds: population, community, and landscape approaches. *Avian ecology and conservation in an urbanizing world*, Springer, Boston, MA, 155-177.
- Fernandez-Juricic E., Jokimäki J. (2001) A habitat island approach to conserving birds in urban landscapes: case studies from southern and northern Europe. *Biodiversity & Conservation*, 10, 12, 2023-2043.
- Jokimäki J., Suhonen J. (1998) Distribution and habitat selection of wintering birds in urban environments. *Landscape and Urban Planning*, 39, 4, 253-263.
- La Sorte F.A. et al. (2020) Area is the primary correlate of annual and seasonal patterns of avian species richness in urban green spaces. *Landscape and Urban Planning*, 203, 103892.
- Mirski P. (2020) Tree cover density attracts rare bird of prey specialist to nest in urban forest. *Urban Forestry & Urban Greening*, 55, 126836.
- Leveau L.M., Isla F.I., Bellocq M.I. (2020) From town to town: Predicting the taxonomic, functional and phylogenetic diversity of birds using NDVI. *Ecological Indicators*, 119, 106703.
- Champness B.S., Palmer G.C., Fitzsimons J.A. (2019) Bringing the city to the country: relationships between streetscape vegetation type and bird assemblages in a major regional centre. *Journal of Urban Ecology*, 5, 1, juz018.
- Sandström U.G., Angelstam P., Mikusiński G. (2006) Ecological diversity of birds in relation to the structure of urban green space. *Landscape and urban planning*, 77, 1-2, 39-53.
- Møller A.P. (2009) Successful city dwellers: a comparative study of the ecological characteristics of urban birds in the Western Palearctic. *Oecologia*, 159, 4, 849-858.
- Bonier F., Martin P.R., Wingfield J.C. (2007) Urban birds have broader environmental tolerance. *Biology letters*, 3, 6, 670-673.
- Bonier F. (2012) Hormones in the city: endocrine ecology of urban birds. *Hormones and Behavior*, 61, 5, 763-772.
- Shochat E., Lerman S., Fernández-Juricic E. (2010) Birds in urban ecosystems: population dynamics, community structure, biodiversity, and conservation. *Urban ecosystem ecology*, 55, 75-86.
- Visscher D.R. et al. (2018) Bird foraging is influenced by both risk and connectivity in urban parks. *Journal of Urban Ecology*, 4, 1, juy020.
- Hu Y., Cardoso G.C. (2010) Which birds adjust the frequency of vocalizations in urban noise? *Animal Behaviour*, 79, 4, 863-867.
- Slabbekoorn H. (2013) Songs of the city: noise-dependent spectral plasticity in the acoustic phenotype of urban birds. *Animal Behaviour*, 85, 5, 1089-1099.
- Slabbekoorn H., Peet M. (2003) Birds sing at a higher pitch in urban noise. *Nature*, 424, 6946, 267-267.
- Møller A.P. (2008) Flight distance of urban birds, predation, and selection for urban life. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 63, 1, 63.
- Arroyo-Solís A. et al. (2013) Experimental evidence for an impact of anthropogenic noise on dawn chorus timing in urban birds. *Journal of Avian Biology*, 44, 3, 288-296.

- Nemeth E., Brumm H. (2010) Birds and anthropogenic noise: are urban songs adaptive? The American Naturalist, 176, 4, 465-475.
- Berezovikov N.N. (2012) Materialy k ornitofaune avandel'ty Syrdar'i i Malogo Aral'skogo morya. Russkij ornitologicheskij zhurnal, 21, 775, 1619-1653.
- Berezovikov N.N. (2015) Ornitologicheskij monitoring v Ramsarskih vodno-bolotnyh ugod'yah Malogo Aral'skogo morya, del'ty Syrdar'i, Kamystybasskoj i Akchatauskoj ozernyh sistem v avguste 2015 goda. Russkij ornitologicheskij zhurnal, 24, 1227, 4519-4541.
- Bibby C.J., Burgess N.D., Hill D.A. (1992) Territory Mapping Methods. Bird Census Techniques. 42–65 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-095830-6.50008-0> (data obrashcheniya: 26.02.2023).
- Koblik E.A. (2001) Raznoobrazie ptic (po materialam ekspozicii Zoologicheskogo muzeya MGU). – M., Chast 1, 384; Chast 2, 400; Chast 3, 360; Chast 4, 384.
- Koblik E.A., Arhipov V.Yu. (2014) Fauna ptic Severnoj Evrazii v granicah byvshego SSSR: spiski vidov. Zoologicheskie issledovaniya, 14, 171.
- Ryabicev V.K. (2001) Pticy Urala, Priural'ya i Zapadnoj Sibiri: Spravochnik-opredelitel'. Ekaterinburg, 608.
- Ryabicev V.K., Kovshar' A.F., Kovshar' V.A., Berezovikov N.N. (2014) Polevoj opredelitel' ptic Kazahstana. Almaty, 512.
- Kovshar' A.F. (2012) Reviziya ornitofauny i sovremennyy spisok ptic Kazahstana. Ornitologicheskij vestnik Kazahstana i Srednej Azii, 1, 51-70.
- Eversmann E. (1868) Estestvennaya istoriya Orenburgskogo kraya. Chast 3. Kazan', 614.
- Shtegman B.K. (1938) Osnovy ornitogeograficheskogo deleniya Palearktiki. Fauna SSSR. Pticy. M.-L., Tom 1, 2, 156.
- Ospanov M.O., Stamkulova K.Zh. (2014) Monitoring Ramsarskih ugodij del'ty Syrdar'i. Almaty, 104.
- Hrokov V.V., Sklyarenko S.L. (2009) Kratkij spravochnik po pticam Kazahstana. Almaty, 156.

**Сырдария өзенінің атырауындағы көлдер жүйесінің құстар фаунасын салыстырмалы талдау
(Кәртма, Қаракөл, Раймкөл, Шөмішкөл көлдері)**

^{*1}A.C.Бақтыберген, ¹Н.С.Сиханова

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Аңдатпа

Алғаш рет Сырдария өзенінің атырауындағы көлдер жүйесінің авифаунасының сандық құрамына салыстырмалы талдау жүргізілді. Кәртма, Қаракөл, Райымкөл, Шөмішкөл көлдерінің мысалында биоалуантүрлілікті қалпына келтіру жағдайында Сырдария өзенінің атырауы көлдер жүйесінің су айдындарының құстары популяциясының сандық құрамының динамикасы келтірілген. Кәртма көлі-Үлкен Арал теңізінің тармағы, 1988 жылдан 2008 жылға дейін су айдынының ауданы күрт қысқарды, 2009 жылдан бастап көлдегі су балансы Сырдария өзенімен, Каратерен - 1, 2 арналары мен тармақтары арқылы сақталады. Салыстыру нысаны ретінде Қаракөл, Райымкөл, Шөмішкөл су айдындары таңдалды. Құстарды есепке алу нәтижелерін талдау модельдік су қоймасының орнитофаунасының біртіндеп жаңаруын көрсетеді, сонымен қатар сандық құрамның жеке шамалары бойынша Кәртма көлі салыстырмалы су қоймаларынан озып келеді. Соңғысының ықтимал себебі көлдің орталық бөлігінде құстардың ұя салуы мен демалуы үшін қолайлы жағдай жасайтын тығыз, өтпейтін қамыстың болуы болуы мүмкін. Кәртма көлінде суда жүзетін құстарды, атап айтқанда қазтұқымдас құстарды аулауға шектеу немесе тыйым салу ұсынылады.

Түйін сөздер: Сырдария өзенінің атырауы, авифауна, салыстырмалы сипаттама, көл жүйелері, Солтүстік Арал теңізі, лашын тәрізділер, Кәртма көлі.

Comparative characteristics of avifauna of the Syrdarya River delta lakes system (Kartma, Karakol, Raimkol, Shomishkol lakes)

*¹A.S.Bakhtybergen, ¹N.S.Sihanova

¹Korkyt Ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan)

Abstract

For the first time, a comparative analysis of the quantitative composition of the avifauna of the lakes system of the Syrdarya River delta was carried out. Using the example of the lakes Kartma, Karakol, Raimkol, Shomishkol, the dynamics of the numerical composition of the bird population of the reservoirs of the lakes system of the Syrdarya River delta, under the conditions of the ongoing restoration of biodiversity, is presented. Lake Kartma is an offshoot of the Great Aral Sea, from 1988 to 2008 the area of the reservoir's water area has sharply decreased, since 2009 the water balance in the lake is maintained by the Syr Darya River, through the channels and branches of the Karateren - 1, 2. The reservoirs Karakol, Raimkol, and Shomishkol were selected as objects of comparison. The analysis of the results of bird counts indicates a gradual resumption of the avifauna of the model reservoir, in addition, in terms of individual quantities of quantitative composition, Lake Kartma is ahead of comparable reservoirs. A possible reason for the latter may be the presence of dense, impassable thickets of reeds in the central part of the lake, providing comfortable conditions for nesting and resting birds. It is recommended to restrict or ban hunting of waterfowl, in particular plate-billed ones, in Lake Kartma.

Keywords: delta of the Syrdarya River, avifauna, comparative characteristics, lake systems, Northern Aral Sea, plover-like, Lake Kartma.

Поступила в редакцию: 21.03.2023

Одобрена: 18.05.2023

Первая публикация на сайте: 25.07.2023

MPHTI: 34.01.45

МЕКТЕПТЕГІ БИОЛОГИЯ САБАҒЫН ОҚЫТУДА TBL КЕЙС ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

*¹H.C.МҰХАМЕДЖАН^{id}, ¹M.Ж.ЖУМАГУЛ^{id}

¹Астана халықаралық университеті
(Астана, Қазақстан)

*n_mukhamedzhan@mail.ru, mzhakypzhan@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада биологияны оқытуда кейс-технологияны қолдану мүмкіндіктері қарастырылады, «Жасуша механизімі ДНҚ репарациясы» тақырыбын зерттеуде кейс-технологияны қолдана отырып сабақты зерттеу нәтижесі келтірілген, TBL кейс-технологиясына негізделген дидактикалық принциптер анықталған және биология сабақтарында TBL кейспен жұмыс істеу кезеңдері келтірілген. Бұл технология белгілі бір дидактикалық принциптердің жиынтығына негізделген: біріншіден, практикалық жағдайға бағытталған проблемалық типтегі оқу тапсырмасы жасалады; екіншіден, когнитивті проблемалық сұраққа нақты жауап жоқ, бірақ шындық дәрежесіне сәйкес келетін бірнеше жауаптар бар. Оқу процесінде кейс-технологияны қолдану оқушылардың ойлауын, қабылдауын дамытуға ықпал етеді, оқу мотивациясын арттырады және оқушылардың танымдық қызығушылығын ынталандырады, бірақ мұғалімді сабаққа дайындау үшін байыпты ұзақ дайындықты және, әрине, ұзағырақ уақытты қажет етеді. TBL кейс-технологиясы оқушыларды қызықтыру әрі ойлау дағдысын дамытатын оқытудың тиімді технологиясы.

Түйін сөздер: кейс-технология, кейс-әдіс, биология сабақтарында оқушылардың білімін арттыру, мотивация.

Кіріспе

Бұл бөлім бойынша TBL-әдістемесінің қазіргі білім беру жүйесіне қажетті әдіс екендігі, аталынып көрсетілген оқушылар қазіргі таңда биологияны немесе кез келген басқада пәннің нені үйрететіндігін нене түсіндіретіндігін білуі қажет сол жайында қысқаша осы бөлімде тілге тиек етіп айтап өтілген. Қазіргі білім беру мекемелерінде заманауи педагогикалық әдістер мен технологияларды қолдану мәселесі өзекті бола түсуде. Бұл оқу процесін жетілдіру, тұлғаның табиғи әлеуетін іске асыру үшін инновациялық тәсілдерді енгізу қажеттілігіне байланысты. Осыған байланысты «TBL» сияқты оқыту технологиясы туралы әңгіме өзекті болып табылады, өйткені бұл нәтиже ғана емес, сонымен бірге процестің өзі, бәріне сөйлеу мүмкіндігі, талқылау үшін мәселені немесе жағдайды таңдау мүмкіндігі маңызды болатын сабақтарды өткізуге мүмкіндік береді. Командалық оқыту (TBL) - бұл студенттердің қатысуын және студенттердің немесе интерндердің оқу сапасын арттыру үшін құрылымдық процесті ұстануға мүмкіндік беретін бірлескен оқыту және оқыту стратегиясы Термин мен тұжырымдаманы алғаш рет Оклахома Университетінде оқып жүргенде TBL әдісін дамытудағы орталық тұлға Ларри Майклсен танымал етті.

Бұл әдісті 1970 жылы Оклахома университетінің Менеджмент профессоры Ларри Майклсен әзірледі, ол өзінің дәрістерінде студенттерді тестілеу және командалар бойынша бөлу арқылы пассивті оқытуды белсенді оқытумен алмастыруға тырысты. Қазіргі уақытта Батыс Қазақстан жоғары медициналық колледжінің оқытушылары арасында командалық оқыту әдісіне қызығушылық артып келеді. Бастапқыда бұл тәсілді студенттер саны көп оқу топтарында (>100 студент) немесе тыңдаушылар саны аз академиялық топтарда (<25 студент) қолдану ұсынылды.

Осы Әдістеме аясында оқушыларға биология пәні бойынша жоспарланған сабақтарда бір аудиторияда сегіз немесе он бес оқушыдан тұратын бірнеше шағын топтар құрылады. TBL әдетте үш негізгі компонентпен сипатталады:

- студенттің өзіндік дайындығының жоғары дәрежесі;
- жеке немесе топтық тексеру сынақтары;
- оқу уақытының көп бөлігі шешім қабылдауға негізделген командалық практикалық тапсырмаларды орындауға арналған.

Менің командаға бағытталған team based Learning (TBL) әдісін таңдауымның мақсаты оқушылардың белсенділігін арттыру болды. Практикалық сабақ барысында келесі міндеттер шешілді:

- ең алдымен-бұл оқушылардың топпен бірлесе қуана оқуы;
- оқушылардың ойлау қабілетін дамыту және алынған білімді, практикалық дағдыларды жалпы зертханалық зерттеу мәселелерін түсіну және шешу үшін пайдалану;
- тұлғааралық және командалық қарым-қатынас дағдыларын дамыту болып табылады.

Michaelson & Richards сәйкес, TBL енгізу төрт негізгі қағидаға негізделген:

- топтар дұрыс құрылуы керек және оларда талантты адамдардың саны біркелкі бөлінуі керек;
- «оқу топтарымен тіркелген» мәселелердің «көпшілігі (шабандоздар, мүшелер арасындағы қақтығыстар және т.б. сәйкес келмейтін топтық тапсырмалардың тікелей нәтижесі болып табылады»;
- оқушылар өздерінің алдын ала оқуы мен командалық жұмысы үшін жауап береді;
- командалық тапсырмалар команданың оқуы мен дамуына ықпал етуі керек;
- оқушылар таза және дереу кері байланыс алуы керек [Майклсен Л., 2005].

Джейкобсен мен Кнетеманн (2017) әрі қарай топтық оқыту студенттерге курстың мазмұнын тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді және дәстүрлі әдістерге қарағанда тыңдаушылардың назарын жақсы сақтауға көмектеседі деп қосады [Якобсен К.В.; Кнетеманн М., 2017]. Оны білімге енгізу көптеген жобалар мен тапсырмаларды командалар орындайтын бизнес, ұйымдар, мансап және салалар үшін пайдалы дағдылар мен қабілеттерді дамыту үшін де

маңызды болуы мүмкін. Оқу, жұмыс істеу, өзара әрекеттесу және командада бірлесіп жұмыс істеу қабілеті осындай ортада табысқа жету үшін өте маңызды дейді Говардс Хиллс [Говард Хиллс, 2001], «TBL» (Task-based learning) – коммуникативтік тәсіл, оқыту қарым-қатынас және өзара әрекеттесу процесінде жүзеге асырылады. Биологиялық құбылыстардың жиынтығы ретінде емес, нақты қарым-қатынас жағдайлары кезінде әлеуметтік контексте үйренетін оқытушы үшін тиімділігі жоғары технология. «TBL» шынайы коммуникация арқылы мағыналы тапсырмаларды орындауды жасанды түрде жасалған жағдайларда табиғи, практикалық және функционалды қолдануда тілді меңгеру деңгейін арттырудың тиімді әдісі ретінде қарастыратын технологияны білдіреді. Мұндай жағдайларға дәрігерге бару, экскурсияны жоспарлау, сұхбат жүргізу жатады. Бағалау, ең алдымен, белгіленген тілдік формалардың дәлдігіне емес, тапсырманы орындау нәтижесіне негізделеді. Оқытудың заманауи инновациялық әдістерінің бірі әдіс TBL (Team-based-learning) болып табылады [Артюхина А.И., 2011: 32 бб.]. TBL-мәселені шешу кезінде студенттің пассивті тыңдаушыдан белсенді топ мүшесіне ауысуы. Бұл TBL әдісінің дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда артықшылықтарының бірі. Білім алушылар білімді проблемалық міндеттерді шешу үшін пайдаланады.

Грамматикалық немесе лексикалық бірліктер емес, тапсырманың өзі тікелей назар аударады. Мақсат құрылымды зерттеу емес, тапсырманы орындау. Тіл тапсырманы сәтті орындауға көмектесетін байланыс құралына айналады. Оқыту қарым-қатынас және өзара әрекеттесу процесінде жүзеге асырылады. Шет тілі тілдік құбылыстардың жиынтығы ретінде емес, нақты қарым-қатынас жағдайлары кезінде әлеуметтік контексте үйренеді. Бұл әдіс АҚШ медициналық мектептеріндегі дәрігерлерін дайындау үшін қолданылады әдістін түрі болып табылады [Brifa M. Thompson, 2007].

Мемлекеттік білім беру жүйесі білім берудің негізгі нәтижесі ретінде мектеп оқушыларынан ересек өмірде кездесетін маңызды, өмірлік міндеттерді қоюға және шешуге мүмкіндік беретін эмбебап оқу іс-әрекеттерінің жиынтығын игеруді талап етеді. Мәселен, мысалы, биологияның әртүрлі салаларын зерттеу кезінде білім алушылар түсінуі керек: пән нені үйретеді, оған не қажет және зерттелген ұғымдар тәжірибенің өзекті міндеттерімен қалай байланысты. Осыған байланысты білім беру мазмұнын жобалауға, сондай-ақ оқытудың заманауи білім беру технологияларын пайдалануға жаңа көзқарас болжанады. Осындай тиімді оқыту технологияларының бірі кейс-әдісті пайдалана отырып, өмірлік-ситуациялық оқыту болып табылатыны белгілі. Бұл әдіс оқушылардың биологиялық білімін арттырудың тиімді құралы ретінде Биологияны оқыту процесінде кейс-технологияны қолданудың дидактикалық маңыздылығы мен өзектілігін растайды. TBL-ді қолданудың логикалық негіздемесі пассивті дәрістерге жақсы балама болып табылады, қарым-қатынас дағдыларын дамытады және «артта қалған» оқушыларға, студенттерге көмектеседі. TBL-оқыту әдістемесін қолдану, басталғанға дейін жоспарлауды қамтиды.

Сонымен қатар, биологияны оқытуда кейстерді қолдану оқушылардың биологиялық білімін арттыру үшін кейстерді қолдану мүмкіндігі мен дамудың жеткіліксіздігі арасындағы қайшылықпен байланысты. Биологияны оқыту процесінде кейстерді қолдану мазмұны мен практикасының ботаникасы. Мұның бәрі Біз таңдаған тақырыптың өзектілігін көрсетеді Кейс - технология оқушылардың биология бойынша білімін арттыру құралы ретінде («Жасуша механизімі ДНҚ репарациясы» тақырыбының мысалында, 11-сынып). Зеттеу жұмысы жүргізілген болатын зерттеуге жалпы 15 оқушы алынды.

Негізгі бөлім

Осылайша, Зерттеудің мақсаты кейстерді қолдану арқылы «Жасуша механизімі ДНҚ репарациясы» тақырыбын зерттеу процесінде оқушылардың биологиялық білімін арттыру болып табылады.

Сонымен, О.Г.Толочинаның пікірінше, кейс технологиясы (әдіс) - бұл іс-әрекетті оқыту. Кейс-әдістің мәні мынада: білімді игеру және дағдыларды қалыптастыру - бұл оқушылардың қарама-қайшылықтарды шешудегі белсенді іс-әрекетінің нәтижесі, нәтижесінде кәсіби білімді, дағдыларды шығармашылық игеру және ойлау қабілеттерін дамыту. Белгілі бір формат бойынша дайындалған және оқушыларға әртүрлі ақпарат түрлерін талдауға, оны жалпылауға, мәселені тұжырымдау дағдыларына және белгіленген критерийлерге сәйкес оны шешудің мүмкін нұсқаларын жасауға үйретуге арналған нақты жағдайдың сипаттамасы [Толочина (Демьянчук) О.Г., 2013].

А.М.Долгоруков кейс-стади әдісін практикалық есептерді шешуге теориялық білімді қолдануға мүмкіндік беретін, оқушылардың өзіндік ойлауын, тыңдау, ескеру және өз көзқарасын дәлелді түрде айту қабілетін қалыптастыруға ықпал ететін құрал ретінде сипаттайды. Осы әдісті қолдана отырып, білім алушылар өздерінің бағалау және аналитикалық дағдыларын көрсетуге және жетілдіруге, командада жұмыс істеуге, қойылған мәселенің ең орынды шешімін табуға мүмкіндік алады [Долгоруков А.М., 2013].

Л.Н.Харченко «кейс-технологияның мәні арнайы әзірленген оқу - әдістемелік материалдарды белгілі бір кейс жиынтығына жинақтау және оларды білім алушыларға беру болып табылады» деп санайды. Бұл мәтіндік вариацияда да, электронды түрде де болуы мүмкін қажетті материалдар жиынтығы [Панина Т.С., 2006]. Майклсон "шешім қабылдау топтарынан талап ететін және олардың шешімдері туралы қарапайым түрде хабарлауға мүмкіндік беретін тапсырмалар, әдетте, топтық өзара әрекеттесудің жоғары деңгейіне әкеледі"деп қосады [Ларри К. Майклсен Арлетта Бауман Найт, Л. Ди Финк, 2002].

Бұл технология белгілі бір дидактикалық принциптердің жиынтығына сүйенеді: біріншіден, практикалық жүйеге бағытталған проблемалық типтегі оқу тапсырмасы жасалады; екіншіден, когнитивті проблемалық сұраққа нақты жауап жоқ, бірақ шындық дәрежесіне сәйкес келетін бірнеше жауаптар бар. Мұғалімнің міндеті бірден классикалық схемадан ауытқып, жалғыз емес, көптеген шындықтарды алуға және олардың проблемалық өрісінде бағдарлауға бағытталған; үшіншіден, білім беру іс - әрекетіне баса назар тек дайын біліммен ғана емес, оны дамытуға, оқушылар мен мұғалімдердің бірлесіп жұмыс істеуіне де аударылады [Панина Т.С., 2006]. Мұғалімнің рөлі проблемалық мәселелерді қолдана отырып, пікірталас немесе әңгімелесу бағытында, оқушылардың Үстірт ойлаудан жалтару мотивінде, топтың барлық оқушыларын істі талдау процесіне қосудан тұрады. Оның мәні-білім алушыларға нақты өмірлік мәселелерге қатысты және сипаттамасы кез - келген практикалық тапсырманы көрсететін жағдайды түсіну және шешімін табу ұсынылады. Бұл әдістің айрықша ерекшелігі-нақты өмірдегі фактілерге негізделген тылсым жағдайды құру. Сонымен қатар, мәселенің өзінде біржақты шешімдері жоқ. Мұндай жағдаймен жұмыс істеу үшін оқу міндетін дұрыс қойып, оны шешу үшін әртүрлі ақпараттық материалдармен (мақалалар, әдеби әңгімелер, Интернет желісіндегі сайттар, статистикалық есептер және т.б.) кейс дайындау қажет [Панина Т.С., 2006; Пономарева И.Н., 2003]. Вон және басқалар (2019) командалық оқыту «мазмұнды игерудің, сөздік қорын арттырудың және оқуды түсінудің» тиімді әдісі деп мәлімдеді (121-бет) [Вон, С., 2019].

Ең көп таралған әдіс-ситуациялық талдау әдісі, өйткені ол күрделі жағдайды терең және егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда оқушыға жағдайды егжей-тегжейлі сипаттайтын мәтін сонымен бірге шешуді қажет ететін тапсырма ұсынылады. Мәтінде олардың тұжырымды талдау үшін қабылданған әрекеттері, қабылданған шешімдері сипатталған. Дүниежүзілік экономикалық форум өзінің «жұмыс пен дағдылардың болашағы» баяндамасында қажетті 10 негізгі дағдыларды анықтады атап айтқанда: мәселелерді кешенді шешу, сыни ойлау, шығармашылық, адамдарды басқару, басқалармен үйлестіру, эмоционалды интеллект, пайымдау және шешім қабылдау, қызмет көрсету мен келіссөздерге бағдарлау және когнитивті икемділік. TBL көбінесе студенттерде, оқушыларда бұл дағдыларды дамытпайтын дәстүрлі бір жақты дәріс форматымен салыстырылады.

Екінші жағынан, TBL білім алушыларды тарта алады және бірлескен оқу мен талқылауға жағдай жасай алады. Білім беру ресурстарының ақпараттық орталығындағы (ERIC) 500-ден астам жарияланымдар TBL-ді сыныпта қолданудың оң нәтижелерін көрсетеді. TBL ресурстарды үнемдейді. Цифрлық қолдауы бар сыныпта TBL пайдалану сабақ үшін пайдаланылатын қағаз мөлшерін азайтады. Оқытушыларға материалдарды баспа түрінде дайындаудың қажеті жоқ және олар сабақта, қашықтан немесе жолда талқыланатын мәселелерге оңай өзгерістер енгізе алады. Оқытудың көп бөлігі сыныптағы пікірталастар мен кері байланыс сессиялары түрінде болатындықтан, қажет емес қағаз жұмысы теңдеуден мүлдем алынып тасталады. Сонымен қатар, оқытушылар сыныптың үлгерімі туралы деректерді жинай алады және оқушыларға баға қоюды автоматтандырады.

Дәстүрлі тәсілдермен салыстырғанда «TBL» әдістемесінің артықшылығы-бұл студенттерге нақты нәрсеге назар аударуға мүмкіндік береді биология немесе кез-келген пәнде болмасын байыпты талдау жасамас бұрын, оқушылар өздері үшін не білетінін, не білмейтінін және тағы не істеу керектігін нақтылап алады.

Соңғы жылдары командалық оқытуды Duke Corporate Education және PricewaterhouseCoopers жетілдірді 2005 жылы Duke Corporate Education компаниясының сол кездегі президенті Джуди Розенблум және PricewaterhouseCoopers оқу директоры Том Эванс оқу ауруханаларының оқу ортасын және оның корпоративтік ортаға ықтимал төзімділігін зерттей бастады [Вон С., 2019].

Әдістер

Сонымен, мысал ретінде біз «Жасуша механизмі ДНҚ репарациясы» тақырыбындағы өткізілген сабақтың TBL кейс әдісі бойынша зерттеу нәтижесін келтіреміз. Зерттеуге он бірінші сынып алынды, оқушылар саны он бес болды. TBL әдісі бойынша он бес оқушы зерттелінді, он бес оқушы екі топқа бөлінді бірінші топ жасуша екінші топ фотосинтез, зерттеуге алынған он бес оқушымен Колба әдісі арқылы білім мен ойлау деңгейлерінің бір екенің анықтап алу үшін арнайы тесті жүгізілді. Осы тесттің нәтижесі арқылы оқушыларды екі топқа бөлдік. Екі топқа бөлінген оқушылармен дәстүрлі оқыту әдісі арқылы он сұрақтан тұратын жеке тест жұмысын жүргіздік арнайы тест арқылы әрбір оқушы жеке бағаланып отырылды, бағалау эксел таблицасының көмегімен жүзеге асырылды. Келесі кезекте екі топтың әрқайсысына осының алдында істелінген жеке тест сұрақтарын TBL-әдісі арқылы кіші топ болып бірлесіп жасауы үшін қайтадан тест берілді яғни бұның бір ерекшелігі картон қағазында жауаптары штрихпен жабылған оны теңге арқылы ашып отыру нәтижесінде жауаптын дұрыс немесе бұрыстығын жалпы топ болып анықтау қажет болатын, тест сұрақтары қайта берілді. Оқушылардан алынған тест нәтижелерінің жауаптарының бағалары міндетті түрде эксел бағадарламасына арнай құрылған таблицаға салынып отырылды. Сонымен бірге TBL-әдістемесі бойынша әрбір кіші топтан кез-келген таңдалынған оқушыларды шығарып отырып әрқайсысына кейс яғни (ситуациялық немесе проблемалық) сұрақ беріліп отырды, екі топтан шыққан оқушылар тақтаны екіге бөліп кейс бойынша әр оқушы сұрақтарға жарыса жауап беріп отырды. Бұл бөлімде оқушыларға Колба әдісі және TBL-әдісі қолданылды.

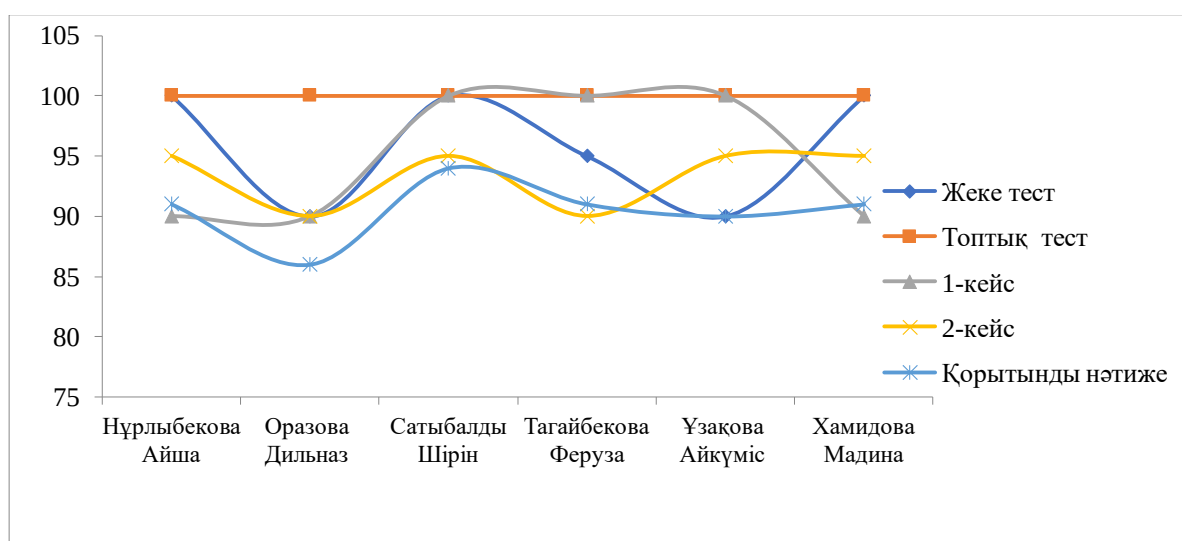
Зерттеу барысында қолданылған TBL-технологиясының материалдары мен тапсырмалары:

1. Екі топқа арналған жеке тест жұмысы, түрлі түсті қағазға шығарылған оң сұрақтан тұратын тест.
2. Д.Колба бойынша адам бойындағы ойлау дағдысымен қиялдау қабілетінің сәйкестігін анықтауға арналған тест жұмысы, бұл жұмыс кіші топқа біріктіру үшін жүргізіледі.
3. Кіші топқа біріккен оқушыларға картон қатты қағазынан құралған оң сұрақтан тұратын тест сұрағы пайдаланылды және де әр сұрақ дайын жауабы штрихталып тұрды. Оқушылар теңгені пайдалану арқылы штрихтардың тек дұрыс жауабын ашулары қажет сол кезде ғана олардың жауаптары есептелінеді.
4. Тақта несмесе (интерактивті тақтаны қолдануға болады) оқушылар тақтаны бормен екіге бөледі және кейс тақырыбына байланысты тапсырмаларды орындайды.

5. Қорытынды: студенттерге әр бөлімдегі орындалаған тапсырмаларға жауап берулеріне байланысты бағалары көрсетіледі. Және кіші топтардың қорытынд орта балы шығарылады.

Нәтижелер мен пікір алмасу

Зерттелген он бес оқушылардан алынған нәтиже бойынша TBL яғни кіші топта оқыту әдісі дәстүрлі әдіске қарағанда қызықты әрі оқушылардың тақырыпты түсіну деңгейінің оқытудың дәстүрлі әдісіне қарағанда жақсы ықпал жасағандығы байқалады, оқушылар кіші топпен бірлесе жұмыс жасау барысында тақырыпты тез әрі қызықты форматта өткізді. Сонымен қоса оқушылар әрбір мәселені талқылап терең анализ жүргізді. Оқушылар әрбір тапсырманы топпен бірлесе жұмыс жүргізуінің нәтижесінде, жекелей тест жұмысына қарағанда айтарлықтай жақсы деңгей көрсетті. Бұл оқушылар арасындағы қарым-қатынастын нығайтып, материалды меңгеруіне тиімді болғандығын көрсетеді (1-сурет).

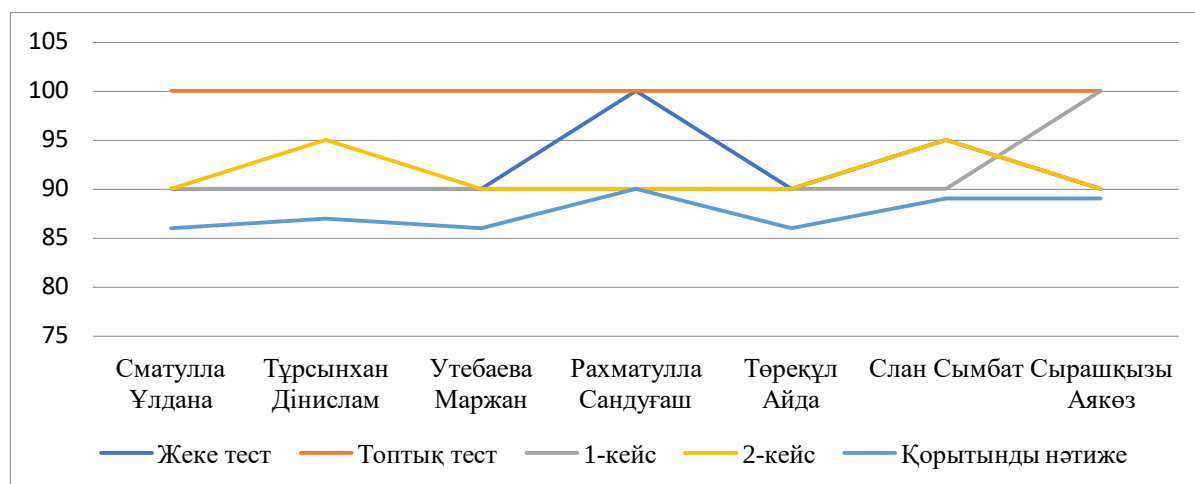

1-сурет. Бірінші топ (жасуша) оқушыларының жалпы TBL әдісі бойынша нәтижелері

Жоғарыда көрсетілген бірінші диаграмма бойынша бірінші топ (жасуша) оқушыларының TBL әдісі бойынша зерттелген қорытынды көрсеткіштері келтірілген. Айта кететін болсақ жеке тест бойынша әр оқушының алынған балдары мен топтық нәтиже бойынша көрсеткен нәтижелерінің бағалары әр түрлі, яғни жеке тестке қарағанда кіші топпен бірлесіп жасалған тест нәтижесі жоғары балдарды көрсетіп тұр. TBL әдісі арқылы кіші топқа біріктіріп оқыту оқушылардың білім дәрежесінің едәуір ұлғайуына және материалды жақсы игеруіне (2-сурет) септігін тигізгендігін байқауымызға болады. 1-топтын жалпы жиналған балдары орта есеппен 89,4% пайызды көрсетті. Бұл оқушылардың материалды жақсы игергендігін көрсетіп тұр, сонмен бірге жоғарыдағы графикке назар аударсаңыздар оқушылардың жекелей тестінің нәтижесі және топпен бірлесіп істеген тест нәтижелері көрсетілген.

Жоғарыда көрсетілген екінші диаграмма бойынша екінші топ (фотосинтез) оқушыларының TBL әдісі бойынша зерттелген қорытынды көрсеткіштері келтірілген. Бұл диаграмма нәтижесін байқасақ жеке тест бойынша әр оқушының алынған балдары мен топтық тест нәтижесі бойынша көрсеткен нәтижелерінің бағалары әр түрлі, яғни жеке тестке қарағанда кіші топпен бірлесіп жасалған тест нәтижесі жоғары балдарды көрсетіп тұр.

TBL әдісі арқылы кіші топқа біріктіріп оқыту оқушылардың білім дәрежесінің едәуір ұлғайуына және материалды жақсы игеруіне (2-сурет) жақсы ықпал көрсеткендігін байқауымызға болады. 2-топтын жалпы жиналған балдары орта есеппен 88,8% пайызды көрсетті. Бұл жерде графиктен байқауға болады екінші зерттелген кіші топтын нәтижелері де орташадан жоғары нәтижені көрсетіп тұр.

2-сурет. Екінші топ (фотосинтез) оқушыларының жалпы TBL әдісі бойынша нәтижелері

Бұл дегеніміз TBL-кіші топта оқыту технологиясының оқушыларды оқытуда өте жоғары тиімділікті көрсеткендігін байқаймыз. Сонымен зерттеу жұмысы бойынша екінші топтағы зерттеу нәтижесі дәл бірінші графикте көрсетілген зерттеу нәтижесімен ұқсас болып отыр. Кіші топта біріктіріп оқыту оқушылар арасында айтарлықтай әлдеқайда жақсы нәтижені көрсетіп.

Қорытынды

Екі топқа жүргіліген зерттеу нәтижесі бойынша дәстүрлі оқытуға қарағанда TBL кіші топқа біріктіріп оқыту әлдеқайда айтарлықтай жақсы нәтиже көрсетіп тұрғандығын байқауымызға болады. Сонымен қатар TBL әдісі арқылы зерттелінген екі топ оқушылары бұл әдістің оқу-танымдық үдеріске оң ықпал көрсеткендігін және дәстүрлі әдіске қарағанда қызықты болғандығын атап өтті оқушылар TBL әдісімен кіші топтарға бөліп өткізілген сабақты талдауға оны бірлесіп топта жасауға ыңғайлы екендігін айтты.

Бұл әдістің тиімділігі оқушыларға бұрыннан бар білім мен дағдыларды жүйелеуге және қайта бағалауға, жаңа теориялық ережелермен танысуға көмектеседі. Әдебиетке жүгіну қажеттілігін нығайтуға ықпал етеді және пәнді терең өз бетінше зерттеу, өзін-өзі тәрбиелеу, сондай-ақ оқушыларды өз тәжірибесі мен ақпаратын талдаудың ғылыми тәсілімен таныстыру. Бұл әдіс мектеп оқушыларына биология және басақада биология сияқылды жаратылыстану сабақтарын түсіндіруде өте тиімді блып табылатын керемет әдістердің бірі. Оқушылар TBL – технологиясын пайдалану арқылы, өткізілген сабақта әлдеқайда көп материалмен танысуға болатының және түрлі ситуациялық сұрақтарға топпен талқылау арқасында тез шешімге келіп жақсы психологиялық ауал тудыруға болатынығы жайынды тілге тиек етті. Зерттеу қорытындысы бойынша TBL-кіші топқа бөліп оқыту технологиясы биология сабағын оқытуда және басқада жаратылыстану пәндерін оқытуда өте пайдалы әрі ыңғайлы әдіс болып табылады деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Толочина (Демьянчук) О.Г. (2013) Кейс-технологии как один из инновационных методов образовательной среды. *Социальная сеть работников образования nsportal.ru* [Электронный ресурс]: URL: <http://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/keys-tehnologii-kak-odin-iz-innovacionnyh-metodov-obrazovatelnoy> (дата обращения: 19.01.2023).

Долгоруков А.М. (2013) Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения. *Социальная сеть работников образования nsportal.ru*

[Электронный ресурс]: URL: http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600 (дата обращения: 20.01.2023).

- Панина Т.С. - Современные способы активизации обучения: *Учебное пособие для высших учебных заведений*. М.: Академия, 2006, 176.
- Ponomareva I.N., Solomin V.P., Sidel'nikova G.D. (2003) *Obshchaya metodika obucheniya biologii* [General Methods of Teaching Biology]. Moscow: Akademiya, 272.
- Артюхина А.И., Чумаков В.И. (2011) Интерактивные методы обучения в медицинском вузе. *Учебное пособие*. Волгоградский государственный медицинский университет: Волгоград, 32.
- Brifa M. Thompson, Virdinia F. Schneider. Paul Haidet, Ruff E, Leivine, Kafhrynk Mc-Mahon, Linda C, Perkowski, Boyd F. Richards Team (2007) *10 medicue cshools: two years later II* Medical Educafion, 41(3), 250-257.
- Майклсен Л., Ричардс Б. (2005) Выводы из литературы по обучению в команде в области образования в области медицинских наук: комментарий. *Преподавание и обучение в медицине*, 17(1), 85-88 [Электрондык ресурс]: DOI: https://doi.org/10.1207/s15328015tlm1701_15. PMID15691820.S2CID1835344 (дата обращения: 20.01.2023).
- Якобсен К.В., Кнетеманн М. (2017) Создание структуры в перевернутых классах с использованием командного обучения. *Международный журнал преподавания и обучения в сфере высшего образования*, 29(1), 177-185.
- Говард Хиллс (2001) Командное обучение. *Издательство Gower Publishing Company*.
- Ларри К. Майклсен Арлетта Бауман Найт; Л. Ди Финк, ред. (2002) Начало работы с командным обучением: Глава 2. *Обучение в команде: преобразующее использование малых групп*. Нью-Йорк: Praeger.
- Вон С., Фолл А.М., Робертс Г., Ванзек Дж., Свонсон Э., Мартинес Л.Р. (2019) Процент учащихся в классе, испытывающих трудности с чтением и пониманием содержания. *Журнал проблем с обучаемостью*, 52(2), 120-134.

References

- Tolochina (Dem'yanchuk) O.G. (2013) *Kejs-tehnologii kak odin iz innovacionnyh metodov obrazovatel'noj sredy*. Social'naya set' rabotnikov obrazovaniya nsportal.ru [Elektronnyj resurs]: URL: <http://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/keys-tehnologii-kak-odin-iz-innovacionnyh-metodov-obrazovatelnoy> (data obrashcheniya: 19.01.2023).
- Dolgorukov A.M. (2013) *Metod case-study kak sovremennaya tekhnologiya professional'no-orientirovannogo obucheniya*. Social'naya set' rabotnikov obrazovaniya nsportal.ru [Elektronnyj resurs]: URL: http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600 (data obrashcheniya: 20.01.2023).
- Panina T.S. - Sovremennye sposoby aktivizacii obucheniya: *Uchebnoe posobie dlya vysshih uchebnyh zavedenij*. М.: Akademiya, 2006, 176.
- Ponomareva I.N., Solomin V.P., Sidel'nikova G.D. (2003) *Obshchaya metodika obucheniya biologii* [General Methods of Teaching Biology]. Moscow: Akademiya, 272.
- Artyuhina A.I., Chumakov V.I. (2011) *Interaktivnye metody obucheniya v medicinskom vuze*. *Uchebnoe posobie*. Volgogradskij gosudarstvennyj medicinskij universitet: Volgograd, 32.
- Brifa M. Thompson, Virdinia F. Schneider. Paul Haidet, Ruff E, Leivine, Kafhrynk Mc-Mahon, Linda C, Perkowski, Boyd F. Richards Team (2007) *10 medicue cshools: two years later II* Medical Educafion, 41(3), 250-257.
- Majklsen L., Richards B. (2005) *Vyvody iz literatury po obucheniyu v komande v oblasti obrazovaniya v oblasti medicinskih nauk: kommentarij*. *Prepodavanie i obuchenie v medicine*, 17(1), 85-88 [Elektrondyk resurs]: DOI: https://doi.org/10.1207/s15328015tlm1701_15. PMID15691820.S2CID1835344 (data obrashcheniya: 20.01.2023).
- Yakobsen K.V., Knetemann M. (2017) *Sozdanie struktury v perevernutyh klassah s ispol'zovaniem komandnogo obucheniya*. *Mezhdunarodnyj zhurnal prepodavaniya i obucheniya v sfere vysshego obrazovaniya*, 29(1), 177-185.

- Govard Hills (2001) Komandnoe obuchenie. Izdatel'stvo Gower Publishing Company.
- Larri K. Majklens Arletta Bauman Najt; L. Di Fink, red. (2002) Nachalo raboty s komandnym obucheniem: Glava 2. Obuchenie v komande: preobrazuyushchee ispol'zovanie malyh grupp. N'yu-Jork: Praeger.
- Von S., Foll A.M., Roberts G., Vanzek Dzh., Svonson E., Martines L.R. (2019) Procent uchashchihsya v klasse, ispytyvayushchih trudnosti s chteniem i ponimaniem soderzhaniya. Zhurnal problem s obuchaemost'yu, 52(2), 120-134.

Использование метода TBL кейс при проведении урока биологии в школе

*¹Н.С.Мұхамеджан, ¹М.Ж.Жумагул

¹Международный университет Астана (Астана, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматриваются возможности применения кейс-технологии в обучении биологии, приводятся результаты изучения урока с использованием кейс-технологии при изучении темы «клеточная механика репарации ДНК», определены дидактические принципы, основанные на кейс-технологии TBL, и приведены этапы работы с кейсом TBL на уроках биологии. Данная технология основана на совокупности определенных дидактических принципов: Во-первых, создается учебная задача проблемного типа, ориентированная на практическую ситуацию; во-вторых, нет однозначного ответа на когнитивный проблемный вопрос, но есть несколько ответов, которые соответствуют степени реальности. Использование кейс-технологий в учебном процессе способствует развитию мышления, восприятия учащихся, повышает учебную мотивацию и стимулирует познавательный интерес учащихся, но для подготовки учителя к уроку требуется серьезная длительная подготовка и, конечно же, более длительное время. Кейс-технология TBL эффективная технология обучения, развивающая навыки мышления и вовлечения учащихся.

Ключевые слова: кейс-технология, кейс-метод, повышение знаний учащихся на уроках биологии, мотивация.

Using TBL case method in teaching biology lessons at school

*¹N.S.Mukhamedzhan, ¹M.Zh.Zhumagul

¹Astana International University (Astana, Kazakhstan)

Abstract

The article discusses the possibilities of using case technology in teaching biology, presents the results of studying a lesson using case technology when studying the topic "cellular mechanics of DNA repair", defines didactic principles based on TBL case technology, and shows the stages of working with TBL case in biology lessons. This technology is based on a set of certain didactic principles: Firstly, a problem-type educational task is created, focused on a practical situation; secondly, there is no unambiguous answer to the cognitive problem question, but there are several answers that correspond to the degree of reality. The use of case technologies in the educational process contributes to the development of students' thinking, perception, increases educational motivation and stimulates students' cognitive interest, but serious long-term preparation and, of course, a longer time is required to prepare the teacher for the lesson. TBL case technology is an effective learning technology that develops students' thinking and engagement skills.

Keywords: case technology, case method, improving students' knowledge in biology lessons, motivation.

Поступила в редакцию: 12.02.2023

Одобрена: 14.03.2023

Первая публикация на сайте: 24.07.2023

МРНТИ: 14.25.09

ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*¹Г.А.УМАРОВА^{ORCID}, ¹М.О.АЛТЫНБЕКОВА^{ORCID}

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан)

*gulbakhor.umarova.99@mail.ru, minash.altynbekova@ayu.edu.kz

Аңдатпа

Химия бойынша электронды оқулықтардың, веб-сайттар мен порталдардың кең ауқымына қарамастан, университетте химияның әртүрлі курстары үшін заманауи компьютерлендірілген оқыту формаларын құру өзекті міндет болып табылады. Зияткерлік және материалдық қызметтің барлық салаларына компьютерлік техниканы енгізу әртүрлі салаларда мамандар даярлаудың жаңа өлшемдерін белгілеуге әкелді. Компьютерлендірудің артуы нәтижесінде қалыптасқан оқыту әдістері мен құралдары жоғары технологияларды қолдана отырып, жаңа әдістермен біртіндеп алмастырылуда. Бірқатар пәндер үшін компьютер дәстүрлі құралдарды алмастырып қана қоймай, оқыту технологиясына мүлдем жаңа элементтер енгізетін арнайы жұмыс құралы ретінде әрекет ете алады. Қазіргі заманғы оқу бағдарламалары компьютерде ұсынылған кең мүмкіндіктерге назар аудара отырып әзірленуі керек, онсыз бұл оқу материалдары дәстүрлі құралдармен жүзеге асырыла алмайды. Химияны оқыту кезінде компьютерді пайдалану химияның ғылым ретіндегі ерекшеліктерін ескеруі керек. Органикалық химияны зерттеу тікелей бақылаудан жасасырылған процестерді қарастырумен байланысты. Бұл қабылдау мен түсінуде қиындықтар туғызады. Көрнекіліктің сызбалық формалары оқу материалын көрнекі етуге, оны бірнеше рет қайталауға және оқуда әр студент үшін қолайлы жылдамдықпен алға жылжытуға мүмкіндік береді. Кейбір химиялық процестердің, реакция механизмдерінің анимациясымен көрнекілікті қолдану студенттердің визуалды-бейнелі ойлауын қалыптастыруға ықпал етеді, осылайша оқу материалын игерудің тиімділігін арттырады. Химияны оқытудың отандық әдістемелерінде оқу процесінің мазмұндық құрылымына орасан зор ақпараттық, дидактикалық әлеуеті бар оқытудың техникалық дисплей нысандарын қосу, оларды химия курсымен интеграциялау жолдарын, тәсілдері мен шарттарын әзірлеу барған сайын қажет болады.

Түйін сөздер: органикалық химия, мультимедиа, химияны оқыту әдістемесі, ақпараттық технология, жоғары білім.

Кіріспе

Қазіргі уақытта кәсіби маңызды ақпараттың тез өсіп келе жатқан көлемімен, педагогикалық білім беру бағдарламаларының күрделі болуы және орта мектепте дәстүрлі білім беру процесінде ақпараттық мүмкіндіктермен қайшылықтар туындайды. Жаңа білім беру технологияларын оқу процесіне оңтайландыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде білімгерлердің білім сапасын жақсартады. Көбінесе компьютерлік және мультимедиялық технологияларды информатика, физика, математика пәндерін оқытуда қолданады. Атап айтқанда, мұндай мәселе орта мектепте органикалық химия курсын оқыту кезінде айқындалды. Осыған байланысты мультимедиялық технологияға бағытталған әдіс, тәсілдерді дамытуға бағытталған іс-әрекеттер мен талаптарға сәйкес келетін жаңа мультимедиялық оқыту құралдарын дамыту қажеттілігі туындады. Ақпараттық ортаға негізделіп оқыту әртүрлі форматта жүруі мүмкін. Білім беру қазіргі кездегі ақпарат көзі болып табылатын интернет білімге қосылады. Жалпы және арнайы білім беру бағыттары негізінде әртүрлі әдістермен тәсілдердің үйлесімі және оқыту құралдарын сондай-ақ мультимедиялық технологияларды қолданумен тиімді білім беру және оқыту жүзеге асады.

Химия пәнін оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдану пән ерекшелігіне байланысты бірқатар артықшылық және кемшіліктерге ие [Николь Л., 2022].

Химия сабақтарын оқытуда барлық белгілі дәстүрлі формалар қолданылады. Атап айтсақ, дәрістер, семинарлар, зертханалық жұмыстар мен практикалық сабақтардың рөлі орасан, дәріс оқу курсының жетекші буыны болып табылады. Білімгерлерге органикалық қосылыстардың қасиеттерін сипаттауға, механизмдерін түсіндіруге, оларды көрнекі түрде сипаттауға және зерттелген құбылыстардың мәнін көрсететін теориялық модельдерді әзірлену арқылы танымдық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік беретін технологияларды дайындалған. Жалпы білім беру мектепте мультимедиялық технологияларды пайдалану арқылы абстрактілі ақпараттарды көрнекілеуде жетістерге жеткен. Химия сабақтарында мультимедиялық технологияларды тиімді қолданудың әдістемелік шарттарын анықтау барысында цифрлық зертханаларды қолдануды, оқытудың проблемалық сипаты, орындалған іс-әрекет, қабілеті мен ерекшелігін ескере отырып, оқушылардың мотивациясын арттыру, дағдыларын қалыптастыру шешімін таппаған негізгі мәселелер болып табылады.

Қазіргі таңда дидактикалық оқыту жүйелерін қалыптастырудың перспективалық бағыттарының бірі - мультимедиялық технологияларды оқыту процесінде пайдалану, үздіксіз білім беру жүйесінің жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі. Органикалық химияға мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы реакцияның механизмдерін, эксперименттік тәжірибелерді жасау барысында анимация, видео, виртуальды лабораториялардың методикалық тәсілдерін жетілдіру бүгінгі күннің басты талабы. Сондықтан да, оның техникалық және дидактикалық мүмкіндіктерін дамыту және зерттеу маңызды болып табылады.

Жұмыстың мақсаты - органикалық химия пәнін оқытуда мультимедиялық технологиясын қолданудағы біздің басты мақсатымыз білім алушыларды ақпараттық қоғамдық, кәсіптік, тұрмыстық салаларында толыққанды тиімді дайындау, үйрету. Мультимедиялық технологияларды білім беру саласында дер кезінде игеру және тиімді пайдалану органикалық химияның тарауларын оқытуда педагогикалық технологияның ерекшеліктерін көрсетуге болады.

Осыған байланысты мынадай іс-әрекеттер орындалды:

- 1) педагогикалық процесте мультимедиялық технологияларды тиімді пайдалану жолдарын игерілді;
- 2) орта мектепте мультимедиялық технологияларды қолданудың тиімді әдістерін жетілдірілді;
- 3) оқушыларды мультимедиялық әдістерді пайдалана білуге үйрету және ақыл ойын дамытатын іс-әрекеттер жүргізілді;
- 4) мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы органикалық химияны оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігі мен білім беру сапасы артты.

Материалдар мен әдістер

Химия пәні бойынша ғылыми білімнің жүйелі негіздерін беру, ғылым мен техниканың тиісті салалары сондай ақ даму перспективаларын ашу үшін білім алушылардың назарын күрделі, түйінді мәселеге шоғарландыру, сабаққа ынталандыру арқылы білімгерлердің танымдық

қ
ы
з
м
е
т
і
н

ж
ә
н
е

ш

әдістемелік іс-әрекетінде мультимедианы пайдалану әдістемесін Т.Ю.Волошинова, В.Г.Казаков, мультимедиялық оқыту кешендерін бағдарламалық жабдықтау жолдарын И.В.Голубятников секілді ғалымдар өз еңбектерінде зерттеді.

1. Химияны оқытудағы мультимедиялық көрнекілік

Біздің жұмысымыздың мақсаты - студенттердің ерекшеліктерін ескере отырып, органикалық химияның таңдалған бөлімдері бойынша мультимедиялық көрнекілік жасау, сонымен қатар нақты оқу курсы мен мамандануға бейімделген. Бұл аспект оқытушылардан ұйымдастырушылық химия курстарында білімнің классикалық негіздерін сақтай отырып, инженерлік - техникалық бағыттағы қажетті материалды таңдау бойынша ерекше әдістемелік жұмысты талап етеді. Дәрістердің, семинарлардың тақырыбы Кәсіптік жоғары білімнің мемлекеттік білім беру стандарты негізінде жасалған жұмыс бағдарламаларына сәйкес келеді [Джеки М., 2021].

Біз студенттердің қабылдау, түсіну үшін ең қиын тақырыптар мен бөлімдерді анықтау міндетін қойдық. Ол үшін органикалық химия бойынша дәрістер курсын тыңдағаннан кейін химиялық технология және биотехнология факультетінің II курс студенттерінің арасында анонимді сауалнама жүргізілді. Нәтижесінде оларды зерттеуде үлкен қиындық тудыратын мәселелер анықталды [Селестино Т., 2015].

Осы тестілеудің нәтижелері көрнекіліктің мультимедиялық нысанын одан әрі әзірлеу және пайдалану бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Оқушылардың білім сапасын жақсарту үшін компьютерлерді қолдана отырып оқытуды ұйымдастыру әдістерін қарастырыңыз.

Практикада оқытуды ұйымдастырудың төрт негізгі әдісін қолдануға болады:

- түсіндірме-иллюстрациялық;
- репродуктивті;
- проблемалық;
- зерттеу.

Бірінші әдіс оқушы мен оқыту жүйесі арасында кері байланыстың болуын көздемейтінін ескере отырып, оны компьютерлік технологияларды қолдана отырып жүйелерде қолдану ұсынылмайды. Ол мультимедиялық презентацияларды қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Есептеу техникасы құралдарымен оқытудың репродуктивтік әдісі оқытушыға және (немесе) компьютерге хабарланатын білімді меңгеруді және білім алушының зерделенген материалды жаңғырту және оны ұқсас жағдайларда қолдану жөніндегі қызметін ұйымдастыруды көздейді. Бұл әдіс дәстүрлі схемамен (ДК жоқ) салыстырғанда оқу процесін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік бермейді.

Проблемалық оқыту әдісі кейбір мәселелерді шешудің жолдарын құру және іздеу ретінде оқу процесін ұйымдастыруда ДК мүмкіндіктерін пайдаланады. Негізгі мақсат-оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға барынша ықпал ету [Пол Шварц, 2014].

Оқу процесінде алынған білім негізінде әртүрлі сыныптағы мәселелерді шешу, сондай-ақ мәселені шешу үшін қажетті бірқатар қосымша білімді алу және талдау болжанады. Бұл ретте ақпаратты жинау, ретке келтіру, талдау және беру бойынша дағдыларды игеруге маңызды орын беріледі.

Мультимедиялық технологияларды қолдана отырып оқытудың зерттеу әдісі белгілі бір тақырып аясында ғылыми-техникалық зерттеулер жүргізу процесінде оқушылардың өзіндік шығармашылық қызметін қамтамасыз етеді. Мұнда көрнекілік құралдары, практикалық тапсырмалар, жазбаша және графикалық жұмыстар, табиғи объектілер және олардың нақты және символикалық бейнелері қолданылады, зертханалық сабақтар жүргізіледі және т.б. бұл жағдайда оқыту белсенді зерттеудің, ашудың, ойынның нәтижесі болып табылады. Соның

салдарынан, әдетте, басқа әдістерді пайдаланғаннан гөрі жағымды және табысты болады. Зерттеу объектісі оларға әсер ету процесінде әдістерді, объектілерді, жағдайларды зерттеуді қамтиды. Осыған байланысты модельдеу, яғни нақты объектіні, жағдайды немесе қоршаған ортаны динамикада еліктеу қажет.

Қазіргі жаратылыстану-ғылыми білім беруде ақпараттық технологияларды дамытудың үш негізгі бағытын бөліп көрсетуге болады

- қашықтықтан және ашық білім беру;
- виртуалды зертханалар;
- мультимедиялық нысандар кітапханалары.

Айта кету керек, көрсетілген бағыттар арасында өткір шекара жоқ, әр бағыт басқа элементтерді қамтитын ашық жүйе ретінде дамиды. Мысалы, қашықтықтан білім беру мектептері виртуалды зертханалар мен желілік кітапханалардың ресурстарын пайдаланады.

Мектепте компьютерді қолданудың келесі мүмкіндіктерін атап өткім келеді:

- оқу процесін ұйымдастыру (кестелерді, электрондық құжаттарды және т.б. дайындау);
- оқу құралдарын дайындау;
- ДК пайдаланушыларын қолданбалы есептерді шешуге үйрету, бағдарламалау, дизайн негіздерін, компьютерлік модельдеуді оқыту;
- арнайы әзірленген бағдарламалардың көмегімен ғылым негіздеріне компьютерлік оқыту (кемшілігі: қол жетімділіктің дидактикалық принципін елемей);
- білімді компьютерлік бақылау;
- интернет желісінен ақпарат алу және онымен жұмыс істеу үшін компьютерді пайдалану;
- мұғалімдерді, ата-аналарды, оқушыларды байланыстыруға мүмкіндік беретін мектеп сайтын құру және жұмыс істеу.

Дидактика мазмұнға қойылатын алғашқы маңызды талап - оның нақты ғылымы болуы. Бұл дидактиканың бірінші қағидасы, нақты процестер мен заттардың оқу мазмұнындағы көрінісі, олардың және басқа процестер мен заттардың арасындағы нақты байланыстарды анықтау, сонымен қатар олардың мәнін диалектикалық-материалистік түсіндіру. Мазмұнның ғылыми сипатына студенттер тек дайын тұжырымдармен ғана емес, сонымен қатар зерттеу әдістерімен танысқан кезде ғана қол жеткізуге болады.

2. Мультимедиялық көрнекіліктің әртүрлі формаларын әзірлеу

Көптеген компьютерлік бағдарламалар педагогикалық идеяларды жүзеге асырудың үлкен мүмкіндіктерін ұсынады. Көрнекі материал мазмұнының бірқатар критерийлеріне ерекше назар аудару керек: слайдтарды көрсетудің оңтайлы жылдамдығы, объектілердің қозғалысы, түс гаммасы, статикалық немесе көрсету объектілерінің қозғалысы, объектілердің үш өлшемді-көлемді немесе жазықтық-проекциялық бейнесі, мәтіндік және дыбыстық сүйемелдеудің болуы немесе болмауы. Көрнекі материалды ұсынудың әртүрлілігін ескере отырып, мультимедиялық көрнекіліктің бірнеше нұсқалары жасалды:

- 1) мәтіндік сүйемелдеумен объектілердің статикалық, жазықтық, проекциялық бейнесі;
- 2) мәтіндік немесе дыбыстық жетегі бар объектілердің статикалық, үш өлшемді бейнесі;
- 3) нысандардың динамикалық, үш өлшемді бейнесі, заттардың құрылымы, молекулалар шар тәрізді модельдер түрінде (молекуладағы атомдар шарлар түрінде, ал атомдар арасындағы байланыстар);
- 4) объектілердің динамикалық, үш өлшемді бейнесі, молекулалардың құрылымы гибриді орбитальдар арқылы ұсынылған.

Сауалнама нәтижесінде студенттер динамикалық, үш өлшемді, шар тәрізді модельдермен, баспа және дыбыстық сүйемелдеумен анимацияларды дамытатын көрнекі материалға артықшылық беретіні анықталды. Сондай-ақ, жүргізілген сауалнамаға сәйкес

мультимедиялық көрнекілікті қолдану оқудағы мотивацияны арттыруға, оқу материалын түсіну мен есте сақтауды жақсартуға ықпал етеді. Процестерді, фактілерді, құбылыстарды ғылыми түсіндірудің тереңдігі басқа дидактикалық принциппен - қол жетімділікпен шектеледі. Қазіргі ғылым деңгейін көрсету қажеттілігі мен қол жетімділік қағидатының талаптарын сақтау арасындағы қайшылықты жою мазмұнды жетілдірудің басты жолы болып табылады.

Оқу материалының қол жетімділігі осы материалдың бұрыннан белгілі мәліметтермен байланысының санымен анықталады. Мысалы, атом құрылымының теориясы белгісіз болса, орбитальдарды будандастыру туралы мәселені айту мүмкін емес. Электролиздің мәнін электролиттік диссоциация теориясын және тотығу процестері туралы түсініктерді білместен түсіндіруге болмайды. Сондықтан қол жетімділік принципі үшінші маңызды принципке - жүйелілікке негізделген.

Жүйелілік принципі белгілі бір дәрежеде білім алушылардың санасында ғылыми білім жүйесінің барлық фактілерімен, байланыстарымен, теорияларымен және т.б. көрінуін болжайды.

Оқушылар неғұрлым толық, объективті көрініс жасауы үшін заттар, процестер, химиялық элементтер және басқа да зерттеу объектілері әр түрлі жағынан қарастырылады. Ол үшін мұғалім әр тұжырымдаманың құрылымын, әр теорияны және құрылымдық элементтердің өзара байланысын, студенттерге жетелейтін нақты білім беру мақсатын нақты елестетуі керек. Бұл жүйелік талап және курстың жүйелілігі оқу материалын құрудың қатаң логикалық реттілігімен, оның біртұтас идеясына бағынуымен көрінеді.

Көрнекі мультимедиялық материалды қолдану студенттердің органикалық молекулалардың химиялық, электронды және таңқаларлық құрылымы және оның заттың қасиеттеріне әсері туралы бейнелі идеяларын қалыптастыруға көмектеседі. Көрнекіліктің әртүрлі түрлерін қолданудың тиімділігін бағалау үшін оны анықтауға мүмкіндік беретін зерттеулер жүргізу туралы шешім қабылданды.

Педагогикалық эксперимент үш кезеңнен тұрды: диагностикалық, зерттеу және анықтау. Зерттеуді бастау үшін химия саласындағы салыстырмалы түрде тең қабілеттері мен білімі бар студенттердің үлгісін қалыптастыру қажет болды. Тест жасалды, онда жоғары оқу орындарына түсушілерге арналған бағдарламадан сұрақтар - тапсырмалар қолданылды.

Кез келген педагогикалық эксперименттің зерттеу кезеңінің мақсаты төрт көрсеткішті анықтау болып табылады:

1. Ақпараттылық (зерттелетін мәселенің мазмұнына сәйкестігі).
2. Қол жетімділік (қабылдаудың қарапайымдылығы және ақпарат беру тәсілдері).
3. Уақыт шығындары (студенттердің материалды ұсынуы және игеруі).
4. Кешенді игеру (оқытушының пайдаланылатын материалға дайындығы).

Кез-келген эксперимент маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік беретін осындай өзгерістердің әсерін анықтау мақсатында тәуелсіз өзгерісті жүйелі түрде өзгертуді қарастырады. Біздің зерттеуімізде төрт көрсеткіштің ішінен біз ақпарат берудің қол жетімділігі мен студенттердің оны қабылдауының қарапайымдылығына қызығушылық таныттық.

Экспериментке студенттердің төрт тобы қатысты, олардың үшеуі сабақ өткізу үшін әртүрлі көрнекілік түрлерін (эксперименттің тәуелсіз айнымалысы) пайдаланды:

№ 1 топ - Ms Power Point, молекулалар құрылымының модельдері, статикалық, жазықтық түрінде ұсынылған химиялық формулалар арқылы презентация түріндегі «статикалық жазықтық көріну». Барлық материалдар мәтіндік түсіндірмелермен бірге жүреді.

№ 2 топ - Ms Power Point көмегімен презентация түріндегі «үш өлшемді статикалық көріну», химиялық заттардың молекулалары үш өлшемді, статикалық шар өзекті модельдермен ұсынылған. Барлық материалдар мәтіндік түсіндірмелермен бірге жүреді.

№ 3 топ - MS Power Point көмегімен презентация түріндегі «динамикалық үш өлшемді көрнекілік», молекулалардың модельдері гибриді орбитальдардың көмегімен бейнеленген. Химиялық реакциялар, олардың механизмдері анимациямен ұсынылған. Барлық материалдар мәтіндік және дыбыстық түсіндірмелермен бірге жүреді.

№ 4 топта мультимедиялық көрнекілік қолданылмады, бұл топ рөлдік болды.

Бұл эксперименттегі тәуелді айнымалы студенттердің бақылау жұмыстары үшін алған ұпайлары болды, олар тапсырмалар жиынтығынан тұрды, олардың әрқайсысы 4 баллдық шкала бойынша бағаланады:

4 ұпай - толық дұрыс жауап;

3 ұпай - толық емес дұрыс жауап;

2 ұпай - ішінара дұрыс жауап;

1 ұпай - қате жауап;

0 ұпай - жауап жоқ.

Эксперимент ақпаратты берудің әртүрлі тәсілдерінің кейінгі оқытуға әсерін тексеру мақсатында жүргізілді. Оқуды аяқтағаннан кейін (семестр ішінде) эксперимент қорытындысы шығарылды. Бағалау критерийі білімнің аралық бақылауында алынған топтың орташа балы болды. Студенттерді тестілеу органикалық қосылыстардың белгілі бір кластарымен («Алкандар», «Алкендер», «Алкадиендер», «Алкиндер», «Циклоалкандар», «Ароматикалық қосылыстар») байланысты әр түрлі деңгейдегі алты тақырып бойынша жүргізілді.

Нәтижелерді өңдеу кезінде мультимедиялық көрнекіліктің оң әсерін көрсететін деректер алынды (эксперименттік топтардың орташа ұпайлары бақылау тобына қарағанда жоғары болды). Бұл деректер тек балаларды ғана емес, сонымен қатар ересектерді де оқу процесінде көрнекілікті қолдану қажеттілігін тағы бір рет растайды, олардың оқуы негізінен ауызша - логикалық, тұжырымдамалық ойлауға негізделген. Сонымен қатар, көптеген зерттеушілер ассимиляцияға жататын ақпарат неғұрлым дерексіз болса, оны көрсетудің көрнекі формаларына көбірек сүйену қажет екенін дәлелдеді [Akhmetova A., 2021].

Біздің эксперименттің нәтижесінде мультимедиялық көрнекіліктің кез-келген түрін қолданудың айқын оң тенденциясын анықтау мүмкін болмады. Студенттік бақылау жұмыстарын одан әрі, тереңірек және егжей - тегжейлі зерделеу кезінде, мысалы, «үш өлшемді статикалық көріну» қолданылған № 2 топта заттардың, молекулалардың құрылымына қатысты сұрақтарға неғұрлым толық жауаптар берілгені анықталды. Сонымен қатар, № 3 топтағы реакция механизмдері мәселелері бойынша білімнің қалыптасуы («динамикалық үш өлшемді көрнекілік») қалған үш топқа қарағанда әлдеқайда жоғары. Нәтижесінде студенттердің жеке параграфтар, бөлімдер, тақырыптар бойынша әр түрлі көріну түрлерінің білімін игеруіне әр түрлі әсер етуі туралы болжамдар жасалды. Бұл гипотезаны тексеру үшін тағы бір эксперимент жүргізілді, оның мақсаты мультимедиялық көрнекіліктің әртүрлі түрлерінің жеке бөлімдерге, органикалық химия мәселелеріне әсерін анықтау болды.

Бағаланған бағыттар:

1. Заттар мен молекулалардың құрылымы.

2. Реакция механизмдері.

Бұл зерттеуге студенттердің бірдей төрт тобы қатысты, оларда бірдей көріну түрімен сабақтар өткізілді, бірақ бақылау жұмыстарын тексеру кезінде студенттердің заттардың құрылымы, моль (1-критерий), реакция механизмдері (2-критерий) сияқты жеке, бөлінген бағыттарды

игеруіне ерекше назар аударылды. Семестр соңында қорытындылар шығарылды, бес бақылау жұмысы бойынша топ алған баллдардың сомасы ескерілді.

Эксперимент нәтижелері № 2 топтағы («үш өлшемді статикалық көріну») критерий бойынша 1-ші бақылау жұмысы үшін орташа балл басқа топтарға қарағанда жоғары екенін көрсетті. 2-критерий бойынша орташа балл пайдаланылған № 3 топта жоғары болды.

Алынған нәтижелерді талдай отырып, «динамикалық үш өлшемді көрнекілікті» қолдану студенттерді оқытуда оң үрдіс береді деп айтуға болады. Осы дисплейлік көрнекілікті қолдана отырып, материалды беруді студенттер мұғалім диаграммаларды, графиктерді, формулаларды қолдана отырып баяндаған материалға қарағанда басқаша түсінеді. Студент оларға операция жасайды, бірақ көбінесе олар тақтада мұғалім бейнелеген белгілер ретінде пайда болады және олардың артында сөзден басқа ештеңе жоқ. «Динамикалық үш өлшемді көрнекілік» химиялық, физикалық құбылысты, реакция механизмін көрсете алады және олармен оның мәнін ашатын схеманы біріктіре алады. Схемаланған идеялар ойлауға қызмет етеді, сезімтал шындық олардың пайда болуының алғышарты ретінде ғана қызмет етеді. Олар символдық және символдық түрде көрсетіледі. Осылайша, бұл идеялар жаңа жолмен қалыптасады.

Студент схемаланған көріністі ол көрсететін құбылыспен байланыстыра алады. Демек, оқытуда «динамикалық үш өлшемді көрнекілікті» қолдану абстрактілі белгіні нақты құбылыстың көріністерімен байланыстыруға үйрету арқылы студенттердің қиялын дамытады [Крившенко Л.П., 2013].

Сонымен қатар, молекулалардың, заттардың құрылымын зерттеуде «динамикалық үш өлшемді көрнекілікті» қолдану айтарлықтай оң нәтиже бермейді, мұнда айқын «үш өлшемді статикалық көрнекіліктің» артықшылығы көрілді.

Мұны проекциялық экранда, компьютер мониторында қозғалыстың болмауы студенттердің назарын зерттелетін материалдың түйіндік сәттеріне аударуға көмектеседі деп негіздеуге болады. Молекулалардың, заттардың бейнесі белгілі бір фигураны білдіреді, ал фон қазіргі уақытта оқу материалының мәнін ашатын ақпараттың ерекшеліктерін бөліп көрсетеді және баса көрсетеді. Қабылдау кеңістігін шектеу көзді экран кеңістігіне еріксіз бағыттайды, осылайша материалды жақсы есте сақтауға көмектеседі [Качалова Г.С., 2012].

Осылайша, Органикалық химиядағы барлық мәселелер мен бөлімдер бойынша көрнекіліктің бір түрін қолдану студенттердің алған білімдерін игеруінде айтарлықтай оң үрдіс бермейді деп айтуға болады. Алынған нәтижелерге сүйене отырып, дисплей көрінісін жасаудың келесі әдістерін ұсынуға болады:

1. Химиялық заттардың молекулалары үш өлшемді, статикалық шар тәрізді модельдермен ұсынылған презентация түрінде. Барлық материалдар мәтіндік және дыбыстық түсіндірмелермен бірге жүреді. Бұл құру әдісі молекулалардың, заттардың, динамикалық емес химиялық және физикалық құбылыстардың құрылымымен байланысты материалды жасауда қолданылады. Қолданылатын бағдарламалар: Microsoft Word 2010, Microsoft Power Point 2010, Chem Office 2004, Chem 3D Ultra 8.0, Adobe Premiere 6.5.

2. Химиялық заттардың молекулалары үш өлшемді шар тәрізді модельдермен де, гибриді орбитальдармен де ұсынылатын презентация түрінде. Құрудың бұл әдісі химиялық реакциялардың механизмдерімен, химиялық және физикалық процестердің динамикасымен, құбылыстармен байланысты көрнекілікті дамытуда қолданылады. Барлық материалдар мәтіндік және дыбыстық түсіндірмелермен бірге жүреді. Қолданылатын бағдарламалар: Microsoft Word 2010, Microsoft Power Point 2010, Chem Office 2004, Adobe Premiere 6.5.

Органикалық химияны оқытуда қолданылатын мультимедиялық көрнекілікті одан әрі құру жоғарыда ұсынылған әдістерді ескере отырып жүргізілді. Нәтижесінде алдыңғы эксперименттердің нәтижелерін ескере отырып, «үш өлшемді статикалық» және «үш өлшемді

динамикалық» көрнекілік біріктірілген жаңа формалар пайда болды. Осылайша жасалған «интеграцияланған» дисплей көрнекілігі сынақтан өтуді қажет етті.

3. «Интеграцияланған» мультимедиялық көріну

Тағы бір эксперимент сырттай бөлім студенттерімен, химиялық технология және биотехнология факультетінің екінші курс студенттерімен жүргізілді. Сессия барысында (3 апта) топтардың бірінде (№ 1 топ) сабақтар интеграцияланған дисплейлік көріну арқылы өткізілді, ал басқа топ (№ 2) әдеттегі белгіленген оқу бағдарламасы бойынша оқыды. Сессия соңында және емтихан тапсырғаннан кейін қорытынды шығарылды. Емтиханда топ алған орташа балл оқыды (жауап 4 балдық шкала бойынша бағаланды). № 1 топта орташа балл № 2 топқа қарағанда едәуір жоғары болды.

Бұл нәтижелер дисплей көрнекілігі пайдаланылған топта материалды игерудің жақсарғанын көрсетеді. Бұл студенттерді органикалық химияны оқытуда мультимедиялық көрнекіліктің интеграцияланған түрлерін қолданудың орындылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Осы нәтижелерді растау үшін оқу материалын игеру және қабылдау деңгейін арттыруға нұсқау беретін емтихан көрсеткіштерінен басқа, мотивация деңгейін анықтау мақсатында сырттай оқу түріндегі студенттерге сауалнама жүргізілді [Глухова И.А., 2014].

Нәтижелер мен пікір алмасу

Сауалнамаға 50 адам қатысты. Сауалнама нәтижелері органикалық химияны Оқытуда мультимедианы қолданудың көпжылдық тенденцияларын растады: оқу мотивациясын күшейту (76%), оқу материалын түсінудегі кейбір қиындықтарды жоюға көмектеседі (88%), осы пәнді оқудың ыңғайлылығын арттырады (62%).

Органикалық химия бойынша семинар және дәріс сабақтарында компьютерлік сүйемелдеу бағдарламасымен жұмыс істеу нәтижесінде оқытушылар студенттердің химия бойынша материалды дисплейлік көрнекілікпен зерделеу және оқу процесін оңтайландыру үшін құру және пайдалану қажеттілігіне көз жеткізді. Бүгінгі таңда осы саладағы дидактикалық мәселелерді шешудің өзектілігі мен маңызы артып келеді. Бұл техникалық және көркемдік қамтамасыз етудің күрделілігі, көрнекі ақпаратты қабылдаудың оңтайлы режимі емес, психологиялық-педагогикалық мәселелер.

Дәстүрлі оқытуда да, мультимедиялық көрнекілікті қолдана отырып оқытуда да бастапқы кезең оқу ақпаратын қабылдау болып табылады. Дәстүрлі оқыту кезінде мұғалім беретін білім көбінесе ауызша рәміздерде көрінеді. Студент оқытушыны тыңдай отырып, сөзді өзінің қиялының күшімен бейнелерге аударады. Ол зерттелетін пән туралы түсінік қалыптастыратын элементтердің қоры кейде өте аз болады.

Қиялда таным субъектісінің даралығы әрқашан айқын көрінеді. Бұл процестер нашар түсініледі және бақыланады. Дисплей көрнекілігі мұғалімнің ауызша экспозициясын толықтырады және қиялдың жұмысын жеңілдетеді.

Көрнекіліктің жаңа интеграцияланған мультимедиялық формалары білімді игеруді жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар студенттердің оқуға деген ынтасын арттырады, бұл оқу сапасын жақсартуға ықпал етеді. Дисплейлік көрнекілікті қолданған кезде танымдық іс-әрекеттің барлық саласы байытылады: сенсорлық-перцептивті процестер, бейнелеу, қиял, бейнелі-тұжырымдамалық ойлау.

ЖОО-да органикалық химияны оқыту процесінде көрнекіліктің дисплей нысандарын пайдалану бойынша біздің алдыңғы зерттеулеріміздегідей жүргізілген эксперименттер оқу процесінде осындай құралдарды қолданудың орындылығын және оларды енгізу бойынша жұмысты жалғастыру қажеттігін көрсетті [Осмоловская И., 2010].

Қорытынды

Қорытындылай келе электрондық оқу-әдістемелік кешендерін, мультимедиялық әдіс-тәсілдерді және де басқа ақпараттық технология құралдарын құру химия пәнін білім берудегі кемшіліктер орнын толтырады, материал жетіспеушілігін жояды, ақпаратты үздіксіз игеруге мүмкіндік береді, оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін белсенді болуына септігін тигізеді. Мультимедиялық технологияны жетілдіру, оқытудың озық ақпараттық-коммуникациялық технологияларын әзірлеу және педагогикалық практикаға енгізу бүгінгі таңда дамуды жүзеге асырудың тетігі болып табылады. Қазіргі уақытта мультимедиялық технологиялар кеңінен қолданылады, мультимедиялық технология әдіс-тәсілдерін, құралдарын жинау мақсатында біріктірілген педагогикалық бағдарламалар жобаланып, оқу ақпаратын ұйымдастыру, сақтау, өңдеу және оларды білімгерлерге ұсынылды. Осы идеялардың барлығын жүзеге асыру оқушының жеке басының қалыптасуына ықпал етті.

Мазмұнның нақты қажетті минимумын анықтау қажеттілігі, әсіресе мектептерді саралау жағдайында, химиядан осындай «мазмұнның міндетті минимумы» еліміздің барлық оқушыларының химиясы бойынша дайындықтың бірыңғай деңгейін қамтамасыз ету мақсатында әдістемелік газеттер мен журналдардың беттерінде үнемі жарияланып отырды.

Компьютерлік технологияларды қолдану білім алушыға сабақтарды динамикалық суреттермен байытуға, оқу материалдарын эстетикалық, қол жетімді және қызықты түрде ұсынуға мүмкіндік берді. Мультимедиялық технологияларды қолдана отырып оқытуды сабақтың кез-келген кезеңінде тиімді болып табылды. Бұл форма оқу материалын зерттелетін материалды есте сақтау мен игеруді жеңілдететін жарқын тірек бейнелер жүйесі ретінде ретінде ұсынуға мүмкіндік берді. Оқу материалдарын мультимедиялық технологиямен ұсыну оқу уақытын қысқартады, оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырды. Білім алушыны мультимедиялық технология жаңалығы қызықтырды. Зерттеулер нәтижесінде орта мектепте органикалық химиядан білім беруде мультимедиялық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздерін дәстүрлі білім берумен салыстыра отырып сараланды. Орта мектепте мультимедиялық технологияны оқытуда оқыту әдістерін, тәсілдерін, формаларын пайдалану арқылы танымдық қабілеттерін қалыптастырылды. Оқушыларға білім,білік дағдыны қалыптастырып қоймай, ой-әрекетінің әдістерін қалыптастыру, оқу әрекетіне ғылыми таным логикасына баға берілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Nicole L. Mandel, Briana Le, Riley Ward, Sarah J. R. Hansen, Jiseph C. Ulichny (2022) Titrating Consumer Acids to Uncover Student Understanding: a Laboratory Investigation Leading to Data-Driven Instructional Interventions. *Journal of Chemical Education*, 99, 6, 2378-2384 [Электрондық ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.1c01207> (өтінім берілген күні: 25.12.2022).
- Jacky M. Deng, Nicholas Streja, Alison B. Flynn (2021) Response Process Validity Evidence in Chemistry Education Research. *Journal of Chemical Education*, 98, 12, 3656-3666 [Электрондық ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.1c00749> (өтінім берілген күні: 25.12.2022).
- Teresa Celestino, Fabio Marchetti (2015). The Chemistry of Cat Litter: Activities for High School Students to Evaluate a Commercial Product's Properties and Claims Using the Tools of Chemistry. *Journal of Chemical Education*, 92, 8, 1359-1363 [Электрондық ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1021/ed500505j> (өтінім берілген күні: 30.12.2022).
- Paul Schwartz, Jack Barbera (2014) Evaluating the Content and Response Process Validity of Data from the Chemical Concepts Inventory. *Journal of Chemical Education*, 91, 5, 630-640 [Электрондық ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.1021/ed400716p> (өтінім берілген күні: 10.01.2023).

- Akhmetova A., Seiitkazy P., Zhangazieva T., Abilkhairova Zh., Alikulova S., Ashimbekova B. (2022) Adaptation of Students to Professional-Oriented Activities Based on Media Technologies. *Cypriot Journal of Educational Science*, 17(1), 320-332 [Электрондық ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i1.6717> (өтінім берілген күні: 15.01.2023).
- Крившенко Л.П. (2013) *Педагогика: Учебник для бакалавров*. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Проспект, 65-69 [Электрондық ресурс]: URL: <https://knigogid.ru/books/1853956-pedagogika-2-e-izdanie-uchebnik-dlya-bakalavrov/toread> (өтінім берілген күні: 20.01.2023).
- Мухаметжанова А.О., Айдарбекова К.А., Мухаметжанова Б.О. (2016) Интерактивные методы обучение в вузе. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*, 2-1, 84-88 [Электрондық ресурс]: URL: <https://s.applied-research.ru/pdf/2016/2-1/8432.pdf> (өтінім берілген күні: 25.01.2023).
- Качалова Г.С. (2012) Методика формирования базисной компетентности учащихся по органической химии: Монография. Новосибирск: НГПУ, 206 [Электрондық ресурс]: URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01006720110> (өтінім берілген күні: 28.01.2023).
- Глухова И.А. (2004) Формирование и развитие внутренней учебной мотивации. *Химия в школе*, 9, 16-21 [Электрондық ресурс]: URL: <https://na-journal.ru/1-2019-gumanitarnye-nauki/1524-problemy-motivacii-k-uchebnoj-deyatelnosti-u-sovremennyh-detey> (өтінім берілген күні: 28.01.2023).
- Осмоловская И.М. (2010) Инновации и педагогическая практика. *Народное образование*, 6, 182–188 [Электрондық ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-i-pedagogicheskaya-praktika> (өтінім берілген күні: 05.02.2023).

References

- Nicole L. Mandel, Briana Le, Riley Ward, Sarah J. R. Hansen, Jiseph C. Ulichny (2022) Titrating Consumer Acids to Uncover Student Understanding: a Laboratory Investigation Leading to Data-Driven Instructional Interventions. *Journal of Chemical Education*, 99, 6, 2378-2384 [Elektrondyk resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.1c01207> (otinin berilgen kuni: 25.12.2022).
- Jacky M. Deng, Nicholas Streja, Alison B. Flynn (2021) Response Process Validity Evidence in Chemistry Education Research. *Journal of Chemical Education*, 98, 12, 3656-3666 [Elektrondyk resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.1c00749> (otinin berilgen kuni: 25.12.2022).
- Teresa Celestino, Fabio Marchetti (2015). The Chemistry of Cat Litter: Activities for High School Students to Evaluate a Commercial Product's Properties and Claims Using the Tools of Chemistry. *Journal of Chemical Education*, 92, 8, 1359-1363 [Elektrondyk resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1021/ed500505j> (otinin berilgen kuni: 30.12.2022).
- Paul Schwartz, Jack Barbera (2014) Evaluating the Content and Response Process Validity of Data from the Chemical Concepts Inventory. *Journal of Chemical Education*, 91, 5, 630-640 [Elektrondyk resurs]: DOI: <https://doi.org/10.1021/ed400716p> (otinin berilgen kuni: 10.01.2023).
- Akhmetova A., Seiitkazy P., Zhangazieva T., Abilkhairova Zh., Alikulova S., Ashimbekova B. (2022) Adaptation of Students to Professional-Oriented Activities Based on Media Technologies. *Cypriot Journal of Educational Science*, 17(1), 320-332 [Elektrondyk resurs]: DOI: <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i1.6717> (otinin berilgen kuni: 15.01.2023).
- Krivshenko L.P. (2013) *Pedagogika: Uchebnik dlya bakalavrov*. 2-e izd. pererab. i dop. M.: Prospekt, 65-69 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://knigogid.ru/books/1853956-pedagogika-2-e-izdanie-uchebnik-dlya-bakalavrov/toread> (otinin berilgen kuni: 20.01.2023).
- Muhametzhanova A.O., Ajdarbekova K.A., Muhametzhanova B.O. (2016) Interaktivnye metody obuchenie v vuze. *Mezhdunarodnyj zhurnal prikladnyh i fundamental'nyh issledovaniy*, 2-1, 84-

- 88 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://s.applied-research.ru/pdf/2016/2-1/8432.pdf> (otimim berilgen kuni: 25.01.2023).
- Kachalova G.S. (2012) Metodika formirovaniya bazisnoj kompetentnosti uchashchihsya po organicheskoy himii: Monografiya. Novosibirsk: NGPU, 206 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01006720110> (otimim berilgen kuni: 28.01.2023).
- Gluhova I.A. (2004) Formirovanie i razvitie vnutrennyj uchebnoj motivacii. Himiya v shkole, 9, 16-21 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://na-journal.ru/1-2019-gumanitarnye-nauki/1524-problemy-motivacii-k-uchebnoy-deyatelnosti-u-sovremennyh-detey> (otimim berilgen kuni: 28.01.2023).
- Osmolovskaya I.M. (2010) Innovacii i pedagogicheskaya praktika. Narodnoe obrazovanie, 6, 182–188 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-i-pedagogicheskaya-praktika> (otimim berilgen kuni: 05.02.2023).

Особенности применения мультимедийных технологий в преподавании органической химии

*¹Г.А.Умарова, ¹М.О.Алтынбекова

*¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Туркестан, Казахстан)*

Аннотация

Несмотря на широкий спектр электронных учебников по химии, веб-сайтов и порталов, создание современных компьютеризированных форм обучения для различных курсов химии в университете является актуальной задачей. Внедрение компьютерной техники во все сферы интеллектуальной и материальной деятельности привело к установлению новых критериев подготовки специалистов в различных областях. Методы и средства обучения, сформированные в результате возросшей компьютеризации, постепенно заменяются новыми методами с применением высоких технологий. Для ряда дисциплин компьютер может выступать в качестве специального рабочего инструмента, который не только заменяет традиционные средства, но и вводит в технологию обучения совершенно новые элементы. Современные учебные программы должны разрабатываться с упором на широкие возможности, предоставляемые компьютером, без которых эти учебные материалы не могут быть реализованы традиционными средствами. Использование компьютера при обучении химии должно учитывать особенности химии как науки. Изучение органической химии связано с рассмотрением процессов, скрытых от непосредственного наблюдения. Это создает проблемы с восприятием и пониманием. Схематические формы наглядности позволяют сделать учебный материал наглядным, повторить его несколько раз и продвинуться в обучении с приемлемой для каждого ученика скоростью. Использование наглядности с анимацией некоторых химических процессов, механизмов реакции способствует формированию наглядно-образного мышления учащихся, тем самым повышая эффективность усвоения учебного материала. В отечественных методиках преподавания химии становится все более необходимым включать в содержательную структуру учебного процесса технические демонстрационные формы обучения, обладающие огромным информационным, дидактическим потенциалом, разрабатывать пути, способы и условия их интеграции с курсом химии. *Ключевые слова:* органическая химия, мультимедиа, методика преподавания химии, информационные технологии, высшее образование.

Features of the use of multimedia technologies in teaching organic chemistry

*¹G.A.Umarova, ¹M.O.Altynbekova

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)

Abstract

Despite the wide range of electronic textbooks, websites and portals on chemistry, the creation of modern computerized forms of training for various courses in Chemistry at the university is an urgent task. The introduction of computer equipment in all areas of intellectual and material activity has led to the establishment of new criteria for training specialists in various fields. As a result of the increase in computerization, the

established teaching methods and tools are gradually being replaced by new methods using high technologies. For a number of subjects, a computer can act as a special working tool that not only replaces traditional tools, but also introduces completely new elements into teaching technology. Modern training programs should be developed with an emphasis on the wide possibilities offered by the computer, without which these training materials cannot be implemented by traditional means. The use of a computer when teaching chemistry should take into account the peculiarities of chemistry as a science. The study of organic chemistry is associated with the consideration of processes hidden from direct observation. This causes difficulties in perception and understanding. Schematic forms of visualization allow you to make the educational material more visual, repeat it several times and advance in learning at a speed acceptable to each student. The use of visualization with animation of some chemical processes, reaction mechanisms contributes to the formation of visual-figurative thinking of students, thereby increasing the efficiency of mastering educational material. In domestic methods of teaching chemistry, it is increasingly necessary to include in the content structure of the educational process technical display forms of training with enormous informational, didactic potential, to develop ways, approaches and conditions for their integration with the chemistry course.

Keywords: organic chemistry, multimedia, methods of teaching chemistry, information technology, higher education.

Поступила в редакцию: 12.02.2023

Одобрена: 10.03.2023

Первая публикация на сайте: 24.07.2023

Әлеуметтік және қоғамдық ғылымдар
Социальные и общественные науки
Social and Public Sciences

МРНТИ: 11.15.67

СОВРЕМЕННАЯ МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

*¹А.Д.АБДИМАНОВА^{id}, ¹Ж.К.БАЗАРБАЕВА^{id}

¹КГУ «Женская гимназия»

(Темиртау, Казахстан)

*daa910266@gmail.com, zhanat_37@mail.ru

Аннотация

В настоящее время практически во всех странах мира огромное внимание уделяется развитию молодого поколения, так как именно на его плечи ляжет ответственность за будущее нашей планеты, за развитие человечества и за обеспечение мира во всем мире. Именно поэтому воспитание и развитие инициативной, образованной, трудоспособной и трудолюбивой молодежи, с высоким уровнем духовного и интеллектуального развития, с высоким уровнем духовной культуры и самосознания, является важнейшей задачей любого современного государства. Для осуществления этой цели и ведения эффективной молодежной политики необходимо проведение разноплановых мер по поддержке и развитию молодежи, а также по раскрытию потенциала представителей подрастающего поколения. С этой целью, разные страны мира предпринимают различные шаги. С целью определения эффективности молодежной политики на современном этапе в статье исследуется и анализируется молодежная политика некоторых государств.

Ключевые слова: молодежь, государство, молодежная политика, воспитание молодежи, развитие молодежи.

Введение

Поднимаемая в исследовании тема была актуальна всегда. Еще Конфуций считал, что воспитание молодежи является единственным способом для достижения гармонии в обществе. Правительства государств осознают, что будущее мира во многом зависит от молодого поколения, из чего вытекает необходимость обеспечения молодежи качественным образованием, а также принятие определенных мер, способствующих ее развитию. Данная работа написана для того, чтобы определить и сравнить меры, предпринимаемые разными государствами в целях развития и поддержки молодежи; обратить внимание на важность воспитания молодого поколения. Проведенное исследование будет способствовать определению эффективности существующих и применяемых в мире методов в сфере развития и воспитания молодежи; определению существующих в мире или в различных регионах тенденций в этой сфере. Значение этого исследования заключается в том, что на современном этапе государство является основным фактором, влияющим на поведение, мировоззрение и мироощущение молодежи. Для правительства исследование также может указать на существующие проблемы молодежи, определенные недостатки, над которыми следует работать.

Основная часть

Молодежная политика – это меры, которые предпринимает государство для развития и воспитания молодежи, путем создания необходимых условий для ее плодотворного развития, воспитания важных и необходимых для человека и гражданина качеств и так далее. Эффективная молодежная политика государства определяет уровень жизни ее граждан, а также уровень развития страны в целом. Говоря о важности воспитания молодежи, стоит обратиться к известным мыслителям и философам. Немецкий философ и мыслитель эпохи

Просвещения Иммануил Кант говорил: «В воспитании кроется великая тайна усовершенствования человеческой природы», «Человек может стать человеком только путем воспитания. Он – то, что делает из него воспитание». По мнению французского философа-материалиста Клода Адриана Гельвеция, «Чем совершеннее воспитание, тем счастливее народы». Как говорил великий философ и ученый Востока эпохи средневековья Аль-Фараби: «Если хотите узнать будущее страны, покажите мне свою молодежь, и я предскажу вам будущее». Взгляды мыслителей занимают особое место в современном мире: каждое государство стремится образовывать свою молодежь, уделяя массу внимания ее развитию. Тема специфики развития молодежи в разных странах поднимается и в современных исследованиях, например, в статье «Молодежная политика Скандинавских стран» Е.А.Карагулян и Д.О.Теплякова рассматривается, какие меры предпринимают Скандинавские страны как Дания, Норвегия, Финляндия, Швеция и Исландия для развития и поддержки своей молодежи [Карагулян Е.А., 2021]. Эти государства считаются одними из самых развитых стран мира с высоким уровнем жизни: согласно крупнейшей в мире базе данных «Numbeo», на начало 2023 года Дания занимает 2-е место по качеству жизни, Финляндия 5-е, Исландия занимает 6-е место, Норвегия 10-е и Швеция 14-е [Quality of Life Index, 2023].

Согласно исследованию Е.А.Карагулян и Д.О.Теплякова, в Финляндии и Исландии существуют законы, регулирующие молодежную политику. В Исландии закон, определяющий рамки молодежной политики, был подписан в 2007 году. В Финляндии это «Закон о молодежи». В остальных странах: в Норвегии, в Дании и в Швеции, отсутствуют законы, регулирующие молодежную политику или стратегия развития молодежи, однако существуют касающиеся их программные документы, или иные нормативно-правовые акты. Авторы отмечают, что некоторые общие стратегии государства также затрагивают молодое поколение [Карагулян Е.А., 2021]. Это прослеживается в основных законах государств. Например, 109 статья Конституции Норвегии, которая гласит: «Каждый человек имеет право на образование. Дети имеют право на получение базового образования. Образование должно защищать способности и потребности личности и способствовать уважению демократии, верховенства закона и прав человека. Государственные власти должны обеспечивать доступ к высшему среднему образованию и равные возможности для получения высшего образования на основе квалификаций», непосредственно касается молодежи [The Constitution of the Kingdom of Norway]. По результатам проведенного в ходе исследования анализа, авторы работы приводят таблицу об основных направлениях молодежной политики Скандинавских стран [Карагулян Е.А., 2021] (таблица 1).

Таблица 1

Основные направления молодежной политики

№	Страна	Направления молодежной политики
1	ЕС	Взаимодействие с молодежью ЕС; обеспечение равенства полов; создание инклюзивного общества; доступность информации и конструктивный диалог; психическое здоровье и благополучие; продвижение сельской молодежи; обеспечение занятости для всех; обеспечение качественного образования и обучения; пространство и участие для всех; устойчивая зеленая Европа; молодежные организации и европейские программы
2	Норвегия	Безопасное воспитание в семье и в местном сообществе; равные права и возможности; участие и влияние на общественные процессы; качественные услуги для всех
3	Дания	Развитие интеллектуального потенциала молодежи в стране; поддержка образования; меры по трудоустройству молодежи; медицинские услуги; досуг молодежи; меры для молодежи с особыми потребностями, для молодых людей с физическими или умственными недостатками, для социально уязвимой молодежи

4	Швеция	Улучшение психического здоровья молодых людей; предоставление доступа к содержательным занятиям в свободное время для всех молодых людей; вовлечение всех молодых людей в социальные проблемы; социальная интеграция молодых людей и выход на рынок труда
5	Исландия	Здоровый образ жизни, проблемы преждевременного прекращения образования и профессиональной подготовки; участие в общественных процессах
6	Финляндия	Равные возможности для полноценной жизни; сокращение социальной изоляции; участие в общественной жизни и оказания влияния на общественные процессы; повышение доверия обществу со стороны молодежи, обеспечение недискриминации и безопасности; поддержка молодежи на рынке труда

[Карагулян Е.А., 2021].

Можно заметить, что основной принцип молодежной политики североевропейских стран – равенство прав и всемерная поддержка подрастающего поколения для комфортной интеграции в общество. Данные, представленные в таблице, свидетельствуют, что молодежная политика Скандинавских стран в большей степени направлена на развитие как психически, так физически здоровой молодежи, имеющей безопасные и необходимые условия для жизни, а также на воспитание вовлеченной в социальную жизнь молодежи. Важными также остаются обеспечение образования и раскрытие интеллектуального потенциала молодого поколения, его трудоустройство.

Об эффективности проводимой молодежной политики государств можно судить по активности молодежи и ситуации в странах. На развитие общества влияет не только молодежная политика, но множество других нюансов. Нельзя исключать того, что она является ведущим фактором, способствующим повышению уровня жизни в государстве. Большую роль в молодежной политике этих стран играет бесплатное образование. Оно обеспечивает условия для самореализации подрастающего поколения. Стоит отметить, что в данных странах нет государственного органа, регулирующего молодежную политику. Государство лишь ставит цель, поэтому воспитанием молодежи в большей степени занимаются различные неправительственные организации, волонтерские объединения, одним словом – гражданское общество. К примеру, всемирно известная шведская эко-активистка Грета Тунберг является родоначальницей международного движения «Пятница ради будущего».

В скандинавских странах существуют молодежные организации, некоторые из них являются зонтичными – объединяющими в себе многие молодежные организации государства. Их основные цели во многом схожи. Детская и молодежная организация по интересам и сотрудничеству LSU в Швеции объединяет 83 национальные детские и молодежные организации. LSU ставит перед собой задачу укрепления демократической организации молодежи, основанной на правах человека [Sveriges ungdomsorganisationer]. Национальная молодежная организация (LUF) – зонтичная организация для молодежных организаций Исландии, насчитывающая 40 организаций-членов. Организация стремится создать общество, в котором молодые люди имеют равные права, в котором отсутствует дискриминация, а также в котором молодежь участвует во всех процессах принятия решений, касающихся не только их, но и общества в целом [The National Youth Council of Iceland].

Датский молодежный совет DUF – это зонтичная организация, включающая в себя 80 детских и молодежных организаций. DUF стремится развивать молодежные организации и освещать их интересы [Danish Youth Council]. «UN Youth of Finland» - единственная национальная молодежная организация в Финляндии, представляющая страну в международной сети молодежных организаций Организации Объединенных Наций [UN Youth of Finland]. В Норвегии существует организация под названием LNU, поддерживающая молодежные организации страны, волонтеров. Программы поддержки организации предоставляют детям и

молодежи возможность для начала своих проектов) [LNU]. Кроме этого в странах проводятся различные акции для молодежи, например, в Швеции действует «Молодежный парламент», когда старшеклассники на один день могут стать членами парламента, в Норвегии на системной основе проводятся встречи с политиками, депутатами, в Дании специальные организации проводят ролевые игры для молодежи и т.п. Все эти мероприятия направлены на успешную социализацию, подготовку к жизни в современном обществе.

Что касается ситуации в государствах, с 2018 по 2021 год ни в одной из пяти стран эмиграция не превысила потока иммигрантов. Помимо этого, чистый приток мигрантов на 2021 год, по сравнению с 2020, увеличился также во всех из описываемых стран [Number of people immigrating to Denmark from 2011 to 2021, by citizenship], [Number people emigrating from Denmark from 2011 to 2021, by citizenship], [Migration flow in Norway from 2000 to 2021], [Migration flow of Sweden from 2011 to 2021], [Net migration in Finland from 2011 to 2021], [Number of people immigrating to Iceland from 2005 to 2021], [Number of emigrants from Iceland from 2005 to 2021]. На 2023 г. уровень преступности в Дании, Финляндии, Исландии и Норвегии можно оценить, как низкий. Швеция же занимает 58 место, что достаточно высокий показатель, по сравнению с выше представленными странами [Crime Index by Country, 2023], (таблица 2). Государства являются одними из самых не коррумпированных стран мира [Most Corrupt Countries, 2023].

Таблица 2

Миграция, преступность и коррупция в странах Северной Европы

Страна	Чистый поток мигрантов (2020 г.)	Чистый поток мигрантов (2021 г.)	Место в рейтинге стран по уровню преступности (2023 г.) (из 142 стран)	Индекс коррупции (2021 г.) (чем выше показатель, тем ниже уровень коррупции)
Дания	10920	26475	123	88
Норвегия	11331	19650	104	85
Швеция	33581	42347	58	85
Финляндия	17814	22905	121	88
Исландия	2435	4920	128	74

Таким образом, мы можем наблюдать, что у каждого северо-европейского государства есть своя модель молодежной политики, приоритетами являются бесплатное образование и условия, создаваемые государством для комфортной социализации.

Практически во всех странах постсоветского пространства существует закон или стратегия, регулирующие молодежную политику. Молодежная политика развивающегося государства постсоветского пространства – Республики Казахстан, отличается от молодежной политики развитых стран Северной Европы. Основное отличие в том, что молодежной политикой занимается только государство, возможно это связано со слабым развитием только зарождающегося гражданского общества. Есть неправительственные организации, деятельность которых направлена на решение проблем женщин, инвалидов, детей, но организаций, отдельно занимающихся проблемами молодежи практически нет, а если и существуют, то под негласным наблюдением государственных органов. В республике существует закон, регулирующий молодежную политику: Закон «О государственной молодежной политике» от 9 февраля 2015 года, основными направлениями которого являются: обеспечение доступного и качественного образования, развитие научно-технического потенциала; сохранение и укрепление здоровья, формирование здорового образа жизни; создание условий для трудоустройства и занятости; создание условий для развития предпринимательской деятельности среди молодежи; развитие системы доступного жилья для молодых семей и работающей молодежи; повышение уровня правовой культуры, воспитание

нетерпимости к проявлениям коррупции; формирование экологической культуры; содействие развитию талантливой молодежи и обеспечение условий для культурного досуга и отдыха [О государственной молодежной политике].

На данный момент, для осуществления государственной молодежной политики в стране существуют программы и проекты:

1. Образовательные проекты: Образовательная программа «Мәңгілік ел жастары – индустрияға» - «Серпін-2050» и международная стипендия «Болашақ». Образовательная программа «Мәңгілік ел жастары – индустрияға» - «Серпін-2050» предлагает молодежи из южных регионов страны, в которых существует избыток трудовых ресурсов, бесплатное обучение с предоставлением общежития, выплатой стипендии и трудоустройством в регионах, испытывающих дефицит кадров [Мәңгілік ел жастары – индустрияға: Образовательная программа. Серпін-2050]. Международная стипендия «Болашақ» функционирует с целью подготовки высококвалифицированных специалистов за рубежом для приоритетных секторов экономики страны и позволяет талантливой молодежи обучиться за границей, получить качественное образование за счет бюджета государства.
2. С целью поддержки открытия своего дела среди молодежи, государство на безвозмездной и безвозвратной основе предоставляет гранты участникам программы «Еңбек», реализующим или планирующим реализовать стартовый бизнес [Государственные гранты].
3. С целью сезонного трудоустройства школьной, студенческой и безработной молодежи, существует программа «Жасыл ел», функционирующая в разных городах страны. Программа формирует у молодых бережное отношение к окружающей среде, трудолюбие и умение работать в команде [Жасыл Ел: Программа].

Молодежь Республики Казахстан достаточно активна. В стране насчитывается около 547 молодежных организаций, которые осуществляют деятельность по разным направлениям [Молодежная политика]. Молодежное крыло «Жас Отан» ставит перед собой цели создания социально-экономических и политических условий для всестороннего развития молодежи Республики Казахстан; повышения духовного, морального, физического и интеллектуального потенциала, социального статуса и экономического статуса, политической, правовой, экологической и духовной культуры. А также задачи помощи в реализации государственной молодежной политики Республики Казахстан; участия в защите политических, экономических, социальных и других прав молодежи; формирования патриотизма и гражданского отношения к Казахстану, уважение к государственным символам Республики, культурное наследие, язык и традиции народа Казахстана [Молодежное крыло «Жас Отан» при партии «Аманат» РК].

Целью республиканского студенческого движения «Альянс студентов Казахстана» является оказание влияния на свое собственное будущее и будущее страны, путем предложения государству идей и реализации собственных проектов [Альянс студентов Казахстана избрал нового лидера]. Участие в таких организациях развивает у молодежи умение принимать решения, вовлекают ее в социальную жизнь страны. В городах Казахстана существуют волонтерские организации, участниками которых являются сотни тысяч представителей молодого поколения. С 2020 года (года волонтеров), их количество увеличилось в 3 раза и достигло 685 [Медаль и преимущество при трудоустройстве: Как будут стимулировать волонтеров в Казахстане]. Организации осуществляют свою деятельность в сферах образования, экологии, помощи пожилым и недееспособным людям, в сфере сохранения духовно-культурных и исторических ценностей и так далее. Участие в волонтерских движениях учит молодежь помогать социально незащищенным слоям населения, животным, заботиться об экологии. В последнее время активизировалась работа школьных парламентов, дебатного движения, волонтерства, в общем перенимаются элементы скандинавской модели молодежной политики. Насколько она эффективно работает в условиях, существующих в

государстве: при высоком уровне коррупции, низком уровне активности гражданского общества, платном образовании, станет известно позже.

Например, В 2021 году Казахстан занял 102-е место из 180 в рейтинге Transparency International по индексу восприятия коррупции (чем ниже место в рейтинге, тем выше уровень коррупции), [Рейтинг восприятия коррупции: Казахстан ниже Армении, но выше России]. Из этих данных следует, что проблема актуальна в стране. Возможно, что данный фактор влияет в первую очередь на патриотизм молодежи.

Государство признает воспитание патриотизма в молодом поколении важным для ее будущего. Об этом говорил и Президент страны К.-Ж.Токаев: «Патриотизм – главный залог сохранения нашей государственности. Нет лучшей добродетели, чем любовь к своей родине. Нет большего счастья, чем служить родному народу...» [Токаев К.-Ж. Патриотизм – главный залог сохранения нашей государственности]. Несмотря на то, что одной из главных задач молодежной политики Республики Казахстан является воспитание гражданственности и патриотизма, его уровень среди молодежи страны недостаточно высок.

О невысоком уровне патриотизма среди молодежи свидетельствуют следующие исследования. Так, например, в городе Темиртау Республики Казахстан, в котором преобладают представители разных этносов, коренное население на начало 2021 года составляет 35,26%. По данным проведенного опроса среди 136 молодых жителей города (в основном старшеклассники), по вопросам «Нравится ли вам жить в Казахстане?», «Считаете ли вы себя патриотом страны», «Планируете ли вы уезжать из Казахстана в будущем», «Знакомы ли вы с казахской культурой» и «Учите ли вы казахский язык?» 86,8% отметили, что им нравится жить в стране, 57,4 % отметили, что считают себя патриотами Казахстана, однако жить в стране планируют только 27,2% опрошенных. Оставшиеся 72,8% желают переехать в будущем. Самые распространенные причины такого выбора – качество образования и перспективы. 20,5% считают образование в других странах лучше и 11% считают, что в других странах больше перспектив. Молодежь города достаточно знакома с культурой страны: 50,7% отметили что знакомы с ней хорошо, 48,5% в общих чертах, и лишь 0,7% отметили что не знакомы с культурой. На вопрос об уровне владения казахским языком, 56,6% ответили, что владеют им на низком уровне, 36,8% на среднем, и лишь 6,6% на высоком. По результатам опроса, уровень патриотизма в регионе можно оценить, как средний.

В стране существует проблема трудоустройства молодежи, что также повлияло на проводимую молодежную политику. Так, по Республике Казахстан, доля молодежи NEET (Not in Education, Employment or Training) – не обучающейся, не занимающейся профессиональной подготовкой и неработающей молодежи, в 2022 году составила 6,5% [Молодежная политика]

Что касается миграции, на протяжении последних лет: с 2015 по 2021 г., темпы иммиграции стабильно ниже, чем эмиграция. Так, например, в 2020 году в страну въехало 11370 человек, а выехало 29088. В 2021 году количество иммигрантов не сильно изменилось и составило 11039, а количество эмигрантов увеличилось и составило 32256 человек [Внешняя миграция по всем потокам – прибытие; Внешняя миграция по всем потокам - выбытие], (рисунки 1).

Закон, регулирующий молодежную политику в Кыргызской Республике – это Закон «Об основах государственной молодежной политики» от 31 июля 2009 года. Направления и задачи молодежной политики Кыргызстана и Казахстана во многом похожи. Государство ставит перед собой задачи создания условий для социализации; формирования духовно-нравственных ценностей и культуры; укрепления здоровья и обеспечение доступа к медицинским услугам; создания условий для получения образования, профессиональной подготовки; содействия занятости и обеспечение социальной защиты; реализации выдвигаемых общественно полезных инициатив; содействия в создании условий для досуга и развития творческого потенциала; вовлечения в процессы жизнедеятельности общества и

государства, воспитания гражданской ответственности [Об основах государственной молодежной политики, 2009].

Иммиграция и эмиграция в Казахстане

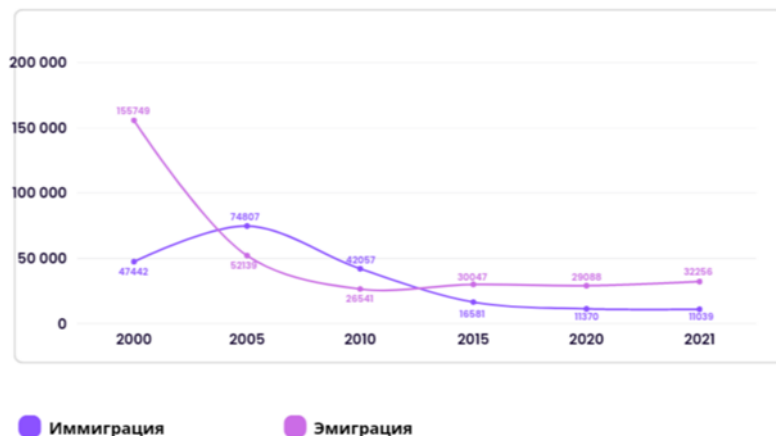

Рисунок 1. Иммиграция и эмиграция в Казахстане

Существует и концепция развития на 2020-2030 годы, принятая в 2019 году. В ней описываются существующие в стране проблемы и достижения в сфере развития молодежи, ожидаемые результаты и т.д. Некоторыми из проблем, согласно концепции, являются вопросы финансирования, недостаток условий для создания положительного сальдо миграции: принимаемые меры не повышают уровня миграции молодежи, так как ее представители желают жить за границей. Причинами, согласно концепции, являются слабые позиции страны в инновационном потенциале (123-е место), размере рынка (121-е место), конкурентоспособности компаний (119-е место), и состоянии инфраструктуры (113-е место). В стране наблюдается высокий уровень безработицы среди молодого поколения. Что касается развития предпринимательства в стране, большая часть молодежи Кыргызстана не готова к ведению своего бизнеса [Концепция молодежной политики на 2020-2030 годы, 2019]. Причинами являются нехватка соответствующего образования, малодоступные и дорогие кредиты и правовая неграмотность.

Данные проблемы повлияли на молодежную политику государства. Так, 4 мая 2021 года в Кыргызстане была принята «Программа развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2040 годы». В программе так же описывается текущая ситуация в стране в сфере образования, проблемы и достижения, поставленные цели и задачи для развития образования в государстве, т.д. Из существующих проблем: неудовлетворенность качеством образования, слабая обеспеченность школ необходимым техническим оборудованием и базовыми ресурсами, угроза снижения охвата образованием, плохое состояние инфраструктуры, угрожающее жизни и здоровью учеников, недостаточная привлекательность профессии педагога, высокая нагрузка в школах и т.д. С целью повышения уровня грамотности населения, государство ставит перед собой задачи обеспечения справедливого, равного доступа граждан к образованию, обеспечения его качества и эффективного управления и финансирования [Программа развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2040 годы, 2021].

В государстве существует молодежная программа «Биздин келечек» (Наше будущее), осуществляющая деятельность по основным целям молодежной политики государства. Некоторыми из направлений программы являются личность и здоровье человека, обеспечение необходимых условий и возможностей для молодежи, воспитание активной молодежи,

вовлечение ее в общественную жизнь, привлечение к спорту, поддержание межнационального, международного мира и дружбы и т.д. [Биздин келечек: Молодежная программа].

В Кыргызстане осуществляют свою деятельность молодежные организации. Например, организация «Youth of Osh», работающая в стране уже 10 лет. Направлениями деятельности организации является повышение гражданской активности молодежи, развитие предпринимательства среди молодых людей, содействие укреплению мира и содействие успешной реализации государственной молодежной политики [Youth of Osh Общественное Объединение]. Молодежная Волонтерская организация «Лидерство», объединяющая инициативную молодежь, желающую улучшить жизнь в обществе, работает по 3 программам: «Международный волонтерский обмен», «Дети помогают детям» и «Школа демократии и лидерства». Программа «Международный волонтерский обмен», путем создания международных волонтерских лагерей, популяризирует волонтерское движение среди молодежи. Местные волонтеры имеют возможность участвовать в волонтерских лагерях за рубежом и т.д. Программа «Дети помогают детям» ориентирована на помощь волонтеров детям с ограниченными возможностями, детям-сиротам, т.д. Программа «Школа демократии и лидерства» направлена на развитие молодежного образования [Youth Volunteer Organization Leadership Karakol, Kyrgyzstan].

В стране постсоветского пространства – Республике Узбекистан, также существует закон, регулирующий молодежную политику – Закон «О государственной молодежной политике» от 14 августа 2016 года. Направления молодежной политики Узбекистана во многом схожи с направлениями, по которым работает Республика Казахстан и с целями молодежной политики Кыргызской Республики: в Узбекистане также осуществляются меры, с целью обеспечения молодежи доступным и качественным образованием, создания условий для трудоустройства молодежи, повышения уровня ее правового сознания и правовой культуры, создаются условия для развития молодежного предпринимательства, поддерживается талантливая молодежь, воспитывается патриотизм, гражданственность и толерантность, формируется стремление у молодежи к здоровому образу жизни и поддерживаются молодые семьи. Помимо этого, молодежная политика страны осуществляет деятельность по обеспечению прав, свобод и законных интересов молодежи; охране жизни и здоровья молодежи; содействию ее духовному, интеллектуальному, физическому и нравственному развитию; защите молодежи от действий, приводящих к подрыву нравственных устоев и т.д. [О государственной молодежной политике, 2016].

Государство предпринимает меры и реализует государственные программы по поддержке молодых людей. Например, в стране существует Фонд «Улугбек» по поддержке талантливой молодежи. Необходимо пройти 3 этапа республиканского конкурса «Наследники Мирзо Улугбека», по прохождению которых победители получают возможность бесплатного обучения на целевых учебных курсах, организованных Фондом [Фонд «Улугбек» расширяет поддержку талантливой молодежи].

В Узбекистане осуществляют свою деятельность молодежные организации. Одной из них является «Союз молодежи Узбекистана», ставящий перед собой цели формирования здорового, интеллектуально развитого, образованного молодого поколения, защиты молодежи, ее прав и законных интересов [O'zbekiston yoshlar ittifoqi]. В стране также существует волонтерское движение «Ассоциация волонтеров Узбекистана», в котором состоит 2489 человек. Целью данного движения является создание благоприятной среды для волонтеров страны и поддержка их деятельности [Volontyor.uz].

Следовательно, молодежная политика постсоветских стран, имея определенные различия, во многом схожа. Она характеризуется контролем государства и слабой вовлеченностью

гражданского общества. Кроме того, на ее малоэффективность влияют нерешенность социальных проблем, неразвитость экономики, высокий уровень коррупции, по сравнению с развитыми североевропейскими государствами. Для повышения эффективности воспитания молодежи, необходимы не отдельные проекты и программы, а комплексный подход государственной политики, решающий не только молодежные проблемы, но и проблемы демократизации общества, борьбы с коррупцией, создания оптимальных условий для самореализации молодежи.

Методы

Методологической основой исследования послужили принципы единства целей в воспитании подрастающего поколения, взгляды исследователей данной проблемы в прошлом и современности. Для исследования темы использовались такие методы как анализ моделей молодежной политики североевропейских государств и ряда стран на постсоветском пространстве, сравнение этих моделей, анкетирование молодежи города Темиртау.

Результаты

По итогам исследования были сформулированы выводы о том, что, во-первых, проблемы, существующие в стране, могут повлиять на направления и специфику проводимой в ней молодежной политики; во-вторых, что существует схожесть между молодежной политикой в определенных регионах, как, например, в случае с североевропейскими странами и некоторыми странами постсоветского пространства; в-третьих, что молодежная политика развивающихся стран контролируется и регулируется гораздо больше, чем в развитых странах Северной Европы, в большинстве из которых нет ни закона, определяющего направления молодежной политики, ни специального органа, отвечающего за ее проведение, однако меры по развитию и поддержке молодежи предпринимаются, и во многом отличаются от мер стран постсоветского пространства, как, например, в Швеции уделяется большое внимание не только физическому, но и психическому здоровью молодежи; и в-четвертых, что молодежная политика стран Северной Европы, большинство из которых не регулирует молодежную политику так, как делают это страны постсоветского пространства, более эффективна: страны занимают высшие позиции практически по всем рейтингам. Соответственно, несмотря на важность проведения молодежной политики, наличие специального закона или стратегии не всегда свидетельствует об ее успехе. Главным фактором воспитания подрастающего поколения является вовлеченность всего общества в этот процесс.

Дискуссия

В работе была исследована и сравнена молодежная политика постсоветских и североевропейских стран. Во время написания работы особое внимание было уделено доказательству того, что молодежная политика исторически связанных государств во многом схожа. Данная мысль подтвердилась в результате исследования. В ходе написания работы стало ясным и то, что проблемы, существующие в государстве, влияют на осуществляемые в нем меры для развития молодежи. Новым стал факт того, что в некоторых странах и вовсе нет закона, регулирующего молодежную политику, а также того, что наличие такого закона или стратегии не гарантирует ее успех. В исследовании были проанализированы методы по развитию молодежи лишь некоторых стран. Результаты работы могут использоваться в последующих исследованиях по данной теме.

Заключение

Цели исследования были достигнуты. Исследование по данной теме может быть продолжено, так как современная молодежная политика была рассмотрена лишь на примере некоторых стран мира.

Список использованных источников

- Карагулян Е.А., Тепляков Д.О. (2021) Молодежная политика Скандинавских стран. *Экономика, предпринимательство и право*, 11, 8, 2045-2062: DOI: <https://doi.org/10.18334/epp.11.8.113243> [Электронный ресурс]: URL: <https://1economic.ru/lib/113243#:~:text=Молодежная%20политика%20Норвегии&text=В%20качестве%20основных%20целей%20и,влияние%3В%20качественные%20услуги%20для%20всех> (дата обращения: 12.02.2023).
- Quality of Life Index by Country (2023) [Электронный ресурс]: URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp (дата обращения: 12.02.2023).
- The Constitution of the Kingdom of Norway [Электронный ресурс]: URL: <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17?q=grunnloven> (дата обращения: 12.02.2023).
- Om LSU. Sveriges ungdomsorganisationer - LSU [Электронный ресурс]: URL: <https://lsu.se/om/> (дата обращения: 12.02.2023).
- The National Youth Council of Iceland [Электронный ресурс]: URL: <https://luf.is/en/> (дата обращения: 12.02.2023).
- About DUF. Danish Youth Council [Электронный ресурс]: URL: <https://en.duf.dk/about-duf> (дата обращения: 12.02.2023).
- UN Youth of Finland [Электронный ресурс]: URL: <https://yknuoret.fi/en/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Hovedside. LNU [Электронный ресурс]: URL: <https://www.lnu.no/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Number of people immigrating to Denmark from 2011 to 2021, by citizenship [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/575138/immigration-to-denmark/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Number people emigrating from Denmark from 2011 to 2021, by citizenship [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/575125/emigration-from-denmark/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Migration flow in Norway from 2000 to 2021 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/586606/migration-flow-in-norway/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Migration flow of Sweden from 2011 to 2021 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/523497/sweden-migration-flow/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Net migration in Finland from 2011 to 2021 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/530465/net-migration-in-finland/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Number of people immigrating to Iceland from 2005 to 2021 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/595139/number-of-immigrants-in-iceland/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Number of emigrants from Iceland from 2005 to 2021 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.statista.com/statistics/595591/number-of-emigrants-from-iceland/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Crime Index by Country 2023 [Электронный ресурс]: URL: https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp (дата обращения: 12.02.2023).
- Most Corrupt Countries 2023 [Электронный ресурс]: URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-corrupt-countries> (дата обращения: 12.02.2023).
- О государственной молодежной политике [Электронный ресурс]: URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285> (дата обращения: 12.02.2023).
- Мәңгілік ел жастары – индустрияға: Образовательная программа. *Серпін-2050* [Электронный ресурс]: URL: <https://eljastary.kz/ru/opportunities/programs/obrazovatelnaya-programma-m-gilik-el-zhastary-industriya-a-serpin-2050/> (дата обращения: 12.02.2023).

- Государственные гранты [Электронный ресурс]: URL: <https://eljastary.kz/ru/opportunities/programs/gosudarstvennye-granty/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Жасыл Ел: Программа [Электронный ресурс]: URL: <https://eljastary.kz/ru/opportunities/programs/zhasyl-el/> (дата обращения: 12.02.2023).
- Молодежная политика [Электронный ресурс]: URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/activities/143?lang=ru> (дата обращения: 12.02.2023).
- Молодежное крыло «Жас Отан» при партии «Нур Отан» РК [Электронный ресурс]: URL: <https://vku.edu.kz/ru/page/mk-zhas-otan-pri-partii-nur-otan.html> (дата обращения: 12.02.2023).
- Альянс студентов Казахстана избрал нового лидера [Электронный ресурс]: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31292400&pos=8;-26#pos=8;-26 (дата обращения: 12.02.2023).
- Медаль и преимущество при трудоустройстве: Как будут стимулировать волонтеров в Казахстане [Электронный ресурс]: URL: https://el.kz/ru/medal_i_preimushchestvo_pri_trudoustroystve-kak_budut_stimulirovat_volonterov_v_kazakhstane_43810/ (дата обращения: 12.02.2023).
- Рейтинг восприятия коррупции: Казахстан ниже Армении, но выше России [Электронный ресурс]: URL: https://forbes.kz/process/pozitsii_rk_v_reytinge_vospriyatiya_korrupsii_udruchayut (дата обращения: 12.02.2023).
- Токаев К.-Ж. Патриотизм – главный залог сохранения нашей государственности [Электронный ресурс]: URL: https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-patriotizm-glavnyy-zalog-sohraneniya-nashey-gosudarstvennosti_a3986971 (дата обращения: 12.02.2023).
- Внешняя миграция по всем потокам - прибытие [Электронный ресурс]: URL: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/2929752?keyword=> (дата обращения: 12.02.2023).
- Внешняя миграция по всем потокам - выбытие [Электронный ресурс]: URL: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/2929753?keyword=> (дата обращения: 12.02.2023).
- Об основах государственной молодежной политики (2009) Закон КР, 31 июля, 256 [Электронный ресурс]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202686> (дата обращения: 12.02.2023).
- Концепция молодежной политики на 2020-2030 годы (2019): Постановление Правительства Кыргызской Республики, 18 октября, 562 [Электронный ресурс]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/157204> (дата обращения: 12.02.2023).
- Программа развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2040 годы (2021) Постановление Правительства Кыргызской Республики, 4 мая, 200 [Электронный ресурс]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/158227> (дата обращения: 12.02.2023).
- Биздин келечек: Молодежная программа. Министерство Культуры Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: URL: <https://minculture.gov.kg/deyatelnost/molodezhnaya-politika/molodezhnaya-programma-bizdin-kelechek/?lang=ru> (дата обращения: 12.02.2023).
- Youth of Osh Общественное Объединение [Электронный ресурс]: URL: <http://www.youthofosh.kg/ru/about-organization/17/o-nas> (дата обращения: 12.02.2023).
- Наши программы. Youth Volunteer Organization Leadership Karakol, Kyrgyzstan [Электронный ресурс]: URL: <http://www.leadership.kg/index.php/ru/> (дата обращения: 12.02.2023).
- О государственной молодежной политике (2016) Закон Республики Узбекистан, 14 сентября, 406 [Электронный ресурс]: URL: <https://lex.uz/docs/3026250> (дата обращения: 12.02.2023).
- Фонд «Улугбек» расширяет поддержку талантливой молодежи [Электронный ресурс]: URL: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/fond_ulugbek_rasshiryaet_podderjku_talantlivoy_molodeji (дата обращения: 12.02.2023).

O'zbekiston yoshlar ittifoqi [Электронный ресурс]: URL: <https://yoshlarittifoqi.uz/> (дата обращения: 12.02.2023).

Volontyor.uz [Электронный ресурс]: URL: <https://volontyor.uz/about/> (дата обращения: 12.02.2023).

References

- Karagulyan E.A., Teplyakov D.O. (2021) Molodezhnaya politika Skandinavskih stran. *Ekonomika, predprinimatel'stvo i pravo*, 11, 8, 2045-2062: DOI: 10.18334/epp.11.8.113243. [Elektronnyj resurs]: URL: <https://1economic.ru/lib/113243#:~:text=Molodezhnaya%20politika%20Norvegii&text=V%20kachestve%20osnovnyh%20celej%20i,vliyanie%3B%20kachestvennye%20uslugi%20dlya%20vsekh> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Quality of Life Index by Country 2023 [Elektronnyj resurs]: URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- The Constitution of the Kingdom of Norway [Elektronnyj resurs]: URL: <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17?q=grunnloven> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Om LSU. Sveriges ungdomsorganisationer - LSU [Elektronnyj resurs]: URL: <https://lsu.se/om/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- The National Youth Council of Iceland [Elektronnyj resurs]: URL: <https://luf.is/en/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- About DUF. Danish Youth Council [Elektronnyj resurs]: URL: <https://en.duf.dk/about-duf> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- UN Youth of Finland [Elektronnyj resurs]: URL: <https://yknuoret.fi/en/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Hovedside. LNU [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.lnu.no/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Number of people immigrating to Denmark from 2011 to 2021, by citizenship [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/575138/immigration-to-denmark/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Number people emigrating from Denmark from 2011 to 2021, by citizenship [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/575125/emigration-from-denmark/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Migration flow in Norway from 2000 to 2021 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/586606/migration-flow-in-norway/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Migration flow of Sweden from 2011 to 2021 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/523497/sweden-migration-flow/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Net migration in Finland from 2011 to 2021 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/530465/net-migration-in-finland/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Number of people immigrating to Iceland from 2005 to 2021 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/595139/number-of-immigrants-in-iceland/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Number of emigrants from Iceland from 2005 to 2021 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.statista.com/statistics/595591/number-of-emigrants-from-iceland/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Crime Index by Country 2023 [Elektronnyj resurs]: URL: https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Most Corrupt Countries 2023 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-corrupt-countries> (data obrashcheniya: 12.02.2023).

- O gosudarstvennoj molodezhnoj politike* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Mangilik el zhastary – industriyaga: Obrazovatel'naya programma. Serpin-2050* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://eljastary.kz/ru/opportunities/programs/obrazovatel'naya-programma-m-gilik-el-zhastary-industriya-a-serpin-2050/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Gosudarstvennye granty* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://eljastary.kz/ru/opportunities/programs/gosudarstvennye-granty/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Zhasyl El: Programma* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://eljastary.kz/ru/opportunities/programs/zhasyl-el/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Molodezhnaya politika* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/activities/143?lang=ru> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Molodezhnoe krylo «Zhas Otan» pri partii «Nur Otan» RK* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://vku.edu.kz/ru/page/mk-zhas-otan-pri-partii-nur-otan.html> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Al'yans studentov Kazahstana izbral novogo lidera* [Elektronnyj resurs]: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31292400&pos=8;-26#pos=8;-26 (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Medal' i preimushchestvo pri trudoustrojstve: Kak budut stimulirovat' volonterov v Kazahstane* [Elektronnyj resurs]: URL: https://el.kz/ru/medal_i_preimushchestvo_pri_trudoustrojstve-kak_budut_stimulirovat_volonterov_v_kazahstane_43810/ (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Rejting vospriyatiya korrupcii: Kazahstan nizhe Armenii, no vyshe Rossii* [Elektronnyj resurs]: URL: https://forbes.kz/process/pozitsii_rk_v_reytinge_vospriyatiya_korrupsii_udruchayut (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Tokaev K.-Zh. Patriotizm – glavnyj zalog sohraneniya nashej gosudarstvennosti* [Elektronnyj resurs]: URL: https://www.inform.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-patriotizm-glavnyy-zalog-sohraneniya-nashey-gosudarstvennosti_a3986971 (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Vneshnyaya migraciya po vsem potokam - pribytie* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/2929752?keyword=> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Vneshnyaya migraciya po vsem potokam - vybytie* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/2929753?keyword=> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Ob osnovah gosudarstvennoj molodezhnoj politiki (2009) Zakon KR, 31 iyulya, 256* [Elektronnyj resurs]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202686> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Koncepciya molodezhnoj politiki na 2020-2030 gody (2019): Postanovlenie Pravitel'stva Kyrgyzskoj Respubliki, 18 oktyabrya, 562* [Elektronnyj resurs]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/157204> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Programma razvitiya obrazovaniya v Kyrgyzskoj Respublike na 2021-2040 gody (2021) Postanovlenie Pravitel'stva Kyrgyzskoj Respubliki, 4 maya, 200* [Elektronnyj resurs]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/158227> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Bizdin kelechek: Molodezhnaya programma. Ministerstvo Kul'tury Kyrgyzskoj Respubliki* [Elektronnyj resurs]: URL: <https://minculture.gov.kg/deyatelnost/molodezhnaya-politika/molodezhnaya-programma-bizdin-kelechek/?lang=ru> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Youth of Osh Obshchestvennoe Ob"edinenie* [Elektronnyj resurs]: URL: <http://www.youthofosh.kg/ru/about-organization/17/o-nas> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
- Nashi programmy. Youth Volunteer Organization Leadership Karakol, Kyrgyzstan* [Elektronnyj resurs]: URL: <http://www.leadership.kg/index.php/ru/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).

O gosudarstvennoj molodezhnoj politike (2016) *Zakon Respubliki Uzbekistan*, 14 sentyabrya, 406 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://lex.uz/docs/3026250> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
Fond «Ulugbek» rasshiraet podderzhku talantlivoj molodezhi [Elektronnyj resurs]: URL: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/fond_ulugbek_rasshiraet_podderjku_talantlivoy_molodeji (data obrashcheniya: 12.02.2023).
O'zbekiston yoshlar ittifoqi [Elektronnyj resurs]: URL: <https://yoshlarittifoqi.uz/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).
Volontyor.uz [Elektronnyj resurs]: URL: <https://volontyor.uz/about/> (data obrashcheniya: 12.02.2023).

Қазіргі жастар саясаты: проблемалары мен болашағы

^{*1} А.Д. Абдиманова, ¹ Ж.К. Базарбаева

¹ ҚМУ «Қыздар гимназиясы» (Теміртау, Қазақстан)

Аңдатпа

Қазіргі уақытта әлемнің барлық дерлік елдерінде өскелең ұрпақтың дамуына үлкен көңіл бөлінуде, өйткені планетамыздың болашағы, адамзаттың дамуы және бүкіл әлемде бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін жауапкершілік олардың иығында. Сондықтан да рухани-интеллектуалдық дамуы жоғары, рухани мәдениеті мен өзіндік сана-сезімі жоғары, бастамашыл, білімді, еңбекке қабілетті және еңбекқор жастарды тәрбиелеу және дамыту кез келген заманауи мемлекеттің ең маңызды міндеті болып табылады. Осы мақсатқа жету және тиімді жастар саясатын жүргізу үшін жастарды қолдау және дамыту, сондай-ақ өскелең ұрпақтың әлеуетін ашу бойынша тиімді шараларды жүзеге асыру қажет. Осы мақсатта әлемнің әртүрлі елдері түрлі шараларды қолға алуда. Қазіргі жастар саясатының негізгі бағыттарын және ең тиімді шараларын анықтау үшін жұмыста әртүрлі мемлекеттердің жастар саясаты сипатталып, зерттелетін болады.

Түйін сөздер: жастар, мемлекет, жастар саясаты, жастар тәрбиесі, жастарды дамыту.

Modern youth policy: problems and prospects

^{*1} A.D. Abdimanova, ¹ Zh.K. Bazarbaeva

¹ KSU «Women's gymnasium» (Temirtau, Kazakhstan)

Abstract

At present practically in all countries of the world great attention is paid to the development of the young generation, as it is on their shoulders the responsibility for the future of our planet, for the development of humanity and for ensuring peace in the world. That is why the upbringing and development of initiative, educated, able-bodied and hardworking youth, with a high level of spiritual and intellectual development, with a high level of spiritual culture and self-consciousness is the most important task of any modern state. In order to realize this goal and conduct effective youth policy, it is necessary to take effective measures to support and develop young people, as well as to unlock the potential of the representatives of the young generation. For this purpose, different countries of the world take different measures. To determine the main directions of modern youth policy and the most effective measures, the work will describe and investigate the youth policy of different states.

Keywords: youth, state, youth policy, youth education, youth development.

Поступила в редакцию: 14.02.2023

Одобрена: 13.03.2023

Первая публикация на сайте: 24.07.2023

МРНТИ: 14.25.05

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

*¹Д.А.ШАХАТОВА^{ID}, ²ДЭВИД Л. ФУЧИ^{ID}, ¹Г.Г.ЖУСУПБЕКОВА^{ID}

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(Көкшетау, Қазақстан)

²Солтүстік-Шығыс университеті (Лондон, Ұлыбритания)

*shahatova.dilnaz@gmail.com, d.fuschi@bridgiconsulting.com, uk.gulsara74@mail.ru

Аңдатпа

Қазіргі Қазақстанның тенденциялары жыл сайын инновациялар енгізу, реформаларды жүзеге асыру және білім беруді жан-жақты жақсарту болып табылады. Сондықтан 2023 жыл да ерекшелік болмады. Қазіргі Білім министрі Ғани Бейсембаев білім саласына үлкен өзгерістер енгізді. Тәуелсіз Қазақстан қоғам мен мемлекет сұранысын қанағаттандыра алатын ұрпақ тәрбиелеуге жолын бағыттады. Мемлекеттің қазіргі қажеттіліктері: техникалық прогрессивті өнімді жұмыс күшін құру, тез өзгеретін әлемге бейімделу және табысты экономика құру үшін мемлекеттің адами капиталды ұлғайтуда. Сондықтан балаға жан-жақты тәрбие беру соңғы жылдардағы басты мақсатқа айналды. Сыртқы әлемге бейімделген, әлеуметтік-экономикалық ортада өзін сабырлылықпен сезінетін адам.. Білім мен тәрбие әрқашан қатар жүреді. Заманауи мұғалім баланың мектепте алған негізгі білімдері мен дағдылары оның болашақта қалай қалыптасуына тікелей әсер ететінін ұмытпауы керек. Бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін бала бойына көптеген қасиеттерді салу қажет. Осы қасиеттердің бірі – көшбасшылық қабілеті. Көшбасшы болу тек басқару қабілетіне ие болу емес, сонымен қатар күйзеліске төзімді, жауапкершілікті, мінезді, өз көзқарасы бар, адамдарды басқара білу, басқаларды түсіну, көптеген салаларда ықпалды болу және де алға қойған мақсаттарға жету. Құзырлы ұстаз баланың осы қасиеттерін ашып, өзін-өзі дамытуға баулуы керек.

Түйін сөздер: көшбасшы, басқару, өзін-өзі жетілдіру, қактығыс, харизма.

Кіріспе

Питер Друкер – австриялық американдық ғалым және менеджмент теоретигі. Ол Гарвард университетінде жұмыс істеп, сонымен қатар философия, саясат, тарих және діннен сабақ беретін бірнеше колледждерде профессор болды. Кейін экономикаға маманданған менеджмент пен әлеуметтік ғылымдардан сабақ оқытып, бизнесмендер мен саясаткерлерге кеңес берді. XX в.: «Лидер – тот, кто имеет последователей»; XX ғасыр: «Көшбасшы – ізбасарлары бар адам»; «Көшбасшылық - бұл адамды жоғары ұмтылыстарға тәрбиелеу, оның өнімділігін арттыру, қарапайым шектеулерден шығуға көмектесу». АҚШ-тың бұрынғы президенті Дуайт Эйзенхауэр: «Көшбасшылық – біреуді қалаған нәрсені істеуге мәжбүрлеу өнері, өйткені олар мұны істегісі келеді» деп айтқан болатын. Дуглас Макартурдың айтуынша, «Нағыз көшбасшыда жалғыз тұруға сенімділік, қиын шешімдер қабылдауға батылдық және басқалардың қажеттіліктерін тыңдау үшін жанашырлық бар. Ол басшы болғысы келмейді, іс-әрекетімен, ниетінің адалдығымен тең болады». Кез келген жағдайда, біз бәріміз келісетін негізгі факторларға негізделген көшбасшылықты анықтай аламыз. Көшбасшылыққа қажетті негізгі құрамдас бөліктеріне; мақсат, мотивация, міндеттеме, түсіну, шығармашылық, еңбекқорлық, басқару, команданы құру және жақсарту жатады. Осылайша, көшбасшылық - көшбасшылық ұйымның мақсаттарына жету үшін көшбасшы қауымдастықтың басқа мүшелерінен қолдау көрсететін процесі болып табылады. Басшылар бағытты белгілей отырып, сонымен қатар ұйымның стратегиялық мақсаттарына жету үшін қызметкерлерді үздіксіз, тиімді ынталандыру және әлеуметтік пен еңбек жанжалдарын шеше білу үшін басқару дағдыларын қолдануы керек. Бұл мақалада біз бастауыш сынып оқушыларының арасында жүрілетін көшбасшылық үрдісіне тоқталамыз. Атап айтқанда, көшбасшылықтың анықтамасы және оған деген негізгі тәсілдер қарастырылады, сонымен қатар көшбасшының бойында болуы керек қасиеттер және олар бастауыш сынып оқушыларына тән бе, олар қандай

салаларда көрінеді. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – 6 мен 11 жас аралығындағы көшбасшыға тән қасиеттерді анықтау. Осы мақаланың эмпирикалық бөлігі балалардың қазіргі уақытта қандай көшбасшылық қасиеттері бар екенін анықтау болып табылады.

Негізгі бөлім

Джон Максвелл өзінің кітабында Шектеу заңын былай анықтайды: «Адамдағы көшбасшылық белгілі бір деңгейге ие, біреулерде ол басқаларға қарағанда жоғары. Көбінесе бұл шектеу басқарушылық қабілеттердегі тиімділік деңгейін анықтайды. Бірақ бұл көптеген салаларға әсер ететін басқару қабілеті» [John C. Maxwell, 2022]. Бұл әлеуетті өзіңізде немесе оқушыларыңызда арттыруға және тәрбиелеуге болады. Барлығы табысты болғысы келеді, бірақ бәрі бірдей дұрыс күш салмайды. Мысал ретінде автор әрбір адамның қабілеттеріне баға береді, егер сіздің басқарушылық қабілетіңіз 8 болса, сіз жұмысшылармен жақсы тіл табысасыз, мақсат қоюды, жеңілістерді талдауды, жоспар құруды және т.б. меңгердіңіз, бірақ деңгейі 9 немесе 10-ға адамдарды басқара алмайсыз. Бірақ қабілеттері сізден төмен, 7, 6 болғандар сізге сәтті ереді. Жоғарыда айтылғандай, барлығы сізге тәуелді, сіз өзіңіздің көшбасшылық қасиеттеріңізді жақсартып алып, жаңа қасиеттерге ие боласыз және жаңа деңгейге көтеріле аласыз. Шектеу заңының негізгі хабары – шек жоқ, күш салып, өз бетімен жұмыс істеу керек. Әр адам бұл жеке тұлға және мұғалімнің рөлі әр оқушының көшбасшылық қасиеттерін тәрбиелеуге және өзін-өзі жетілдіруге дағдыландыруға мүмкіндік беру болып табылады. Қиындығы - жас ерекшеліктерін ескеріп, оқушыны шамадан тыс жүктемеу. Тәрбиеге оқыту кезең-кезеңімен жүруі керек. Сәл төменірек біз сізге көшбасшының қандай қасиеттері болуы керек екенін және бұл бастауыш сынып оқушысына қалай әсер ететінін айтамыз.

Бірінші заңда әркімнің өз деңгейі бар екенін түсіндік, екінші заң осы деңгейді анықтау туралы айтып жатыр. Максвелл берген анықтама және сонымен бірге ең танымал дәйексөздердің бірі: «Көшбасшылықтың шынайы өлшемі - ықпал ету, артық емес, кем емес» [John C. Maxwell, 2022]. Ықпал ету әр түрлі болады, адам өсетіндей, өзінің әлеуетін арттыратындай басқаларға әсер етуі керек. Мұны біз сау әсер деп атаймыз, бірақ көшбасшылар көбінесе басқаларды басып алып, қорқытады. Басқалардың есебінен өз мәртебесін көтеру - өзіне сенімсіздікті көрсетеді, әдетте мұндай мәртебе қатты әлсіреп, регресске әкеледі. Бірінші жағдайда сіз де, сізге бағынышты жұмысшы да өседі. Өзіңіздің мысалыңыздың арқасында, сіздің бағынышты адамыңыз сізден асып кетсе де, адамға барлық мүмкін болатын жолмен өсіп, қолдау көрсетуге мүмкіндік беріңіз. Кіші сынып оқушылары үшін көшбасшылық қасиеттерін дамытуға әсер ететін сыныптан тыс жұмыс түрлері әртүрлі байқаулар, көрмелер, экскурсиялар, мерекелер мен концерттер өткізу және т.б. Мұндай қызмет түрін ұйымдастыру мектеп оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыруға кең мүмкіндіктер ашады. Сондай-ақ, қосымша сабақтар баланың өзін-өзі дамытуға деген қызығушылығын көрсетеді.

Бірақ бастауыш сынып оқушысы кімге ықпал ете алады, ол директор емес, оның ешқандай атағы жоқ. Бірақ біз көшбасшылық қасиеттерге тек лауазым мен атақ бойынша қарамауымыз керек. Сіз директор бола тура, көшбасшы бола алмайсыз. Сіздің артыңыздан адамдар ерімейді. Көшбасшылық қасиеттер кез келген қоғамда, сыныпта, ойын алаңында, отбасында көрінеді. Максвелл былай дейді: «Нағыз көшбасшылықты марапаттауға, тағайындауға немесе басқа адамға беруге болмайды. Ол тек әсер етуден туындайды және оны тағайындауға болмайды. Оған лайық болу керек» [John C. Maxwell, 2022]. Ол әрі қарай: «Нағыз басшыны анықтауға келгенде... басшымын деген адамның сөзіне құлақ аспаңыз. Оның мадақтамаларын тексермеңіз. Оның лауазымын тексермеңіз. Оның әсерін тексеріңіз. Көшбасшылықтың дәлелін оның ізбасарлардан табуға болады» [John C. Maxwell, 2022]. Ол тарауды көшбасшылық туралы атақты нақыл сөзбен аяқтайды: «Басқарып жүрмін деп ойлаған, бірақ оның ізбасарлары жоқ, жай серуендейді» [John C. Maxwell, 2022].

Харизма - бұл басқа адамдарды сізге тартатын және олардың сіздің айналаңызда болуын қалайтын болмыс тәсілі. Сіздің өміріңіздегі харизмаға бай адамдар туралы ойланыңыз. Тәлімгерлер, достар немесе спортшылар, актерлер және саясаткерлер сияқты қоғам қайраткерлері. Харизма - бұл туа біткен немесе жоқ нәрсе деген пікір бар, бірақ бұл мүлдем дұрыс емес. Харизма кейбір адамдар үшін табиғи болғанымен, бұл жаттығуға және үйренуге болатын дағдылар жиынтығы. Міне, өз бетінше жаттығуға немесе балаңызға харизматикалық болу үшін жаттығуға көмектесетін ең маңызды дағдылардың кейбірі.

Балалардың көшбасшылық қабілеттерін арттыру курсы, айталық, 30 сағатқа созылады және бұл курстың соңында әрбір бала көшбасшы болып, көшбасшылық шкаласы бойынша 10 ұпайға жетеді дегенді білдірмейді. Көшбасшылықтың шыңына жету мүмкін емес. Сіздің міндетіңіз - баланы өзін-өзі жетілдіруге, күнделікті әдеттерге баулуға, алға ұмтылудан және жаңа нәрсені көруге қорықпау. Балаларға өсу жоспарын жасап, оны басымдықтардың жасауға үйретіңіз. Максвелл былай деп жазады: «Адамның күнделікті күн тәртібіне қараған кезде не көруге болады? Басымдықтар, құмарлық, қабілеттер, қарым-қатынастар, көзқарас, жеке тәртіп, көзқарас және әсер» [John C. Maxwell, 2022]. Сіз мақсатқа емес, жету жолына шоғырлануыңыз керек, бұл жағдайда сіз қалаған нәрсеге қол жеткізе аласыз. Сондай-ақ бұл заң басқаларға бағыт-бағдар беруде өте маңызды, сіз басқаларды жақсартуға ынталандырып, олардың жоспарын құруға қолдау көрсетуіңіз керек. Кіші балаларда мұны оқу процесінен тыс жұмыста атап өтуге болады. Іс-шараларға қатысу, қосымша курстар мен үйірмелерге қатысу. Бала жас кезінен демалыс пен бос уақытты ғана емес, өзін-өзі дамытуға да уақыт бөле білуі керек. Үйірмелерге қатысуға деген мотивация мен ниет те маңызды критерийлер болып табылады. Көбінесе ата-аналар баланың пікірін сұрамайды және ол мұндай сабақтарға ынтасыз қатысады, бірақ кейбір балалар оның маңыздылығы мен мақсатын түсінеді. Мысалы, ментальды арифметика сабағы маған математикадан үй тапсырмасын 40% жылдам орындауға көмектеседі, ал болашақта менің бос уақытым көбірек болады.

Сіз ашық және жомарт болсаңыз, адамдар өзін қауіпсіз және жайлы сезінеді. Өз тәжірибелерімен бөлісе отырып, адамдар сізге жақынырақ сезінеді және өздерінің өмірлік тәжірибелерімен бөлісу мүмкіндігін ашады. Қателіктеріңізбен бөліскен дұрыс, әсіресе сіз олардан құнды сабақ алсаңыз. Өзіңізді ренжітетін әзіл - бұл өз қателіктеріңізді немесе әлсіздіктеріңізді жұмсақ мойындаудың тәсілі, бірақ өзіңізге тым қатал болмаңыз.

Бұл салаларда күшті болудың ең тиімді жолы - контекстен тыс «жаттығу» емес, керісінше, олар туралы күні бойы адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы хабардар болу. Түпнұсқалық - бұл кілт, сондықтан жаттығу залында бұлшықеттеріңізді жаттықтыру сияқты қарым-қатынас дағдыларын жаттықтыру сізге жақсы әсер етпейді. Шамадан тыс ұялшақтық сізді сөйлесіп жатқан адамға назар аудару қабілетінен айырады. Барлығы бар болуға, сіз және сіз кіммен бірге болған сәтте толық болуға оралады.

6-7 жастан 10-11 жасқа дейінгі жас аралығы мектеп өмірінің бастапқы кезеңі болып табылады (1-4 сыныптар). Бұл жаста оқушыларда дамудың ең үлкен резервтері болады. Бұл резервтерді анықтау, сондай-ақ оларды мейлінше табысты пайдалану даму психологиясының да, педагогикалық психологияның да негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Бастауыш мектеп жасында оқу әрекеті жетекші әрекетке айналады. Міне, осы жас кезеңіндегі мектеп оқушыларының психикасының дамуында болатын негізгі өзгерістерді анықтайды. Бала мектеп табалдырығын аттаған кезде, оқу әсерінен оның барлық саналы процестері қайта құрылымдалады, олар ересек адамға тән қасиеттерге ие болады, өйткені балалар олар үшін мүлдем жаңа әрекеттерге қосылады, сонымен қатар тұлғааралық қатынастар жүйесінің қатысушыларына айналады. Баланың танымдық процестері пайда болады, олар жалпы сипаттамалармен біріктіріледі, атап айтқанда, озбырлық, өнімділік және тұрақтылық [Немов Р.С., 2007].

Д.Б. Эльконин өз еңбектерінде кіші оқушының резервтерін шебер және ең бастысы толық

пайдалану үшін баланы тек мектепте ғана емес, үйде де, сонымен қатар оқу іс-әрекетіне тез бейімдеу қажет деп тұжырымдайды. Оларды табандылыққа, зейінділікке, ұқыптылыққа үйрету. Мектепке бару арқылы балада өзін-өзі бақылау, еңбек дағдылары мен дағдылары, адамдармен қарым-қатынас жасау, рөлдік мінез-құлық жеткілікті түрде дамыған болуы керек [Эльконин Д.Б., 2001].

Өзін-өзі басқару – мектеп жағдайында көшбасшылық қасиеттерді дамыту әдістерінің бірі. Өзін-өзі басқару барысында студенттер өз әрекеттерін өздері ұйымдастырады, басқарады, бағалайды және бақылайды. Бұл әдістеме көшбасшылық қасиеттерді дамытуға және жүзеге асыруға үлкен мүмкіндіктер береді.

Балалармен «өкілеттікті бөлісуге» ерте әрекет ету студенттердің өзін-өзі басқаруының артықшылықтарын көрсетеді. Мұғалім оқушыларды тек мәселе таңдауға, топтарға бөлуге, содан кейін іс-әрекет жоспарын құруға және оны орындауға шақырады. Әрі қарай балалар барлығын өз бақылауына алады, олардың жұмысқа деген қызығушылығы артады. Барлық студенттер процеске қатысады. Дәл осылай бала өзін-өзі басқарумен танысады, оның негіздерін түсіне бастайды. Студенттердің өзін-өзі басқаруына қатыса отырып, коммуникативті қасиеттерді дамытуға, сондай-ақ ұйымдастырушылық және өзін-өзі басқару іс-әрекетінде тәжірибе жинақтауға бірегей мүмкіндік алады.

Әдіснама

Келесі кезекте біз сіздермен көшбасшыны анықтауға, көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеуге жаттығулар мен педагогикалық іс-әрекет формаларымен бөліскіміз келеді. Бұл жерде жас ерекшеліктерін атап өту қажет. Бастауыш сыныптарда балалардың көру, тактильді сезім, сонымен қатар ойын әрекеттерінің көмегімен ақпаратты қабылдау оңайырақ.

Бүгінгі таңда психологтардың көпшілігі көшбасшылық деп санайды қасиеттер адамға табиғи түрде берілетін нәрсе емес, сатып алынатын нәрсе оларға өмір бойы. Мұндай дағдылардың көп бөлігі қалыптасады бұл бастауыш мектеп жасында, бала жаңасына түскен кезде ұжым-өз сыныбы. Бастауыш сынып оқушысының мінез-құлқында әр түрлі көшбасшылық қасиеттердің кез-келген бейімділігін қадағалаңыз, мысалы мақсат, қарым-қатынас, табандылық және т.б. Ең бұл кезеңде маңызды нәрсе-көріністі жіберіп алмау керек бұл қасиеттер, және болашақта баланың дамуына көмектесу ол ең шынайы, ең бастысы табысты көшбасшы бола алды. Көшбасшылықта балаларға үлгі көрсетіңіз. Бұл әсіресе сіздің ата-аналық ұстанымыңызға қатысты. Сіз өзіңіздің кәсіби және жеке міндеттеріңізде қаншалықты табысты екеніңізді көрсете отырып, балаларыңызға жауапкершілікті сіңіре аласыз.

Төзімділікке баса назар аударыңыз Ең тиімді көшбасшылар жеңіске жеткендей, сәтсіздікке қарсы тұру қабілетін дамытады. Болашақ көшбасшылардың көңілін қалдыру қорғаудың орнына, оларды оған ашу маңызды. Басқа топ жеңіске жеткенде немесе жаңа сынып президенті сайланғанда, балалар жеңіліске шыдап, әрі қарай жүруді үйренуі керек.

Балалардың өзін-өзіне сенімін арттыру. Балаларға өздерін көрсетуге мүмкіндік беру керек және қажет болған жағдайда мадақтау керек. Мәселені шешуді қажет ететін сценарийлерді жасау жолдарын іздеңіз. Өзін-өзі басқару-мектеп ортасында көшбасшылықты дамытудың бір әдісі. Өзін-өзі басқару барысында оқушылардың өздері өз қызметін ұйымдастырады, басқарады, бағалау мен бақылауды жүзеге асырады. Мектептегі өзін-өзі басқаруға активтің тар шеңбері ғана емес, балалардың көпшілігі қатысады. Бұл өзін-өзі басқарудың белгісі. Әрине, бұл балаларға қажетті қолдау көрсететін мұғалімдермен ынтымақтастықта жүзеге асырылады, сондықтан бұл балаларды осы әрекетті жалғастыруға шабыттандыратын бірлескен іс-әрекеттің оң нәтижесін көруге мүмкіндік береді. Балалармен "өкілеттіктермен бөлісудің" алғашқы әрекеттері студенттік өзін-өзі басқарудың артықшылықтарын көрсетеді. Мұғалім тек оқушыларға істі таңдауды, топтарға бөлуді, содан кейін іс-қимыл жоспарын

құруды және оны жүзеге асыруды ұсынады. Әрі қарай, балалар бәрін өз бақылауына алады, олар жұмысқа қызығушылық танытады. Барлық білім алушылар процеске қосылады. Осылайша бала өзін-өзі басқарумен танысады, оның негіздерін түсіне бастайды. Оқушылардың өзін-өзі басқаруына қатыса отырып, білім алушылар коммуникативтік қасиеттерді дамыту, сондай-ақ ұйымдастырушылық және өзін-өзі басқару қызметінде тәжірибе жинақтау үшін бірегей мүмкіндік алады.

Мәселелерді шешу дағдыларын дамыту - бұл балалар үйренетін нәрсе. Балаларға қандай іс-әрекетке қатысқысы келетіні сияқты шағын шешімдер қабылдауға мүмкіндік беріңіз, содан кейін шешімдердің жауапкершіліктері мен салдары туралы білген сайын оларға шешім қабылдауға көбірек мүмкіндік беріңіз.

Балаларды топтық ортада басқалармен ынтымақтасуға үйрету. Балалар топтық жобалар немесе командалық спорт түрлері арқылы ынтымақтастықты үйрене алады. Бұл оларға басқалардың пікірін түсінуге және оны құрметтеуге көмектеседі, сонымен бірге өз көзқарастары мен миссияларын алға қоюға үйретеді. Э.К.Никитина мен О.А.Коваленко көшбасшылық қасиеттерді жүзеге асыру үшін арнайы жағдайлар жасау керек деп санайды, онда кіші оқушы осы қасиеттерді көрсетуге мүмкіндік алады. Олардың пікірінше, көшбасшы-Тәуелсіздік пен жеке жауапкершілікке ие адам. Бұл ересектермен және құрдастарымен ынтымақтастық қабілеті бар, сонымен қатар даулы жағдайлардан шығудың жолын таба алатын адам. Барлық осы қасиеттерге ие бола отырып, кіші оқушы сынып ұжымын өз айналасына біріктіріп қана қоймай, сонымен қатар сыныпта туындаған және оның қалған мүшелері шешпеген мәселелер мен мәселелерге өзіндік шешімдер таба алады. Сондықтан, авторлардың пікірінше, оқу процесінде көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған зерттеу жағдайларының болуы қажет. Сонымен қатар, мақалада зерттеу жағдайының анықтамасы келтірілген – "бұл оқушының оқу процесінде шешілетін мәселеге деген құштарлығын тудыратын жағдайлар жиынтығы"

Балаларға жағдайды немесе проблеманы шешу үшін жоспарды немесе стратегияны әзірлеуге көмектесіңіз. Ересектер де, балалар да өздерін шамадан тыс сезінетіндіктен, көшбасшылық жауапкершіліктен аулақ болады. Балаларға тапсырмаларды орындаудың басқарылатын тәсілдеріне бөлуге үйретіңіз.

Көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыруға ықпал ететін жетекші формалардың ішінде бастауыш сынып оқушылары арасында байқаулар ерекшеленеді. Олар әдеттегі сабақтардан жаңашылдығымен, тек балалардың шығармашылығына психологиялық көзқарас қалыптастыруымен түбегейлі ерекшеленеді. Байқаулар балалардың оқу-танымдық іс-әрекетіне үлкен ынталандыру болып табылады, өйткені, өздеріңіз білетіндей, балалар өздерінің ең жақсы екендіктерін дәлелдегісі келіп, басқалармен бәсекелесуді жақсы көреді. Әдетте конкурстар бірнеше кезеңнен тұрады және әрқайсысында үздіктердің үздіктері таңдалады. Жұмыстың мұндай формалары білімнің әртүрлі салаларында бастауыш сынып оқушыларының әртүрлі шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға үлкен серпін береді. Көбінесе командалық жарыстарда адамдар тобын басқаруға дайын нағыз көшбасшылар анықталады. Мұнда көп нәрсе көшбасшыға байланысты, атап айтқанда, байқау нәтижелеріндегі топтың жетістігі. Байқаулар жеке тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту үшін өте жақсы база болып табылады.

Балалармен ересектер сияқты сөйлесіңіз. Жақсы қарым-қатынас дағдылары керемет көшбасшы болудың негізгі факторы болып табылады. Ата-аналар балаларын мұқият тыңдауға, басқаларға сабырлы және құрметпен жауап беруге үйрету керек. Сонымен қатар, олар балаларға басқалармен қалай тиімді араласатыныңызды көрсете алады. Адамдарды жомарттықпен мақтайтыныңызды және басқалармен келіспегеніңізді көрсін. Мысалы, балаларыңыз жақсы болса, «жақсы жұмыс істедің» деген сияқты мақтау сөздерді айтуды ұмытпаңыз. Балаларды өздерінің қызығушылықтарын ұстануға талпындырыңыз. Олар осыған

деген құмарлықты дамытып, өзін еркін сезінуі және соңында көшбасшылық жауапкершілікті өз мойнына алуы мүмкін.

Барлық қарым-қатынас ауызша қабылданбайды. Балалар вербалды емес сөздерді бақылап қабылдайды. Егер олардың вербалды емес сөздерінің қалай бейнеленгенін көру мүмкіндігі болса, олар оны тиімдірек пайдалана алады.

Педагогикалық диагностиканы қолдана отырып, мұғалім әр түрлі ақпарат ала алады, мысалы, бастауыш сынып оқушылары арасындағы көшбасшылықтың даму деңгейі, сонымен қатар кейіннен көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру жұмысын түзете алады. Біраз уақыттан кейін мұғалім бастауыш сынып оқушыларында көшбасшылық қасиеттердің даму және қалыптасу динамикасын болжай алады; диагностика барысында мұғалімнің білім алушыларға тәрбиелік әсер ету мүмкіндігі бар. Білім алушыларда көшбасшылық қасиеттердің қалыптасу деңгейін анықтайтын сұрақтар бойынша сауалнаманы қолданамыз.

Балалардың қазіргі көшбасшылық қабілет деңгейлерін білу үшін, біз 3 және 4 сынып мұғалімдер арасында сауалнама жүргіздік. Әр мұғалімге өз сыныбынан екі балаға анализ жасап, сегіз сұраққа жауап беру керек еді. Бұл сұрақтарда: қарым – қатынас, өзін-өзі тәрбиелеу, араторлық шеберлік, харизмаға байланысты сұрақтар қойылды, соңында Максвелдің 10 дық баға беру заңы бойынша балаларды бағалады.

Бұл зерттеудің мақсаты 8 жастан 10 жасқа дейінгі балалардың қандай көшбасшылық қасиеттері анықтау. Біз сынып жетекшілеріне Оқушылардың қасиеттеріне байланысты сұрақтар қойдық. Бірінші сұрақ: "Оқушы мәтіндегі кейіпкердің дауысын келтіре отырып, мәнерлеп оқи ала ма?". мұғалімнің таңдауына осындай жауап беруе алады: Тыныс белгілерін елемей, тыныш, дауысын шығармай оқиды; Дауыстап оқиды, бірақ кейіпкерге дауысты реттеп келтіруге ұялады; Диалогта мәнерлеп дауысты өзгерте отырып оқиды. Осы сұрақтың арқасында біз баланың аудиторияда өзін қалай ұстайтыны, оның жақсы спикердің сапасы бар-жоғын, өзін көрсете алатынын, жақсы баға алуға тырысып талпынатына анықтай аламыз. Бұрын айтылғандай, жақсы көшбасшы әрқашан өзін-өзі жетілдіреді, ол адамдарды өзіне тартып, жеткілікті харизматикалық болуы керек. Бұл сұраққа көптеген мұғалімдер, балалар дауыстап оқиды деп жауап берді, бірақ дауысын кейіпкерге қарай өзгертпейді. Көбінесе бастауыш сыныптардағы балалар сыныптастарынан өздерін мазақ еткісі келмейді. Бірақ керемет және мәнерлеп оқитын балалар да бар. Олар жақсы баға алу үшін сәл көбірек тырысу керек екенін түсінеді, бұл жақсы көшбасшының сапасы.

Екінші сұрақ: "Бала сыныптан тыс үйірмелерге қатыса ма?". Жауаптары: Жок; Иә, бірақ ата – аналардың қалауы бойынша; Иә, қуанышпен жүреді; Қатысады, бірақ толық ақпаратты білмеймін; Жақсы көшбасшының басты сипаттамаларының бірі, өзін-өзі жетілдіру қабілеті. Көп жағдайда балалар оқу үдерісінен тыс үйірмелерге қатысады, бірақ көбінесе бұл ата-аналардың нұсқауы бойынша. Қосымша сабақтар балаларды тәртіпке үйретеді, олар бос уақыттарын дұрыс бағытқа бағыттап алу мүмкіндігіне үйретеді. Сондай-ақ олардың осы қосымшаларда алатын сапалары немесе жаңа мүмкіндіктері оларға болашақ өмірде көмектеседі. Сонымен, қазақ тілінен қосымша сабақтарға қатысса, бұл пән бойынша үй тапсырмасын орындау кезінде екі есе аз уақыт жұмсайды, өте ыңғайлы. Сондай-ақ, қосымша мекемелерге баратындар оңай әлеуметтенеді. Жаңа достар таба алады және көпшіл болады. Баланың құлшынысын ескеру маңызды, ол үшін мұғалім баланы ынталандыруы керек.

Келесі сұрақ өте айқын "Баланың сыныпта достары бар ма?". Мұғалім мұны үзіліс кезінде және басқа оқудан бос уақытта бақылай алады. Көшбасшылар адамдарға тартылады, ал адамдар көшбасшыларға тартылады. Көбінесе көшбасшылар өзара тиімді қарым-қатынасты іздейді. Сондықтан сыныпта қандай да бір достық қарым-қатынастын болуы 8-10 жас аралығындағы бала үшін өте маңызды.

Сабақтарды өткізудің заманауи және тиімді әдісі жұптық немесе топтық сабақ түрі. Мұндай сәттерде көшбасшылар өздерін көрсете алады. Олар белсенділік танытудан қорықпайды және топтағы қалған балаларға көмектесуге тырысады. Мұғалімдердің көпшілігі үшінші және төртінші сыныптардағы балалар белсенділік көрсетуден қорықпайды деп жауап берді.

Сондай-ақ, "Оқушылар бір біріне оқу материалын түсіндіріп, көмектесетінін байқадыңыз ба?". Өкінішке орай, мұғалімдердің көпшілігі бұл сұраққа теріс жауап берді. Қазір балалар өз құрдастарынан көмек сұраудан қорқады, ал басқалары артта қалғандарға көмектесуге асықпайды.

Келесі сұрақ конфликтологиямен байланысты, біз мұғалімдерге "Егер мұғалім қате жіберсе оқушы оны түзетеді ме?". Мұғалім сабақ кезінде қателік жіберуі мүмкін. Мұндай сәттерде балалар мұғалімнің қателігін байқайды, бірақ әр бала бұл туралы айтуға батылы жете бермейді. Осы жағдайды жанжал түріне еңгізуге болады. Көшбасшы қақтығыстарды шеше білуі керек, олардан қорықпауы керек. Ол партаның астына тығыла ма, әлде өз пікірін білдіре ме.

Соңғы сұрақпен біз "Бала өзі немесе өзіне қатысты нәрсені сипаттай сөйле ала ма?" деп сұрағымыз келді. Бастауыш сынып балалары өздері туралы сөйлескенді ұнатады. Олар өздерімен болған жағдайларды қызығушылықпен сипаттайды, отбасы туралы, мүдделер туралы сөйлескенді ұнатады. Бірақ мұны әр бала жасай бермейді. Мұнда сіз сын есімдер мен сипаттайтын элементтерді қолдануға назар аударуыңыз керек. Көшбасшы айналасындағыларды тыңдап, өзін-өзі туралы айта білуі керек.

Соңғы кезекте біз мұғалімдерден баланы бірден онға дейінгі шкала бойынша бағалауды сұрадық. Осында 1 бұл баланың көшбасшылық қасиеттері жоқ. Ұялшақ және жабық, белсенділік танытпайды. Ал 10 жоғарыда аталған көшбасшылық қасиеттерге ие. Біздің сауалнамадағы мұғалімдердің көпшілігі оқушыларының жақсы қасиеттерін атап өтті. Сауалнама нәтижесінде бізде 28 баланың көшбасшылық қасиеттері жайлы осындай мағұлмат бар (1 сурет).

Сурет -1. Көшбасшылық қасиеттері бағалау

1 сурет бойынша, мұғалімдер оқушылардың тең жартысын өте жоғары бағалауда. Ал ең төмен деңгейде ешкім жоқ екендігін байқауға болады. 8 баланы, яғни 29% 8,7 және 6 деңгейде орын алып тұр. Қалған алты баланың көшбасшылық қасиеттері айтарлықтай төмен айтуға болады. Осы зерттеудің нәтижесінде 3 және 4 сынып оқушылары өзінің жас ерекшеліктеріне сай көптеген көшбасшылық қасиеттерге ие. Олар адаптациядан өткен, мектеп қоғамында өздерін еркін сезінеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, көшбасшылық қасиеттер балаға болашақ мансабын құруда ғана емес, оның басқа да көптеген салаларында пайдалы болатынын айтқым келеді. Сенімді сезіну, жағдайларды талдау, шешімдерді табу, стресске қарсы тұру және жоғарыда сипатталған басқа да қасиеттер. Ұстаздың иығына арқа сүйеу, әр балаға көшбасшылық қасиеттерді танытуға мүмкіндік беру, оқушы бойындағы жасырын қабілеттерді ашу – қиын іс. Ал оның барлығы оқу-тәрбие үрдісінде болуы керек.

Осылайша, зерттеудің көмегімен біз қазіргі балалардың көпшілігінде көшбасшының қасиеттері бар екенін анықтадық. Ең бастысы, осы балаларға қолдау көрсетіп, одан әрі дамуына мүмкіндік беру. Сондай-ақ оларды үнемі өзін-өзі дамытуға, мақсатқа жетуге үйрету. Осы қасиеттердің болуымен баланың оқу процесінде бағдарлауы, орта мектепте күтіп тұрған жаңа пәндерге бейімделуі және мектептен кейін бәсекеге қабілетті тұлға болуы оңайырақ болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- John C. Maxwell (2022) *The 21 Irrefutable Laws of Leadership – International Edition: Follow Them and People Will Follow You. Paperback*, May 31 [Электрондық ресурс]: URL: <https://nela.ced.ncsu.edu/wp-content/uploads/2019/06/Book-Summary-%E2%80%93-The-21-Irrefutable.pdf> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).
- Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі Қазақстан (2019) *Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы*. Нұрсұлтан [Электрондық ресурс]: URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (өтінім берілген күні: 12.02.2023).
- Grossman A. (2015) Bored at work? Then change the game! Top business leader Jack Welch says there's no excuse to stay in a dull workplace. *Daily mail magazine*, 14 December [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.dailymail.co.uk/ushome/strayermanagement/article-3332680/Bored-work-change-game-business-leader-Jack-Welch-says-s-no-excuse-stay-dull-workplace.html> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).
- Matthew O'Connell, Mei-Chuan Kung (2021) Employee Turnover & Retention: Understanding the True Costs and Reducing them through Improved Selection Processes. *Industrial Management*, 05 March. December [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.studocu.com/en-ca/document/university-canada-west/business-analytics/industrial-managementarticle/39714293> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).
- Немов Р.С. (2007) Психология. Книга 2. *Психология образования*. М.: Литагент, 105 с.
- Karen Beattie (2019) Great ideas: scaling leadership by Robert Anderson and William Adams (2019). *Interview with The Growth Faculty*, 23rd April [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/GREATIDEAScalingLeadershipbyRobertAndersonandWilliamAdams> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).
- Эльконин Д.Б. (2001) *Психология развития: Учебное пособие для студентов вузов*. М.: Академия, 144 с.
- McKinsey (2017) Attracting and Retaining the Right. *Talent Leading Organizations* November 2017 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.mckinsey.de/~media/McKinsey/ Business%20Functions/Organization/Our%20Insights/Attracting%20and%20retaining%20the%20right%20talent/Attracting-and-retaining-the-right-talent-Nov-2017.pdf> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).
- Marcus Buckingham (2019) Great ideas: nine lies about work by marcus buckingham (interview by Karen Beattie) *The Growth Faculty* 20th August 2019 [Электрондық ресурс]: URL:

<https://www.thegrowthfaculty.com/blog/9LiesAboutWorkMarcusBuckinghamInterview>
(өтінім берілген күні: 12.02.2023).

Julie Zhuo (2019) *The Making of a Manager* (interview by Karen Beattie) *The Growth Faculty* 28th August 2019 [Электрондық ресурсы]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/MakingofaManagerJulieZhuo> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).

Jon Gordon (2018) *The Power of a Positive Team* (interview by Karen Beattie) *The Growth Faculty* 15th May 2019 [Электрондық ресурсы]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/GREATIDEASThePowerofaPositiveTeambyJonGordon> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).

Hon Gareth Evans (2019) *Don't blame voters for a lack of trust in institutions. Leadership Forum Australian National University* Jun 23, 2019 [Электрондық ресурсы]: URL: <https://www.afr.com/politics/federal/don-t-blame-voters-for-lack-of-trust-20190623-p520g0> (өтінім берілген күні: 12.02.2023).

References

John C. Maxwell (2022) *The 21 Irrefutable Laws of Leadership – International Edition: Follow Them and People Will Follow You. Paperback*, May 31 [Электрондық ресурсы]: URL: <https://nela.ced.ncsu.edu/wp-content/uploads/2019/06/Book-Summary-%E2%80%93-The-21-Irrefutable.pdf> (otinin berilgen kuni: 12.02.2023).

Syndarly қоғамдық dialog – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі Қазақстан (2019) Respublikasynuң Prezidenti Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына zholdauy. Nұrsұлтан [Elektrondyk resurs]: URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/postanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (otinin berilgen kuni: 12.02.2023).

Grossman A. (2015) Bored at work? Then change the game! Top business leader Jack Welch says there's no excuse to stay in a dull workplace. *Daily mail magazine*, 14 December [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.dailymail.co.uk/ushome/strayermanagement/article-3332680/Bored-work-change-game-business-leader-Jack-Welch-says-s-no-excuse-stay-dull-workplace.html> (otinin berilgen kuni:12.02.2023).

Matthew O'Connell, Mei-Chuan Kung (2021) Employee Turnover & Retention: Understanding the True Costs and Reducing them through Improved Selection Processes. *Industrial Management*, 05 March. [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.studocu.com/en-ca/document/university-canada-west/business-analytics/industrial-managementarticle/39714293> (otinin berilgen kuni:12.02.2023).

Nemov R.S. (2007) *Psihologiya. Kniga 2. Psihologiya obrazovaniya*. M.: Litagent, 105 s.

Karen Beattie (2019) Great ideas: scaling leadership by Robert Anderson and William Adams (2019). *Interview with The Growth Faculty*, 23rd April [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/GREATIDEASScalingLeadershipbyRobertAndersonandWilliamAdams> (otinin berilgen kuni: 12.02.2023).

El'konin D.B. (2001) *Psihologiya razvitiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov*. M.: Akademiya, 144 s.

McKinsey (2017) Attracting and Retaining the Right. *Talent Leading Organizations* November 2017 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.mckinsey.de/~media/McKinsey/Business%20Functions/Organization/Our%20Insights/Attracting%20and%20retaining%20the%20right%20talent/Attracting-and-retaining-the-right-talent-Nov-2017.pdf> (otinin berilgen kuni:12.02.2023).

Marcus Buckingham (2019) Great ideas: nine lies about work by marcus buckingham (interview by Karen Beattie) *The Growth Faculty* 20th August 2019 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/9LiesAboutWorkMarcusBuckinghamInterview> (otinin berilgen kuni:12.02.2023).

Julie Zhuo (2019) *The Making of a Manager* (interview by Karen Beattie) *The Growth Faculty* 28th

- August 2019 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/MakingofaManagerJulieZhuo> (otinin berilgen kuni: 12.02.2023).
- Jon Gordon (2018) *The Power of a Positive Team* (interview by Karen Beattie) *The Growth Faculty* 15th May 2019 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.thegrowthfaculty.com/blog/GREATIDEASThePowerofaPositiveTeambyJonGordon> (otinin berilgen kuni: 12.02.2023).
- Hon Gareth Evans (2019) *Don't blame voters for a lack of trust in institutions. Leadership Forum Australian National University* Jun 23, 2019 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.afr.com/politics/federal/don-t-blame-voters-for-lack-of-trust-20190623-p520g0> (otinin berilgen kuni: 12.02.2023).

Лидерские качества учеников начальной школы

*¹Д.А.Шахатова, ²Дэвид Л. Фучи, ¹Г.Г.Жусупбекова

¹Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

²Северо-Восточный университет (Лондон, Великобритания)

Аннотация

Тенденции современного Казахстана – с каждым годом добавлять новшество, внедрять реформы, и всячески совершенствовать образование. Так и 2023 год не стал исключением. Нынешний министр просвещения Гани Бейсембаев ввел ряд грандиозных изменений в сфере образования. Независимый Казахстан направил путь на воспитание поколения, которое сможет удовлетворить потребности общества и государства. Нынешние потребности государства - повышение человеческого капитала для создания техническое прогрессивной производительной рабочей силы, адаптироваться к быстро изменяющемуся миру, построения успешной экономики. Так главной целью последних лет стало, всестороннее воспитание ребенка, который будет адаптирован к внешнему миру, спокойно чувствовать себя в социально - экономической среде. Образование и воспитание всегда идут вместе. Современный педагог не должен забывать, что те, базовые знания и навыки, которые ребенок приобрел в школе, напрямую влияют на то, каким он сформируется в будущем. Для воспитания конкурентоспособной личности, требуется вложить в ребенка очень много качеств. Одно из таких качеств - это лидерские способности. Быть лидером - это не только иметь способности управляющего, но и быть стрессоустойчивым, ответственным, иметь характер, свою точку зрения, вести за собой людей, понимать окружающих, быть влиятельным во многих сферах, достигать своих целей. Компетентный педагог должен раскрыть эти качества ребенка и сподвигнуть его на саморазвитие.

Ключевые слова: лидер, управление, самосовершенствование, конфликт, харизма.

Leadership qualities of primary school students

*¹D.A.Shakhatova, ²David L. Fuschi, ¹G.G.Zhussupbekova

¹Sh.Ualikhanov Kokshetau University (Kokshetau, Kazakhstan)

²Northeastern University (London, United Kingdom)

Abstract

The trends of modern Kazakhstan are to add innovations every year, introduce reforms, and improve education in every possible way. So 2023 was no exception. The current Minister of Education, Gani Beisembayev, has introduced a number of grandiose changes in the field of education. Independent Kazakhstan has directed the way to the upbringing of a generation that can meet the needs of society and the state. The current needs of the state are to increase human capital to create a technically progressive productive workforce, adapt to a rapidly changing world, and build a successful economy. So the main goal of recent years has been the comprehensive upbringing of a child who will be adapted to the outside world, feel comfortable in the socio-economic environment. Education and upbringing always go together. A modern teacher should not forget that the basic knowledge and skills that a child has acquired at school directly affect how he will be formed in the future. To raise a competitive personality, it is required to invest a lot of qualities in a child. One of these qualities is leadership skills. To be a leader is not only to have the abilities of a manager, but also to be stress-resistant, responsible, have a character, your point of view, lead people, understand others, be influential in many areas,

achieve your goals. A competent teacher should reveal these qualities of the child and encourage him to self-development.

Keywords: leader, management, self-improvement, conflict, charisma.

Поступила в редакцию: 21.03.2023

Одобрена: 18.05.2023

Первая публикация на сайте: 25.07.2023

MPHTI: 14.25.09

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ

*¹A.F.САТЫПАЛДЫ^{1b}, ¹Л.А.АҚЫНОВА^{1b}

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Шымкент, Қазақстан)

*satypaldy.aiaulym0209@mail.ru, lyazzat_akynova@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнінен ғылыми ұғымдарды игеру барысында, зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру кезінде басқа да пәндермен кіріктіре, байланыстыра оқыту арқылы жаратылыстың бір тұтастығы жайында жүйелі білім негізі дами бастайтыны көрсетілген. Жаратылыстану пәні балаларда табиғатты тануға қызығушылығының дамуына, қоршаған әлем жайлы ой-өрісін кеңейтуге, ғылыми ұғымдарды қабылдаудың дамуына, қоршаған ортаны қорғау және бағалау біліктіліктерін дамытуға көмегін тигізеді. Мұғалімнің қолдауы, нұсқаулары арқылы бастауыш сынып оқушыларына жаратылыстану сабақтарында зерттеушілік дағдыларын, бақылау жұмыстарын жүргізуге бейімділігін арттыру көзделеді. Зерттеушілік дағдыларын дамытуда жаратылыстану пәні арқылы оқушыларды ойлау, коммуникативтік дағдылар мен біліктіліктердің дамуына бағыттайды. Атап айтқанда негізгі анықталатын мәселе, қоятын сұрақтарды дұрыс құра білу, зерттеу жұмысына жоспар дайындау, түрлі бақылау жұмыстарын жасау, эксперименттер жүргізу, жүргізілген жұмыстар нәтижесі арқылы қорытынды жасау, яғни бағалау, сипаттама беру, пайымдау. Бастауыш сыныпта жаратылыстануды оқыту үдерісінде оқушылар саналы түрде білім мен біліктерді меңгеруі үшін пәннің оқу-әдістемелік кешенін қолдануға, өздігінен оқуды, жоба дайындауды, зерттеу әрекеттерін меңгертуге, дербестігін жетілдіруге бағыттайды. Қазіргі кезеңде оқушылардың өз бетімен білімді игеруіне белсенді іс- әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі. Зерттеушілік, тәжірибелік әдістерді қолдана жүргізілген сабақтар нәтижесінде оқушылар осы мәліметтерді ұзақ уақытқа естеріне сақтап, реті келгенде жаңғыртып, басқа сабақтарда естеріне түсіріп отыратыны анықталған.

Түйін сөздер: бастауыш сынып, мұғалім, жаратылыстану пәні, зерттеушілік дағдылар, практикалық жұмыстар.

Кіріспе

Бүгінгі таңда бастауыш сыныпта оқушыны жазу мен оқуға ғана емес, білімге құштарлығын арттырып, сыни ойлау дағдысын, функциялық сауаттылық негіздерін дамытуың маңызды екені белгілі. Бастауыш мектептен оқушыларға жаратылыс әлемнің ғылыми түсінігін, күрделі терминдерді меңгеруге дайындығын қалыптастыру мақсатында жаратылыстану пәні енгізілген. Бастауыш сынып жаратылыстану пәні, орта буын, жоғары сыныптарда оқытыла бастайтын жаратылыстану пәндерінің бастамасы болып табылады.

Бастауыш сыныптан білім мазмұнын байланыстыра-кіріктіріп оқыту, білімнің ғылыми деңгейін көтеруге мүмкіндік береді. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларына тірі табиғат, табиғат физикасы, адам, жер және ғарыш жайында білім беретін, жаратылыстаным негіздерінен түсініктерін дамытуда жаратылыстану пәнін оқытудың түрлі әдістемелік

жоларын қолдану тиімді. Бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәні арқылы оқушыларға еліміздің әр түрлі табиғаты, биология негіздері, химия және география негіздерінің бастамасы қаланады. Нақтырақ айтсақ, жаратылыстану пәнінен игерген ұғымдарын, түсініктерін басқа да пәндерге кіріктіре, байланыстыра оқыту арқылы жаратылыстың бір тұтастығы жайында жүйелі білім негізі қалыптаса бастайды. Балаларда табиғатты тануға қызығушылығының дамуына, қоршаған әлем жайлы ой-өрісін кеңейтуге, ғылыми ұғымдарды қабылдаудың дамуына, қоршаған ортаны қорғау және бағалау біліктіліктерін дамытуға көмегін тигізеді.

Негізгі бөлім

Осы жаратылыстану пәнінен оқушылардың біліктілігі пен білімін дамыту үшін бастауыш сынып мұғалімі өз ісіне деген құштарлығымен сабаққа дайындалудағы жан-жақты ізденісі, оны барынша қызықты етіп жеткізуі, басқалармен қарым-қатынасы және балалардың бойынан жаңа нәрсені табуға деген құлшынысы арқылы көрсете алады. Дене тілі осы бір құлшынысты жеткізуде өте маңызды. Озат, белсенді мұғалімдердің басқаларға қарағанда, сыныпқа көз тоқтатып қарайтынын және баяндамашының тыңдаушыларын өзіне тартуының белгісі саналатын басты қимылдарды қолданатынын анықтаған. Олардың айтуынша, «тиімді нәтиже көрсете алатын мұғалім көп күлімсірейді және дауыс ырғағынан әзіл лебі байқалып тұрады, олардың сабақтары көңілді өтеді. Олар тиімді нәтиже көрсете алмайтын мұғалімге қарағанда болжамдарды талқылауға көбірек уақыт жұмсайды - деген. Мұғалімдердің балаларға деген шынайы көңілімен қызығушылығының көрінісі, мұғалімдердің өз ісіне деген құштарлығын оятып, сабақтарын өзекті, жағымды әрі мазмұнды етіп өткізудің түрлі жолдарын іздеуіне түрткі болатыны анық.

Үздік тәжірибе мұғалімдері оқытуды жан-жақты жандандыру үшін әртүрлі әдістерді қашан және қалай қолдану керектігін жақсы біледі. Олар сабақ беруді және оқушыларды қай уақытта бақылайтынын біледі, қай уақытта екенін қысқаша түсіндіруі керек. Олар мұны ұтымды пайдалануға тырысады, өйткені олар балалардың сабақтың басында және соңында оқу материалына мұқият қарайтынын біледі. Зерттеулер көрсеткендей, оқушылар шыңында болған кезде ми «прайм-таймда» жұмыс істейді, ал демалу қажет болған кезде ми «төмен уақытқа» ауысады [Рассел Григг, 2020: 137 б.].

Кәдімгі 40 минуттық сабақтың 30 минуты прайм-тайм болса, 10 минут-Даун-тайм. Әдеттегі Үлгі мынада: сабақтың алғашқы 20 минуты прайм-тайм болады, содан кейін 10 минуттық даун-тайм тағы 10 минуттық прайм-тайм жалғасады. Баланс сабақтың ұзақтығына байланысты өзгереді, сабақ неғұрлым ұзақ болса, прайм-таймның үлесі соғұрлым қысқа болады. Оқыту мұғалімдер үшін мүмкіндігінше тиімді болуы үшін ұзақ сабақтарды шағын блоктарға бөлу керек, тапсырмалар да әртүрлі болуы керек.

Яғни, әр сабақты тиімді бөлімдерге бөлу, әр бөлімге түрлі тапсырмалар, бақылау, зерттеу түрінде, логикалық, шығармашылық тапсырмалар ұйымдастыру арқылы «прайм-таймда» уақыттарын көбейту көзделеді. Дегенмен сабақтың барлық уақытында оқушыларды оқу шыңында ұстап тұру мүмкін емес, сондықтан миға қажетті демалысты сергіту ойындарымен, түрлі жаттығулармен ұштастыру сабақтағы «даун-таймнан» тез оралуға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларын оқу шыңында, «прайм-таймда» жұмыс істеу уақытында жаратылыстану пәнінен тәжірибелік, зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы, оқушыларды қоршаған әлемнің күрделі де, көп қырлы сырларын, сонымен қатар табиғаттағы әр түрлі құбылыстар және үдерістер өзара тығыз байланыста болатынын, тірі және өлі табиғаттағы табиғи құбылыстарды және үрдістерді танып білуге бағыттаймыз [Sousa, D., 2003:1p].

Сондай-ақ, жаратылыстану бағытындағы білім адамның көптеген күнделікті істейтін іс-әрекет түрлері үшін маңызды болады. Пәнді оқу қоршаған әлемнің әр түрлі құбылыстары мен нысандары жөнінде бастапқы білімнің жинақталуына, күнделікті өмірде әр түрлі

практикалық, зерттеушілік әрекеттер арқылы игерілген білімнің өзара байланысын түсінуді қалыптастырады.

Жаратылыстануды оқыту балалардың білгісі келген сұрақтарын және табиғи қызығушылығына негізделуі керек. Балалардың көбі зерттеу жүргізгенді және ғалым сияқты жұмыс істеуді ұнатады. Кішкентай балалар нағыз ғалымдарша әрекет етуге еліктейді, мысалы, олар өзіне ненің белгілі екенін, ненің әлі де анықтауды талап ететінін және өзін қызықтырған нәрсені қалай зерттеуге болатынын жақсы біледі. Дегенмен мұғалімнің қолдауы, нұсқаулары арқылы бастауыш сынып оқушыларына жаратылыстану сабақтарында зерттеушілік дағдыларын, бақылау жұмыстарын жүргізуге бейімділігін арттыру көзделеді.

Бірінші сыныптан – ақ оқушыларға, зерттеу дегеніміз-қандай да бір құбылысты ғылыми түрде оқып-үйрену үдерісі – екенін түсіндіре отырып, адам баласы қоршаған ортаны тани бастаған шақтан зерттеушілер пайда бола бастағанын айтып өтсек болады. Осылайша зерттеушілік дағдыны дамыту үшін зерттеушінің кім екенін анықтаймыз. Алғашқы зерттеушілер философтар және дін қызметкерлері болған, олар ғылымның жеке салаларын зерттемей, тұтас қарастырған. Мысалы, олар бір мезгілде жыл санауымен, астрономиямен, математикамен және медицинамен айналысты. Қазіргі заманғы ғылымның көптеген бағыттары бар. Өмірін ғылымға арнаған ғалымдар теориялық та, практикалық та тұрғыда зерттеулер жасайды. Олар барлық қолда бар құжаттарды зерттейді немесе әртүрлі тәжірбиелік бақылаулар жүргізеді. Міне осылайша жаратылыстанудың алғашқы сабағынан-ақ оқушылар зерттеушілер дегеніміздің белгілі бір ғылым саласын зерттейтін мамандар екенін түсінеді. Зерттеушілер қоршаған әлемнің үдерістері мен құбылыстарын, олардың табиғатын жақсы түсіну үшін зерттеу жүргізеді. «Жаратылыстану ғылымдарында жүргізілген эксперимент нәтижелері объективті деп есептеледі, яғни зерттеушінің пікірі мен үміті қатаң бақылаумен жүргізілетін эксперимент нәтижесіне еш әсер ете алмайды. Тура осындай жағдайда жүргізілген эксперимент нәтижесі үнемі тұрақты болады. Жаратылыстану ғылымдары жүйелі сипатта, эксперименттер қайталанады, нәтижелер құжатталады, ал жаратылыстану жайлы білім уақыт өтуімен бірге дами түседі. Демек, жаратылыстану ғылымдары саласында жүргізілген зерттеулердің беделі жоғары, нәтижелері құрметке ие» [Бартлетт С., Бертон Д., 2020: 60 б.]. Олар өз жұмысында ғылыми әдістерді пайдаланады және тексерістен өткен деректерге сүйеніп, зерттеу жасайды. Деректер құбылыстарды тікелей бақылау, өлшеу, тәжірбиелер жасау арқылы алынады. Ғалым жұмысының негізгі бөлігі мәліметтермен жұмыс жасап, оларды жазу және сараптау болып табылады дей келе, жасаған зерттеу жұмыстарында алынған мәліметтердің жүйелі түрде жазып отыру қажеттігін біледі.

Әдеби шолу

Зерттеушілік дағдыларын дамытуда жаратылыстану пәні арқылы оқушыларды ойлау, коммуникативтік дағдылар мен біліктіліктердің дамуына бағыттайды. Атап айтқанда негізгі анықталатын мәселе, қоятын сұрақтарды дұрыс құра білу, зерттеу жұмысына жоспар дайындау, түрлі бақылау жұмыстарын жасау, эксперименттер жүргізу, жүргізілген жұмыстар нәтижесі арқылы қорытынды жасау, яғни бағалау, сипаттама беру, пайымдау. Оқушылар қандайда бір ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін, қажетті ресурстарды немесе нәтижелерді жазу және ұсыну әдісін таңдап шешіп алуына мұғалімнің кеңесі, көмегі, уақыт пен еркіндік қажет. Оқушылар өздері жүргізген жұмыстарын сипаттау, ұсыну үшін тілді, яғни сөйлеуді қолдана алатынына сенімді болуы керек. Балалардың жеке-жеке дербес түрде зерттеу жұмысын жүргізуі міндетті емес.

Кейде мұғалімдердің сабақта көрсеткен дидактикалық материалдары немесе сыныптан тыс уақытта сырттай бақылау жүргізілген серуендер де жаңа идеяларды, жаңа ойларды тудыруға себеп болуы мүмкін. Балаларда сұрақ қоя білу дағдыларын қалыптастыру тиімді ғылыми ізденістерді жүргізудің маңызды бөлігі болып саналады. Балалардың қойған сұрақтарына мұғалімдер мүмкіндігінше нақты жауап беріп, немесе осы сұраққа жауапты қайдан іздеуге

болатынына бағдар бергені дұрыс. Және оқушылар өздері қойған сұрақтардың дұрыс қабылданғанын сезінуі керек. Ол үшін мұғалімдер сыныпта талқыланатын тақырыптар бойынша негізгі мәселелерді салыстырады, маңыздылығы бойынша жүйелейді. Балалар қалай зерттеу жүргізетіндерін ойластырмастан бұрын, алдымен зерттейтін тірі денелер, заттар жөнінде, мысалы мекендейтін жерлері, тіршілік ету циклдері секілді белгілі бір өлшемдер бойынша сұрақтарды жүйелеп, анықтап алғандары дұрыс.

Мұғалімдер мүмкіндігінше оқушылардың мектептен тыс орындарда, мысалы, ғылыми мұражайлар, жабайы табиғат қоры, сулы-батпақты орталықтар, қала фермалары, супермаркеттер, саябақтар және Ұлттық қор иелігіндегі жерлерге бару кезінде жинақтаған ғылыми тәжірибесі мен пайымдауларына ықпал етуге тырысуы керек. Бұл оқушыларға суретке түсіруге, тірі тіршілік иелерін тамашалауға, жапырақтар, бүршіктер мен тастар жинауға, оларды өлшеуге, іріктеуге және жіктеуге үлкен мүмкіндік береді. Жалпы жаратылыстануды оқытудың озық үлгісі белгілі бір қарқын, қиындықтар және балалармен тиімді кері байланыс арқылы сипатталады [Harlen, 2006: P.38].

Үздік тәжірибе мұғалімнің балаларға өз идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік беру арқылы олардың тәжірибесімен байланыс орнату, олардың бойында зерттеушілік дағдыларды және балама көзқарастарды қалыптастыру. Танымал стратегия ретінде балаларды ғылыми мәселеге қатысты мультфильм кейіпкерлерінің әртүрлі көзқарастарымен таныстыратын белгілі бір идеяға құрылған мультфильмдер қолданылады. Көп жағдайда «дұрыс» және «бұрыс» деген жауаптар болмаса да, балалар топтарында кіммен және неліктен келісетінін талқылайды. Нағыз ғылыми ізденіс түрлі сұрақтар тудырады, қателіктерге ұрындырады (мысалы, деректерді дұрыс есептемеу), кейде басқаша ойлауды қажет етеді.

Математиканы оқыту секілді жаратылыстануды оқытуда сәтті жүргізілген жағдайда, оқушылардың өз өмір тәжірибесіне қатысты зерттеу жүргізуге ықыласы ауады. Басты қиындықтың бірі - мұғалімнің қосар үлесі мен оқушы ізденісі арасындағы теңгерімді сақтау. Үздік мұғалімдер практикалық жұмыстарға аса көп мән бермейді, олар оқушыларға шын мәнінде өз зерттеу жұмыстарын жоспарлауына және жүргізуіне мүмкіндік беруге тырысады. Сөйтіп, кейде балалар өзінің бұрынғы көзқарастарын өзгерту керек екенін түсініп жатады. Мұғалімдер оқу бағдарламасын ысырып қойып, ойын арқылы оқытуды ерте балалық шақпен шектеп тастайды. Ғылыми ізденістің барлық деңгейінде зерттеу ойыны маңызды қызмет атқарады. Алайда неден бастау керек екенін білу мен ғылыми идеяларды қалай түсіндіру мұғалімдерге қиындық тудырып отыр. Жақсы тәжірибе дегеніміз-бұл алдын ала жоспарлау және сабаққа қажет түсіндірмелер мен сұрақтарды ойластыру. Оқушылар кутпеген сұрақтар қойғанда немесе қоймақ болса), оларды ғалым сияқты жұмыс істегені үшін қолпаштау керек. Кейде сұрақтар келесі сабақтарда жүргізетін зерттеулерге негіз болуы мүмкін немесе табан асты туындаған ойды бөлісуге, интернетті немесе басқа ақпарат көздерін пайдалануға жетелеу ықтимал.

Әдістер

Сонымен қатар БАҚ хабарламаларындағы, интернет желілеріндегі түрлі ғылыми әдебиеттерден жаратылыстану бағытындағы ақпараттарды анықтап, олармен жұмыс жасау, яғни іздеу әдістерін игереді, табылған ақпараттың мағыналық негізін айқындап, ақпараттың дұрыстығын бағалайды. Мұғалімдер оқу бағдарламасын ысырып қойып, ойын арқылы оқытуды ерте балалық шақпен шектеп тастайды. Ғылыми ізденістің барлық деңгейінде зерттеу ойыны маңызды қызмет атқаратыны белгілі деп атап көрсетеді Рассел Григг. Жаратылыстану пәнінің үздік мұғалімдері пәнді оқушылардың күнделікті өмірімен байланыстырып, қызықты материалдар арқылы ынталандырады. Балаларды жастайынан жауаптарын байптап түсіндіруге және айтатын ойын дәлелдеуге үйрете алады.

Адамдар ғылыммен, саясатпен, өнермен т.б. осы сияқты рухани және саяси мәселелермен

айналысу үшін оларда көтеріңкі көңіл күй, денсаулық, жан-дүниесі рухани бай болуы қажет. Қолайлы жағдайда өмір сүру үшін адам еңбек етеді және өзінің өмірін ұйымдастыра білуі, қажетті материалдық игіліктерді өндірумен, өңдеумен айналысуы қажет. Бастауыш сыныптан жаратылыстану ғылымдарын оқыту арқылы, оқушыларда табиғи байлықтың мәнін түсініп, оны орынымен, үнемдеп, тиімді пайдалану мүмкіндігі, икемділігі, шеберлігі, бейімділігі білім мен біліктілік арқылы қалыптаса бастайды. Қоршаған ортадағы әр затты, құбылысты байқау, бағдарлап қарау, олардың түр-түсін, пішінін сезіну арқылы қасиеттерін байқау, айқындай түсу – мұның бәрі бірден пайда болатын икемдік пен іскерліктер емес [Бигазина П.К., 2016: 12 б.].

Жаратылыстану пәндерін жақсы оқыту оқушылардың жоспарлауға, талқылауға, болжауға, ой бөлісуге, сұрақ қоюға және қорытынды жасауына мүмкіндік беру керек. Локсей оқиға баяндау тәсілінің бір бөлігі ретінде тақырыптық жұмбақтарды шешу үшін ғылыми идеяларды пайдалануды насихаттайды. Ол үшін қызығушылықты оятатын қолайлы контекст пен «құстар қауырсындарын неге шокиды?» деген сияқты «байланыстырушы» керек – деп көрсеткен. Сонда оқушылар жаратылыстану сабақтарында ойлау, тұжырымдау және қорытынды жасауға дағдыланады. Ой тастайтын, қызықты сұрақтар қойып, әр балаланың ой-пікірін тындап, оны дәлелдеуге мүмкіндік беру керек.

Бастауыш сыныпта жаратылыстануды оқыту үдерісінде оқушылар саналы түрде білім мен біліктерді меңгеруі үшін пәннің оқу-әдістемелік кешенін қолдануға, өздігінен оқуды, жоба дайындауды, зерттеу әрекеттерін меңгертуге, дербестігін жетілдіруге бағыттайды. Қазіргі кезеңде оқушылардың өз бетімен білімді игеруіне белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі. Белсенді оқытуда ғылыми ізденістің барлық деңгейінде зерттеу ойыны маңызды қызмет атқарады. Жаратылыстану пәнін оқушылардың күнделікті өмірімен байланыстырып, қызықты материалдар арқылы ынталандырады. Primary Science Reviews журналының редакциялық алқасы ғылыми зерттеу жүргізуге қызықтыратын әрі ынталандыратын «Топ-20» іс-шараны жариялады, олар: бақбақ парашюттар, қабырғаға көгерген нан жабыстыру, «Special K» үлпегінен темірді табу, қағаз қыстырғышымен арбайтын жылан [Harlen 2007: P.15].

Мұғалімдер балаларды жастайынан жауаптарын байыппен түсіндіруге және айтатын ойын дәлелдеуге үйрете алады. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған бірінші сынып оқушылары жаратылыс ғылымы әлемімен қызықты түрлі зерттеулер арқылы таныса бастайды. Мысалы қарапайым эксперимент жүргізу арқылы «Қозғалыс траекториясы» терминімен таныстыруға болады: ойыншық көліктер, металл шарлар құм салынған ыдыс үстінде қозғалыс кезінде із қалдырады. Осы із қозғалыстың траекториясы болатыны оңай және түсінікті түрде беріледі. Осылайша, бастауыш сынып оқушылары ойын ойнай отырып, траектория жайлы түсінік алады [Кузницова С.Н., 2016:44 б] «Өсімдіктер» тарауында оқушылар өсімдіктердің негізгі белгілерін оқып, тірі ағза екенін түсінеді. Өсімдіктердің негізгі бөліктерімен танысады. Өсімдіктердің құрылымдық ерекшеліктерімен қатар олардың өсіп, дамуына қажетті жағдайларды зерттейді [Андриянова Т.А. 2018:14 б]. Осы тарауды оқу барысында оқушылар өсімдіктердің тұқымдарын өз бетінше өсіруді үйренеді. Әрі қарай тұқымдардың өсуін бақылап, соңында өсімдіктердің қалай өсетінін біліп, өз бетінше қорытынды жасауға үйренуі қажет. Ол үшін шағын тәжірибелік жұмыс жүргізу керек.

Жұмыс барысында оқушылар «Тұқым қалай өнеді?» деген сұраққа жауап береді. Бұл жұмыстардың нәтижелері біраз уақытты күтуді қажет етеді. Сондықтан мұғалім алдын ала тәжірибе жасап, осы сабақта нәтижелерін көрсеткені дұрыс. Кейін оқушылар өз жұмысының нәтижелерін мұғалім жұмысының нәтижелерімен салыстыра алады. Оқушыларды бірнеше топтарға біріктіріп, әр топқа қажетті заттарды береміз. Қажетті заттар: үрмебұршақ тұқымы, кішірек шыны құтылар, мақта, су, стакан. Тәжірибе жасау үшін нақты, анық нұсқаулар берген дұрыс. Алдымен шағын ыдысты алып, оның түбіне мақта саламыз. Мақта ылғалды болуы керек, бірақ су тұқымның бетін жаппайтын болсын. Егер тұқымдардың бетін су жабатын болса, олар бөртеді, яғни ісінеді, бірақ өнбей қалады. Себебі ондағы су ауның өтуіне кедергі

жасайды да, ауа жоқ жерде тұқым бұзыла бастайды. Бірнеше үрмебұршақ тұқымын мақтаның үстіне қойып, қақпақпен жабамыз. Қақпақты ауа өтетіндей етіп, тесіп қою керек. Тұқым салынған құтыны жылы жерге қямыз. Шамамен үш күннен кейін тұқымдар бөртеді де, бір аптадан соң өне бастайды. Мұғалім алдын ала, бөрткен тұқымдар және өнген тұқымдары бар осы екі нұсқаны дайындап қойса, балаларға түсіну оңай болады. Тәжірибе соңында оқушыларға сұрақтар қою арқылы ой қорытындылаған жөн. Зерттеу нәтижесінде тұқымдардың өнуіне ылғал қажет, сондықтан олар ылғалды мақтада өнеді. Егер мақта құрғақ болса, тұқым өне амайды. Егер тұқымды суға батырып қойса, олар өнбейді, себебі тыныс алуға қажетті оттегі жетіспей қалады деген қорытынды жасалды. Сондай – ақ «Тыңайтқыш заттар» жөнінде түсініктерін дамыту кезінде «Гүлдере қамқорлық жасау» сабақ тақырыбы бойынша өсімдіктерге қамқорлық жасаудың қарапайым жолдарын үйрету көзделген. Оқушылар өсімдіктің жақсы өсуі үшін, оның топырағына қоректік заттардың қажет екені туралы түсінеді. Жасалған қарапайым эксперименттер балалардың бойында алғашқы зерттеу машығын, өзіндік ойлауын, бақылауын дамытады.

«Адам» бөлімінде, бірінші сыныпта адамның өсуі мен дамуы үшін қажетті жағдайларды анықтау мақсатына қол жеткізу үшін зерттеу ұйымдастырған тиімді, онда азық-түлік дүкенін ұйымдастырылады. Оқушыларға «Азық-түлік» дүкенінен пайдалы тағамдарды алып келуін тапсырамыз. Олардың таңдауын сынып оқушыларымен бірге талқылап, алып келген азық-түліктің пайдалысын және зияндысын анықтайды [Кузнецова С.Н., 2016: 16 б.].

Зерттеу іс-әрекеттері арқылы алған білімдерін бір жүйеге кетірудің маңызы зор. Мысалы: жаратылыстану пәнінен төмендегі логикалық тапсырмалар ұсынылды: 1 сынып «Заттар және олардың қасиеттері» тақырыбында: берілген заттардың қасиеттері жөнінде балалар білгендерін ортаға салады. 1. Парта (ағаштан жасалған, отқа жанады, қатты күшпен әсер етсе сынады). 2. Кітап (қағаздан жасалған, қайшымен қырқуға болады, отқа жанады, суды өзіне сіңіреді). Терезе (түссіз, мөлдір, сынғыш, ауа, су өткізбейді) т.с.с.

Нәтижелер

Мектептеріміз балалардың өздері ойлағаннан да жоғары жетістікке жете алу үшін, өмірде кездесетін қиындықтарды жеңе білуге үйрету арқылы әлеуметтік мобильділіктің қозғаушы күшіне айналуы қажет екені анық. Сондықтан бүгінгі күні мектептегі оқу мазмұны мен мақсаты, оқыту мен тәрбиелеудің жұмыс түрлерін ұштастырып, одан әрі жетілдіруді, өмірмен байланыстыруды міндеттеп отыр. Бұл міндет сабақ барысында тиімді әдістерді кеңінен қолдануды талап етеді. Осы тиімді әдістер ретінде зерттеушілік, тәжірибелік әдістерді қолдана жүргізілген сабақтар нәтижесінде оқушылар осы мәліметтерді ұзақ уақытқа естеріне сақтап, реті келгенде жаңғыртып, басқа сабақтарда естеріне түсіріп отыратыны анықталды.

Пікір алмасу

Балаларға тақырыпты тереңірек зерттеуге, ойланып жауап беруге уақыт беру және ойын жеткізетін сөздік қор пайдаланту арқылы олардың әрқайсысын мақсатты ойлауға бағыттауға болады. Ең бастысы, балалар өз ойлау әрекеті аяқталған жұмыстан гөрі нәтиже ретінде бағаланатынын түсінуі керек. Өз табиғатына сай сыныпта жақсы ұйымдастырылған оқыту тиімді оқу мен ойлауға әсер ететіні анық. Мектеп пен үйдегі мәдениетте балалардың ойлау қабілетіне ықпал етеді. Халықаралық ойлау мектептері мен Экспансивтік білім беру ұйымдары ойлау мектептерін кәсіби желілер арқылы біріктіруге тырысады.

Олардың «құлақты баптау» кезеңі мұғалімдердің қабылдауы мен ойлауына назар аудармас бұрын балаларды байқау, тыңдау, мадақтау немесе түсінуден басталады деп айтылады. Даму кезеңі сұрақтар қою, модельдеу, нақты әлемге ену және балаларға ойлануға уақыт беру арқылы сипатталады. Бұл ашық ойға айналуы мүмкін. Шығармашылық кезеңде мұғалімдер балаларды еркіндікке, түйсігі мен қиялына берілуге ынталандырады. «Олар балаларға жаңа

нәрсені үйрену жолында қателіктер болатынын айтып, түсініксіз нәрселерді түсіндіреді. Рефлексияның соңғы кезеңі талқылау мен өзін-өзі бағалаудан тұрады. Ойлаудың табиғи табиғаты «жасырын» және тәуелсіз екендігі анықталды. Дегенмен, кейбір авторлар оқушылар өздерінің ойлауын қалай жақсартатынын «көру», «есту» үшін ойлауды көрінетін, дыбыстық және естілетін ету идеясын алға тартады. Көрнекті ресейлік когнитивті психолог Виготский «ішкі сөйлеуді» (өзімен сөйлесу) ойлауды реттеудің маңызды құралы ретінде анықтады. Көбінесе кішкентай балалар маңызды іске беріле бастағанда дауыстап сөйлейді. Ішкі сөйлеу-бұл сыныпта жеткіліксіз пайдаланылатын ресурс. Тікелей модельдеу және өзін-өзі басқару стратегиясындағы коучинг балалардың танымдық дамуы мен тілдік дағдыларын жақсарттады. Мысалы, шешім қабылдау кезінде (сіз мұны қалай жасадыңыз? Неге олай істедің? Сіз не істейсіз?). Оқушылар мен мұғалімдерді қолдау үшін [Zakin, 2007: P.137]. 3 элементтен тұратын «әрекет ету, ойлау және бағалау» моделін (Act, Reflect and Evaluate – ARE) ұсынды: сөйлеудің ішкі ойлау кезеңдері (оқушының өзі қоятын сұрақтар), пікір білдіруді жеңілдететін ішкі сөйлеу (оқушыға мәселені шешуге көмектесетін ішкі сөйлеу ескертулері) және ішкі сөйлеуді пайдалануды бағалау (оқушының өзі қойған сұрақтар). Оқушы тапсырманы орындауға қатысты өзінің ішкі пікірі туралы айтады не ойлайды).

Ойлаудың көзге көрінетін режимі (Visible Thinking Routines – VTRs) – оқушыларды өзі туралы ойлауға дағдыландырудың икемді, қуатты әрі қарапайым тәсілі [Gholam, 2018: P.162]. Ең танымал әдіс – «Ойлан – Жұптас – Ой бөліс», әдісі шартына сәйкес оқушылар берілген сұрақ бойынша бірнеше секунд ойланып, сосын оны серіктесімен бірге талқылап, содан кейін ғана оқушылармен өз ойын бөліседі. Келесі әдіс «Қара – Ойлан – Сұрақ қой» деп аталады, онда оқушыларға өсімдік, фильм, кескіндеме секілді белгілі бір ынталандыратын нысанға мұқият қарап, ол жайында серіктесімен ой бөлісуі, содан кейін өзін қызықтыратын сұрақтармен мәселелерді анықтау тапсырылады. Мұғалім ынталандыратын нысанды тандап аларда мұқият ойлануы керек екені түсінікті.

«Әдетте, зерттеуге негізделген оқыту бастауыш сыныптардағы «жаратылыстану» пәнімен байланысты, бірақ ол кез-келген пәнге негіз бола алады және дүниетаным сияқты әлеуметтік мәселелерді шешуге өте ыңғайлы. Ғылыми әдебиеттер зерттеуге негізделген білімді оқыту мен игерудің негізгі үш әдіс тәсілдерін сипаттайды. Бұл үш негізгі әдіс тәсілдерді келесідей қорытындылауға болады: құрылымдық зерттеулер. Мұғалім оқушылардың ұстанатын тәсілдерін егжей – тегжейлі түсіндіреді (әр бір қадамын). Оқушылар проблемаға (немесе басқа біреуге) негізделген түсініктеме береді, талқылайды және қорытындылайды деп күтілуде. Мұғалімнің жетекшілігімен оқу. Мұғалім оқушылар ұстанатын белгілі бір құрылымды ұсынады (мысалы, сұрақтар тізімінен оқушылар зерттеп жатқан сұрақты тандау). Оқушылар сұрақтарға жауап беру тәсілін тандай алады. Мұғалім негізінен құрылымдық зерттеуді қолдайды. Сондықтан бұл тәсілді бастауыш сыныптарға немесе жаңа дағдыларға немесе алынған сабақтарға қолдану ұсынылады. Оқушылар өсіп, тәжірибе жинақтаған кезде, 3-сынып жетекшісі бұл зерттеуді қолдана алады. Бастауыш сынып оқушыларының негізгі мақсаты-жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған ашық зерттеуді сәтті жүргізу. Бастауыш сыныптарға арналған білім беру бағдарламасындағы зерттеулерге негізделген зерттеу белсенді оқыту принциптерін ұстанатын күшті педагогикалық құрал болып табылады. Бұл сонымен қатар студенттер дәлелдерді талқылай, жасай және талдай алатын тиімді орта болуы мүмкін. Алайда, бұл ашық оқыту үшін қолдануға болатын жалғыз педагогикалық тәсіл емес. Зерттеуге негізделген оқыту әдісін кез келген пән бойынша қолдануға болады. Егер негізгі пән болса» деп көрсеткен [Akhatayeva U.B., 2020: P.38].

Бастауыш сынып оқушылары сыныпта зерттеу жүргізіп жатқан балалардың батып кеткен, не жүзіп жүрген нәрселерді көргенде, жәндіктерді бақылағанда, өсімдіктерге су құйғанда, шырағданның қалай жұмыс істейтінін көру үшін оны бөлшектегенде, өз автомобильдерінің қаншалықты ұзақ жүргенін көрген сәтіне куә болған кез келген адам олардың қаншалықты әсер алатынын айтады. Бұл «практикалық» элемент ғылыми-зерттеу айналымының негізі

болып саналады және оқытудың конструктивисті әдіснамасын басшылыққа алады. Жаратылыстану «Заттар және олардың қасиеті» бөлімінде қандай заттар суға батады, ал қандай заттар суға батпайтынына балалар тәжірибе арқылы көз жеткізеді. Мысалы ағаш, қағаз, пластик заттар суға батпайды, ал темір, тас, топырақ кесегі суға бататынын тәжірибеден көре алады. Бақылау жұмыстарын жүргізу, зерттеу дағдыларының бірі. Оқушыларға әр түрлі заттарға жәй қарап, бақылау жасауға болатынын айта отырып, ауа райының қолайлығына қарай, далаға шығарып, өсімдіктерге бақылау жасатамыз, олар өздерін өсімдіктердің зерттеуші ретіндесезінеді. Өсімдіктердің биіктігінің әр түрлілігіне (биік ағаштар, орта бойлы бұталар, шөптесін өсімдіктер), сабағының жуан-жіңішкелігіне, жапырақтары (жай, күрделі) мен гүлдерінің пішіні, тағы басқа ерекшеліктеріне назар аудартып, ұсақ бөлшектерінің ерекшеліктеріне мән беруін қадағалап, көңіл бөлгізу қажет. Зерттеулер жүргізу арқылы оқушыларда зерделік, сабырлылық және аңғарымпаздық, ұқыптылық сияқты қасиеттер дамй дастайды. Жүргізген бақылау жұмыстарынан нәтижелер жасауға дағдыланғаны жөн.

Қорытынды

«Жаратылыстану» пәні арқылы айнала жаратылыс және табиғат туралы балаларда білім қалыптастасады. Мұнда оқушыларға «табиғат–адам» арасында диалектикалық бірлікті жүйе екендігін, осы жүйені құрайтын әр компоненттің ерекшеліктері мен қасиеттерін, орнын танып білу мүмкіндігі қарастырылады.

Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытудың теориялық негізін қарастыру үшін философиялық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі танымдық зерттеу қызметінің мәні мен мазмұны қарастырылды. Бастауыш сынып мұғалімінің сабақтарда тәжірибелік жұмыстарды тиімді қолдана білуі оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға негіз болып табылады. Жаратылыстану сабақтарын зерттеуге негіздей оқыту арқылы, оқушыларды өз ойларын тұжырымдауға, қорытындылар жасауға дағдыландырамыз. Бұл оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырып және тақырыпты түсіну үшін қажет терең білім деңгейіне жетуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Рассел Григг (2020) Бастауыш мектеп мұғалімі: шеберлікті шыңдау: *Оқулық*. Нұр-Сұлтан, 137 [Электрондық ресурс]: URL: <https://openu.kz/kz/books/112> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Sousa, D. (2003) *The Leadership Brain: How to Lead Today's Schools More Effectively*, Thousand Oaks, CA: Corwin Press.1 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.amazon.com/> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Бартлетт С., Бертон Д. (2020) Білім берудегі зерттеулер: *Оқулық*. Нұр-Сұлтан, 60 [Электрондық ресурс]: URL http://lib.dulaty.kz/rus2/all.doc/100_kitap (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Harlen W. (2006) *ASE Guide to Primary Science Education*, Hatfield: ASE P.38 [Электрондық ресурс]: URL <http://www.sciepub.com/reference> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Бигазина П.К., Жаманкулова А.Ж., Кажекенова Э.А., Тураканова Г.А., Хонтай М. (2016) Жаратылыстану: *Оқу бағдарламасы*, 1-4 сынып. Астана, Назарбаев Зияткерлік мектебі, 12 [Электрондық ресурс]: URL: <https://smk.edu.kz/> (өтінім берілген күні: 08.02.2023).
- Harlen (2007) *Association for Science Education*. College Lane Hatfield, Herts, AL10 9AA, UK P15 [Электрондық ресурс]: URL: <http://www.ase.org.uk> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Кузнецова С.Н., Сапакова Д.Н., Васева И.Н. (2016) Жаратылыстану 1 сынып оқулық. Астана: Мектеп, 44 [Электрондық ресурс]: URL: <https://smk.edu.kz> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Андриянова Т.А., Беркало В.Н., Жакупова Н.Ш., Кузнецова С.Н., Полежаева А.Б. (2018) *3сынып оқулық*. Астана: Назарбаев Зияткерлік мектебі, 14 [Электрондық ресурс]: URL: <https://smk.edu.kz> (өтінім берілген күні: 8.02.2023).

- Кузнецова С.Н. (2016) Жаратылыстану: Оқу бағдарламасы, 1 сынып. Астана. Назарбаев Зияткерлік мектебі, 26 [Электрондық ресурс]: URL: <https://smk.edu.kz> (өтінім берілген күні: 8.02.2023).
- Zakin A. (2007) Metacognition and the Use of Inner Speech in Children's Thinking: A Tool Teachers Journal of Education and Human Development. *Journal of Education and Human Development*, 1, 2, 137 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.researchgate.net/profile> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Gholam By Alain (2018) Student Engagement through Visual Thinking Routines. *Athens Journal of Education*, 5(2) 162 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.researchgate.net/publication> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).
- Akhataeva U.B. et al. (2020) The evaluation of primary school teacher role on research activities. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 8(3), 38 [Электрондық ресурс]: URL: <https://ijcrsee.com/index.php/ijcrsee/article/view/> (өтінім берілген күні: 14.02.2023).

References

- Rassel Grigg (2020) Bastauysh mektep mugalimi: sheberlikti shyndau: Okulyk. Nur-Sultan, 137 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://openu.kz/kz/books/112> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Sousa, D. (2003) The Leadership Brain: How to Lead Today's Schools More Effectively, Thousand Oaks, CA: Corwin Press.1 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.amazon.com> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Bartlett S., Berton D. (2020) Bilim berudegi zertteuler: Okulyk. Nur-Sultan, 60 [Elektrondyk resurs]: URL http://lib.dulaty.kz/rus2/all.doc/100_kitap (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Harlen W. (2006) ASE Guide to Primary Science Education, Hatfield: ASE R.38 [Elektrondyk resurs]: URL <http://www.sciepub.com/reference> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Bigazina P.K., Zhamankulova A.Zh., Kazhekenova E.A., Turakanova G.A., Hontaj M. (2016) Zharatylystanu: Oqu bagdarlamasy, 1-4 synyp. Astana, Nazarbaev Ziyatkerlik mektebi, 12 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://smk.edu.kz/> (otinin berilgen kuni: 08.02.2023).
- Harlen (2007) Association for Science Education. College Lane Hatfield, Herts, AL10 9AA, UK P15 [Elektrondyk resurs]: URL: <http://www.ase.org.uk> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Kuznecova S.N., Sapakova D.N., Vaseva I.N. (2016) Zharatylystanu 1 synyp okulyk. Astana: Mektep, 44 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://smk.edu.kz> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Andriyanova T.A., Berkalo V.N., Zhakupova N.Sh., Kuznecova S.N., Polezhaeva A.B. (2018) 3 synyp okulyk. Astana: Nazarbaev Ziyatkerlik mektebi, 14 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://smk.edu.kz> (otinin berilgen kuni: 8.02.2023).
- Kuznecova S.N. (2016) Zharatylystanu: Oku bagdarlamasy, 1 synyp. Astana. Nazarbaev Ziyatkerlik mektebi, 26 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://smk.edu.kz> (otinin berilgen kuni: 8.02.2023).
- Zakin A. (2007) Metacognition and the Use of Inner Speech in Children's Thinking: A Tool Teachers Journal of Education and Human Development. *Journal of Education and Human Development*, 1, 2, 137 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.researchgate.net/profile> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Gholam By Alain (2018) Student Engagement through Visual Thinking Routines. *Athens Journal of Education*, 5(2) 162 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.researchgate.net/publication> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).
- Akhataeva U.B. et al. (2020) The evaluation of primary school teacher role on research activities. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 8(3), 38 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://ijcrsee.com/index.php/ijcrsee/article/view/> (otinin berilgen kuni: 14.02.2023).

**Развитие исследовательских навыков у учащихся начальных классов
на уроках естествознания**

*¹А.Г.Сатыпалды, ¹Л.А.Акынова

¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет (Шымкент, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматривается формирования исследовательских навыков в начальной школе как системная основа знаний об целостности природы посредством интегрированного обучения с другими предметами. Предмет естествознания способствует развитию у детей интереса к познанию природы, расширению кругозора об окружающем мире, развитию восприятия научных понятий, развитию навыков охраны и оценки окружающей среды. При поддержке, наставлениях учителя предусматривается повышение у учащихся начальных классов исследовательских навыков и склонности к наблюдению на уроках естествознания. В частности, основная определяемая проблема, умение правильно составлять вопросы, которые нужно задавать, подготовка плана исследовательской работы, выполнение различных наблюдений, проведение экспериментов, подведение итогов по результатам проведенных работ, т.е. оценка, описание, рассуждение. В процессе обучения естествознанию в начальной школе учащиеся сознательно ориентируются на применение учебно-методического комплекса дисциплины для усвоения знаний и умений, овладение самоучением, подготовкой проектов, исследовательской деятельностью, совершенствование самостоятельности. В результате проведенных занятий с использованием исследовательских, практических методов установлено, что учащиеся надолго запоминают эти данные, обновляют при необходимости и вспоминают на других уроках.

Ключевые слова: начальный класс, учитель, предмет естествознания, исследовательские навыки, практические работы.

Development of research skills in primary school students in science lessons

*¹A.G.Satypaldy, ¹L.A.Akynova

¹South Kazakhstan State Pedagogical University (Shymkent, Kazakhstan)

Abstract

The article shows that with the assimilation of scientific concepts in natural science in elementary school, with the formation of research skills, a systematic basis of knowledge about one integral being begins to develop through integrated, Coherent learning with other subjects. The subject of natural science contributes to the development of children's interest in learning about nature, expanding their horizons about the world around them, developing the perception of scientific concepts, developing skills in environmental protection and assessment. With the support and guidance of the teacher, it is planned to increase the research skills of primary school students in natural science lessons, the propensity to conduct control work. In the development of research skills through natural science, he directs students to develop thinking, communication skills and abilities. In particular, the main problem being determined, the ability to correctly compose questions that need to be asked, preparation of a research work plan, performing various control works, conducting experiments, summarizing the results of the work carried out, i.e. assessment, description, reasoning. In the process of teaching natural science in primary school, students consciously focus on the application of the educational and methodological complex of the discipline for the assimilation of knowledge and skills, mastering independent reading, project preparation, research activities, improving independence. The organization of active activity of students for independent learning of knowledge at the present stage is one of the main requirements for the educational process. As a result of the lessons conducted using research, practical methods, it was found that students memorize these data for a long time, reproduce them in order and memorize them in other lessons.

Keywords: elementary class, teacher, science subject, research skills, practical work.

Поступила в редакцию: 15.02.2023

Одобрена: 11.03.2023

Первая публикация на сайте: 24.07.2023

МРНТИ: 14.07.33

БАСТАУЫШ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ИНТЕРАКТИВТІ ТРЕНАЖЕРЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУ

*¹Ә.М.ЖҰМАҒҰЛОВА^{id}, ¹Ж.Б.АСЕТОВА^{id}

¹академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

(Қарағанды, Қазақстан)

*aliya-zhumagulova@inbox.ru, akniet_22@mail.ru

Аңдатпа

Білім беру жүйесінде оқу үдерісі мен қатар білім алушылардың шығармашылығын дамыту өте маңызды аспектілердің біріне жатады. Оқыта отырып, білім алушылардың бойындағы шығармашылық қабілеттерін айқындау арқылы оны дамыту мұғалімдердің алдына қойылған басты міндеттердің бірі. Цифрлық дәуірдің өркендеуіне байланысты виртуалды ортада білім алушылардың шығармашылығын дамытуда инновациялық технологиялардың бірі интерактивті тренажерлардың білім беру мүмкіндіктерін зерттеу аталмыш мақаланың өзектілігін айқындайды. Сол себепті мақаланың мақсаты білім алушылардың шығармашылығын дамытуда цифрлық технологиялардың зор мүмкіндіктерін ұтымды және саналы түрде пайдалануға болатындығын айқындауға бағытталады. Мақсатқа жету үшін тиісті міндеттер анықталып, олардың шешімін табу үшін зерттеу әдістері таңдалды. Басты әдіс ретінде білім алушылардың шығармашылығын дамытуда интерактивті тренажерлардың мүмкіндіктерін зерттеу үшін қолданылатын жүйелік талдау. Сондай-ақ осы мақаланы жазу барысында логикалық талдау әдісі, салыстырмалы талдау, синтез және индукция әдістері қолданылды. Мақалада шығармашылық қабілеттің адам өміріндегі маңыздылығы айқындалып, бастауыш білім алушыларының шығармашылығын дамытуда инновациялық технологиялар соның ішінде интерактивті тренажерларды ұтымды пайдалану қажеттілігі негізделеді. Мақала материалы бастауыш сынып мұғалімдері, педагогикалық мамандықтағы білім алушылар мен оқытушылар үшін практикалық тұрғыдан құнды болып табылады.

Түйін сөздер: инновация, интерактив, интерактивті тренажер, эвристика, шығармашылық, қабілет, шығармашылық іс-әрекет, шығармашылық белсенділік, шығармашылық ойлау.

Кіріспе

Қазіргі қоғам инновациялық технологиялардың енгізілуіне байланысты үнемі елеулі өзгерістерге ұшырауда. Аталмыш өзгерістер білім алушыларға жаңа талаптар қояды. Білім оқушының дамуына әсер ететін негізгі фактор ретінде тез өзгермелі қоғамға сәйкес болуы қажет. Мемлекетіміздің «Цифрлы Қазақстан» стратегиялық бағдарламасы негізінде инновациялық технологияларды қолдану арқылы шығармашыл әрекет ететін, кең ауқымды дағдылардың негіздерін меңгерген оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптастып дамуына қолайлы білім беру ортасын құру білім беру жүйесінің басты міндеті болып табылады. Сондықтан ақпараттық білім беру ортасында білім алушы үшін шығармашылықты дамытатын тиімді әдіс тәсілдер пайда болу қажет.

Шығармашылық - бұл маңызды адами ресурс, ХХІ ғасырда әлеуметтік және жұмыс салаларында қажет болатын маңызды қабілеттердің бірі [Jenaro-Río C., 2019: 735 б.]. Бұл негізінен қазіргі қоғам алдында тұрған көптеген және күрделі әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістерге, сондай-ақ осы өзгерістерге ілесу және қазіргі әлемдегі мәселелерді шешу қажеттілігіне байланысты [Ruiz-del-Pino B., 2022: 101172 б.]. Шығармашылық ойлау процестері мен бастауыш мектептегі академиялық оқу әрекетінің байланыстары қарастырылады [Rubenstein L.D., 2022: P.101030]. Егер алдыңғы онжылдықтарда шығармашылық әдетте бейнелеу өнері немесе музыка сияқты белгілі бір

пәндермен шектелсе, қазір ол барлық білім салаларымен үнемі байланысты қабілет болып саналады [María Angélica Lucas Sátiro, 2012]. Нәтижесінде, соңғы онжылдықтарда әртүрлі зерттеу салаларында шығармашылықты зерттеуге қызығушылық артты. Шығармашылық - бұл когнитивті, жеке және қоршаған орта факторларын қамтитын динамикалық және көп өлшемді құрылым, сондықтан біртұтас және жалпы қабылданған анықтама беру қиын. Дегенмен, шығармашылықты «Нәтижелердің әртүрлілігіне, санына және өзектілігіне назар аудара отырып, қолда бар ақпараттан балама жасау қабілеті» деп анықтайды [Palii A., 2014]. Осылайша, құру әрекеттің түпнұсқа (яғни жаңа немесе ерекше) және тиімді (яғни пайдалы, қолайлы немесе құндылыққа сәйкес) идеяларды немесе өнімдерді жасау процесі ретінде анықтауға болады, әртүрлі танымдық процестерді біріктіру дағдыларын қажет ететін күрделі процесс болып табылады.

Шығармашылық - бұл адамның болжауы мүмкін емес, ерекше және өзгеше ойлау қабілеті. Шығармашылық - бұл жаңа идеяларды, баламаларды, шешімдер мен мүмкіндіктерді бірегей және басқаларға ұқсамайтын жолмен құру. Бұл кез-келген жағдайда адамның қаншалықты керемет ойлай алатындығының айнасы. Ең құнды идеяларды жүзеге асыру үшін қиялдың еркін болуы маңызды. Бұл генетикалық және генетикалық емес белсенділік болуы мүмкін. Сондай-ақ шығармашылық - бұл белгіленген шекарадан тыс ойлау құбылысы және мәселелерді түпнұсқа және дәстүрлі емес тәсілдермен шешуге тырысу қабілеті. Бұл адамның жаңа нәрсе жасау, жаңа идеялар немесе әдеттен тыс тәсілдер жасау қабілеті. Сонымен қатар, миға шабуыл және ақыл-ой блогын жүргізу, онда адам құнды нәрсе жасау үшін өз қиялынан тыс ойлауы керек. Бұл бұрын жасырылған нәрсені ашу әрекеті болып табылады.

Қазіргі әлемде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар үлкен рөл атқарады. Бастауыш сыныптарда материалды сапалы игеру үшін мұғалімдер әртүрлі интерактивті тренажерлерді пайдаланады - бұл оқушылардың білімін бақылау және бағалау әдістемесі деп аталады, оқушыларға олардың дұрыс орындалуын бақылау арқылы зерттелетін тақырыпқа арналған тапсырмалар жиынтығын ұсынады [Crompton H., 2021].

«Интерактивті» сөзі бізге ағылшын тілінен «interact» сөзінен шыққан. «Inter» - «өзара, «act» - әрекет ету. Интерактивтілік - бұл біреумен (адаммен) немесе бір нәрсемен (мысалы, компьютермен) өзара әрекеттесу, диалог режимінде болу мүмкіндігі. Сондықтан интерактивті оқыту ең алдымен ынтымақтастықта оқыту болып табылады [Giorgdze M., 2017: 545 б.]. Білім беру процесінің барлық қатысушылары бір-бірімен өзара әрекеттеседі, ақпарат алмасады, мәселелерді бірлесіп шешеді. Сонымен қатар, бұл жаңа білім алуға ғана емес, сонымен қатар танымдық іс-әрекеттің өзін дамытуға мүмкіндік беретін ізгі ниет пен өзара қолдау атмосферасында болады.

Жаңа цифрлық өнімдердің көптігіне қарамастан, оқушылардың шығармашылығын ынталандыру үшін цифрлық технологияларды оқу бағдарламасына тиімді біріктіру күрделі міндеттердің бірі болып табылады. Технологияны интеграциялау бойынша он екі сарапшы жүргізген мұғалімдермен сұхбатты қамтитын зерттеу жұмысында көптеген кедергілер бар екенін көрсетті [Huang X., 2022: 103758 б.]. Осылайша, цифрлық технологияны оқушылардың шығармашылығын тиімді ынталандыру үшін қалай пайдалануға болатынын анықтау зерттеудің маңызды саласы болып табылады. Кейбір зерттеулер осы саладағы әдебиеттерге шолу жасай бастады. Біріншіден, Григоренко цифрлық орта мен шығармашылықтың шағын шолуында шығармашылық ортаның үш түрін қорытындылады: модельдеу, ойын және цифрлық шындық [Kornilov S.A., 2016].

Сондықтан цифрландыруды қоғам өмірінің барлық салаларындағы иновацияларға қойылатын басты талап ретінде қарастыруға болады. Бұл жұмыстың мақсаты - бастауыш білім алушыларының шығармашылығын дамытуға мүмкіндік жасайтын интерактивті тренажерларды жасап, тиімділігін тексеру болып табылады. Демек, цифрлық

технологиялардың қарқынды дамуын және олардың тиімділікті арттыру әлеуетін ескере отырып, оқушылардың шығармашылығын дамыту үшін цифрлық технологияны қалай тиімді пайдалану керектігін анықтау ғалымдар үшін де, практиктер үшін де маңызды міндет.

Әдістеме

Бұл зерттеудің әдіснамалық базасы ғылыми танымның жалпы ғылыми әдістері болды. Мақалада бастауыш білім алушыларының шығармашылығын дамытуда инновациялық технологияларды пайдалануда отандық және шетел педагогтарының зерттеулері әдіснамалық негіз болып табылады. Зерттеу барысында ақпаратты талдау және синтездеу әдістері қолданылды. Сондай-ақ жіктеу әдісі де қолданылды. Жіктеу әдісі – білімді жүйелеудің жалпы ғылыми әдісі, ол мақсатқа сәйкес зерттеу саласындағы кейбір компоненттерді салыстыруға бағытталады. Компоненттер олардың жалпы белгілері мен сипаттамаларына қарай бөлінеді. Жіктеу әдісі арқылы интерактивті тренажерлардың жекелеген компоненттері бастауыш білім алушыларының ми қыртысының бөлімдеріне қалай әсер ететінін, шығармашылықты дамыту жолдары мен әдістері анықталды.

Ғылыми әдістемелік ақпарат көздерін талдау, ақпаратты синтездеу және талдау әдістері негізінде зерттеу тақырыбына қатысты негізгі ұғымдар сипатталады: шығармашылық, интерактивті оқыту, интерактивті тренажерлар. Зерттеу барысында бастауыш білім алушыларының шығармашылық деңгейі мен сабақта немесе сабақтан тыс уақытта инновациялық технологияларды пайдалану реттілігі талданды. Сонымен қатар зерттеу барысында әдеби көздер, атап айтқанда ғылыми дереккөздер, ғылыми мақалалар, әдіснамалық тұғырлар қарастырылды.

Нәтижелер

Инновациялық технологияларды қолданатын сабақтар алған білімдерін кеңейтіп, бекітіп қана қоймай, оқушылардың шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін едәуір арттырады. Бастауыш сынып оқушысының қиялы кең болғандықтан инновациялық технологиялардың көмегімен мүмкіндігінше дамытқан абзал. Бастауыш мектепте сабақ барысында инновациялық технологияларды қолдану кез-келген білім алушыға қиялын одан әрі кеңейтуге мүмкіндік береді. Инновациялық технологияларды қолдану білім алушылардың еңбегін ұтымды етуге, оқу материалын түсіну және есте сақтау процестерін оңтайландыруға, ең бастысы оқуға деген қызығушылығын үнемі жоғары деңгейге көтеру арқылы шығармашылық қабілеттері айқындалады.

Өз көзқарасы бар және оны дәлелді түрде қорғай алатын жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеу үшін білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту қажет. Шығармашылық іс-әрекеттің арқасында білім алушылардың эмоционалды фоны, ойлау және өзін-өзі тану деңгейі дамиды. Зерттеу жұмысының мақсаты да осы.

Зерттеу жұмысы 2 кезеңді қамтыды. Олар: ең бірінші бастауыш білім алушыларының ой-өрісін дамыта отырып, шығармашылық қабілеттерін ашу мақсатында арнайы интерактивті тренажерлар жасалды. Құрастырылған интерактивті тренажерлар оқыту үдерісінде жүзеге асырылып, тиімділігі тексерілді. Екінші кезең бастауыш білім алушыларының шығармашылық қабілеттерін аша отырып, актерлық қабілеттері мен сөздік қорын кеңейту мақсатында инновациялық технологиялардың көмегімен жұмыстар жасалды.

Әр кезеңге жеке тоқтала кететін болсақ. Бірінші кезеңді бастамас бұрын бастауыш білім алушыларының шығармашылық деңгейін анықтау барысында сауалнама жүргізілді.

Сауалнама мынадай сұрақтарды қамтыды:

Мен өз әндерімді жазғанды ұнатамын.

Мен жалғыз жүргенді жақсы көремін.

Менің анам мен әкем менімен ойнағанды ұнатады.

Мені бір нәрсе қызықтырса көптеген сұрақтар қоямын.
Менің ойымша әңгімелер мен ертегілерді жазу көп уақытты талап етеді.
Мен өз идеяларымды жүзеге асырғанды ұнатамын.
Мен сурет салуды ұнатамын.
Мен қиын жұмыстарды жасағанды жақсы көремін.
Мен үшін суреттегі күн әрқашан сары болуы керек.
Мен бір заттың қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін бәрін бөлшектегенді ұнатамын.
Мен жануарлар туралы жаңа нәрселерді білгенді ұнатамын.
Жалғыз болған кезде өзімнің немен айналасатынымды табу қиындық туғызады.

Сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, инновациялық технологиялардың көмегімен бастауыш білім алушыларының ой-өрісін дамытуға арналған интерактивті тренажерлар жасалып, оқыту үдерісінде жүзеге асырылды.

Құрастырылған цифрлы интерактивті тренажерлар (Wordwall платформасында «Сәйкестендіру» интерактивті тапсырмасы, «Топтастыру» интерактивті ойыны, LearningApps платформасында «Көлік түрлері» тақырыбында бейне сабақ және «Жіктеу», «Мәтінді енгізу», «Жұмбақты шеш» интерактивті тапсырмалары) білім алушылардың тек білім деңгейіне бағытталмай, сонымен қатар креативті ойлауын, шығармашылық қабілеттерін айқындауға бағытталды.

Цифрлық интерактивті тренажерлар оқыту үдерісінің әр кезеңінде қолданылды. Білім алушылардың қызығушылығын оятып, шығармашылық қиялын дамыту мақсатында ойын элементтерін қосу арқылы интерактивті тапсырмаларды, «Wordwall», «LearningApps» цифрлық интерактивті тренажерлары тиімді қолданылды.

Wordwall платформасын интерактивті және баспа материалдарын жасау үшін пайдалануға болады. Сондай-ақ сөздер мен кескіндерді пайдалану арқылы толыққанды викториналар мен ойындарды орындауға мүкіндік беретінін ашып көрсетеді [Жусупбекова Г.К., 2016: 92 б.]. Интерактивті компьютер, планшет, телефон немесе интерактивті тақта сияқты веб-интерфейсі бар кез келген құрылғыда көрсетіледі (сурет-1).

1-сурет. Wordwall платформасы

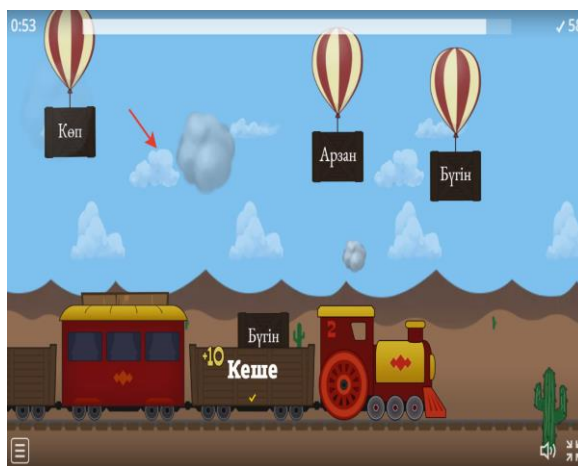
Оларды оқушылардың өздері немесе оқушылар сынып алдында мұғалімнің жетекшілігімен кезекпен өте алады. Баспа түрін жай басып шығаруға немесе PDF файлы ретінде жүктеуге болады. Оларды интерактивті немесе өзіндік оқу тапсырмалары үшін көмекші материал ретінде пайдалануға болады.

Мысалы, wordwall инновациялық платформасын пайдалана отырып, қазақ тілі сабағында

«Шарларды сәйкестендір» (2-сурет) тапсырмасын орындау барысында білім алушылардың оң және сол жақ ми қыртыстары өте белсенді жұмыс атқарып, сол жақ ми қыртысы шығармашылық қабілеттерінің ашылуына көмегін тигізеді.

Бүгінгі таңда заманауи мұғалімдердің алдында оқушылардың бойында білімнің, дағдылардың берік жүйесін қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру, оқушылардың оқу қабілетін қамтамасыз ету, олардың дамуы мен өзін-өзі жетілдіруіне ықпал ету міндеті тұр. Оқушылардың жеке қасиеттерін дамыту үшін сабақтың дәстүрлі құрылымынан алшақтау қажет. Жаңа сабақ жаңа технологияны қажет етеді. Ең алдымен, бұл интерактивті оқыту технологиясы, өйткені ол білім алушыларды сабаққа қызықтыруға, оларды белсенді қатысуға, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге, бірлесіп жұмыс істеуге ынталандыруға және оларды білім мен дағдыларды саналы түрде игеруге көмектеседі. Мұндай оқыту бүгінде инновациялық технологияларды пайдаланбай дамыту мүмкін емес. Олардың біреуіне мысал ретінде LearningApps-ты келтіруге болады. Learningapps.org - бұл ресурс әртүрлі пәндер бойынша интерактивті оқу-әдістемелік құралдар жасауға арналған сервис болып табылады. Бұл инновациялық технология интерактивті жаттығуларды ыңғайлы және оңай жасауға мүмкіндік береді.

2-сурет. «Шарларды сәйкестендір» интерактивті тренажеры

Интерактивті технология шаблондардың үлкен таңдауын ұсынады: викторина, топтастыру, кроссворд, уақыт лентасы, артық нәрсені іздеу және т.б. интеллектуалды интерактивті тапсырмалардың барлық түрлерін жасау мүмкіндігі бар. Жасалған интерактивті модульдерді әртүрлі тәсілдермен пайдалануға болады. Инновациялық технологиялар оқушылардың оқу іс-әрекетін жандандыруға мүмкіндік береді, әмбебап оқу іс-әрекеттерін дамытуға ықпал етеді. Бұл қызметте жұмыс істеу қызықты және қол жетімді. Сондықтан да ғаламның жаһандануы барысындағы барлық берілген мүмкіндіктерді пайдалана отырып, білім алушылардың қабілеттері мен дарындылықтарын дамыту мұғалімдердің міндеттерінің бірі болып табылады. Осы инновациялық технологияны пайдалана отыра, бастауыш сынып білім алушыларына арнайы интерактивті тренажер жасалды. Оны әдебиеттік оқу сабағында қолдануға болады. «Жұмбақты шеш» интерактивті тапсырмасы (3-сурет). Осындай тренажерлар арқылы білім алушылардың есте сақтау қабілеттерін дамыта отырып, шығармашылық қабілеттерді дамытуға бірден-бір жағдай жасайды. Сонымен қатар, білім алушылардың эстетикалық тәрбиесіне тікелей әсер етеді.

Осы сияқты интерактивті тренажерлар әр сабақта қолданылды. Ойлауды дамытуға арналған арнайы шығармашылық тапсырмалар, зерттеу қызметі, арнайы қабілеттерді дамыту қызметі (гуманитарлық) – мұның бәрі баланың шығармашылық әлеуетін іске асыруға бағытталған. Бастауыш білім алушылардың шығармашылықпен айналысуы өте маңызды себебі стандартты

емес шешімдер қабылдау, сыни тұрғысынан ойлау және тағы басқалар шығармашылық қабілеттер көмегімен жүзеге асады [Abdurazakov F.A., 2022].

3-сурет. LearningApps платформасындағы «Жұмбақты шеш» интерактивті тапсырмасы

Мұғалімнің міндеті, басты міндеті білім алушыларға пән бойынша мүмкіндігінше терең білім беру ғана емес, сонымен қатар әр баланың шығармашылығын дамыту. Яғни, білім алушылардың шығармашылық ойлауының негізінде жатқан қасиеттерін ашу, шығармашылық процестерді басқару қабілетін қалыптастыру, қиял, заңдылықтарды түсіну, проблемалық жағдайларды шешу. Бәсекеге қабілетті азаматтарды тәрбиелеу жоғарыда аталған қасиеттердің барлығын қамтиды. Сондықтан да шығармашылық қабілеттерді дамыту ең басты міндеттердің бірі. Ал, оларды дамыту үшін білім алушылардың қызығушылығын оятып, инновациялық технологиялардың көмегімен түрлі интерактивті тренажерлар жасау таптырмас құралдардың бірі.

Әдіснамалық негізде эвристика шығармашылық ойлау туралы ерекше ғылыми пән ретінде бұрыннан дамып келеді. Бұл термин ежелгі грек сөзінен шыққан «эвристо» (іздеу, ашу, табу). Бір жағынан, ол ежелгі дәуірмен, Сократ пен Архимедтің есімдерімен байланысты.

«Эвристика» термині адамдардың когнитивті процестерді орындау кезінде қолданатын стратегияларын білдіреді. Шығармашылық зерттеулер шығармашылық ойлауға байланысты бірқатар процестерді анықтауға көмектесті [Mumford M.D., 2011].

Бұл жұмыста біз осы процестердің әрқайсысының тиімді орындалуына ықпал ететін стратегияларды зерттейміз. Сонымен қатар, осы стратегияларды тиімді орындауға мүмкіндік беретін жағдайлар, сондай-ақ пәндік саланы білудің, қабілеттердің және диспозициялық сипаттамалардың әсері қарастырылады. Шығармашылық ойлауды жақсарту үшін осы бақылаулардың салдары талқыланады.

Екінші жағынан XX ғасырдың екінші жартысында ғылыми-техникалық революцияның тереңдеуімен. және қазіргі уақытта - техникалық кибернетика мен жасанды интеллекттің ақпараттық технологияларының дамуымен байланысты. Бүгінгі таңда қоғамдық санада осы нұсқалардың екіншісі анықтаған терминнің семантикалық мазмұны толығымен басым.

Бастауыш сыныптардағы сабақтардағы шығармашылық жұмыс-бұл бала мен ересек адам арасындағы байланыс түрі. Шығармашылық қиялдың белсенділігі ешқашан мұғалімнің көмегінсіз және қатысуынсыз болмайды. Алайда мұғалімнің рөлі сабақ беру емес, балалармен бірге балалар өздерінің шығармашылық жұмыстарының дизайнын құрып, жүзеге асыра алатындай сабақ құру.

Бірінші кезеңді білім алушылардың ой-өрісін кеңейте отырып, шығармашылық қабілеттерін ашу мақсаты қойылды. Цифрлық технологиялардың өркендеуіне байланысты өте көп

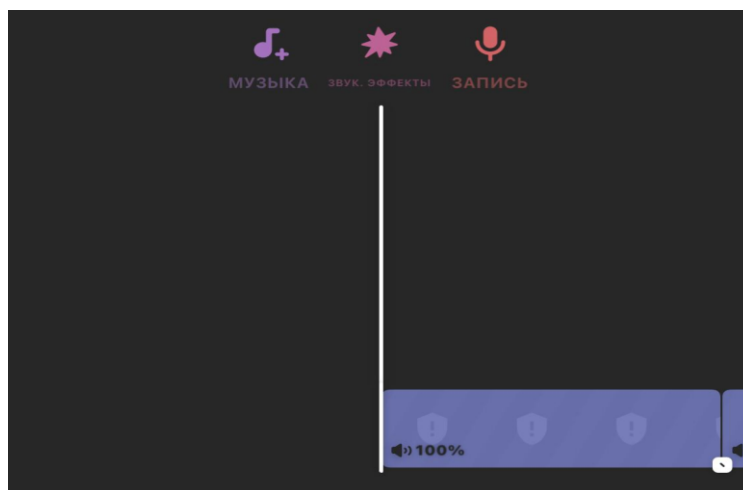
инновациялық технологияларды қолдану арқылы интерактивті тренажерларды жасап, қойылған мақсатқа жете алдық.

Екінші кезеңде интерактивті тренажерлардың көмегімен айқындалған шығармашылық қабілеттерді ары қарай шыңдау мақсаты қойылды. Яғни, білім алушылардың креативті ойлауына, дауыс ырғағына, мимикасына, іс-қимылдарына, сыни тұрғыдан ойлауына тапсырмалар дайындалды. Мысал ретінде әдебиеттік оқу сабақтарында аңыз-әңгіме, ертегілерді инновациялық технологиялар арқылы дыбыстап, мультимедиялық технологияларды пайдалана отырып көріністер жасауға арналған тапсырмаларды айтуға болады. Бұл әдісті ұялы телефон, компьютерге видео монтаж бағдарламасын басып алу арқылы жасай аламыз. Инновациялық технологиялардың жаһандануы білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға өте үлкен мүмкіндіктерді ашуда. Мүмкіндіктердің бәрін дұрыс пайдаланып, кәдемізге жарату біздің қолымызда. Білім алушылардың арасында үлкен мәселелердің біріне айналған «телефонға тәуелділік» мәселесін осы әдіс арқылы жартылай шешуге мүмкіндік бар. Яғни, білім алушыларды телефонды дұрыс пайдалануға үйрете отырып, олардың бойындағы шығармашылық қабілеттерді айқындап, дамыта аламыз. Мысал ретінде, қазіргі таңда барлығы қолданып жүрген InShot видео монтаж платформасында дыбыстауды жүзеге асыруға болады (4-сурет).

4-сурет. InShot видео монтаж платформасы

Ең алдымен кез келген тілде түсірілген ертегіні немесе мультфильмді телефонға немесе компьютерге жүктеп аламыз. Сосын ол видеоны InShot видео монтаж платформасына жүктеп “Музыка” бөліміндегі “Дыбыстауды” таңдап ертегіні дыбыстауға кірісуге болады (5-сурет).

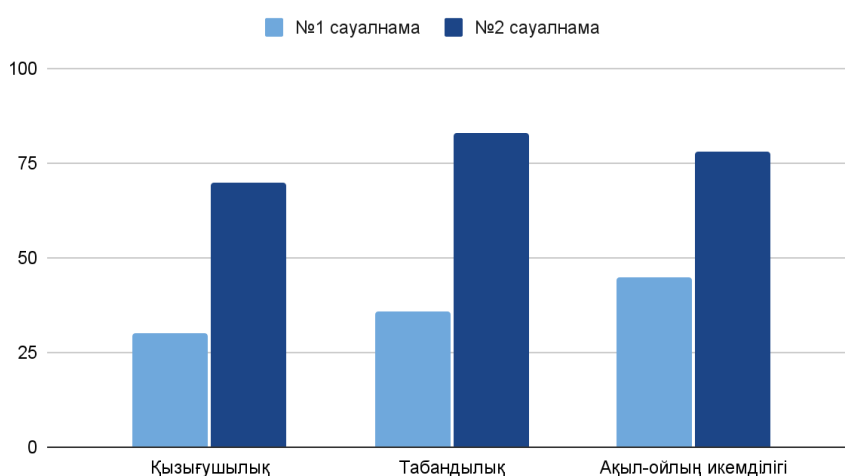

5-сурет. InShot видео монтаж платформасы “Музыка” бөліміндегі «Дыбыстау» бөлімі

Бағдарламада уақытша тоқтату функциясы арқылы келесі білім алушының сөйлеуіне болады. Осындай функцияның болуының арқасында білім алушылардың ертегіні кедергісіз таза дыбыстауына мүмкіндік туады.

Зерттеу жұмысымыздың екінші кезеңінде білім алушылардың шығармашылыққа қызығушылығы артып, креативті ойлауға нерв жүйелерінің дамығанын, сөйлеу барысында дауыс ырғақтарының өзгергендігін, мимикаларының дамығандығын, қимылдарының үйлесімді болғандығы байқалды.

Зерттеу жұмысының соңында білім алушылардың шығармашылық қабілеттерінің деңгейін анықтау үшін тағы да сауалнама алынды. Баланың шығармашылыққа бейімділігі оның қызығушылықтарының әртүрлілігі, тәуелсіздігі мен ақыл-ойының икемділігі, табандылығы сияқты қасиеттерінен тұрады. Сауалнама нәтижелері келесі диаграммада көрсетілген (6-сурет).

6-сурет. Бастауыш білім алушыларының шығармашылық қабілеттерінің даму деңгейі

Сауалнама нәтижелерін салыстыра келе, білім алушылардың шығармашылық деңгейлерінің біршама өскендігі анықталды. Бұл зерттеу жұмысы әрине әлі де жалғасын табады, себебі шығармашылық қабілеттер өздігінен дамымайды.

Талқылау

Қазіргі заман талабы ой-өрісі кең, қиялы ұшқын, интеллектуалды және шығармашыл дамыған тұлға сұранысқа ие. Егер біз шығармашылық ойлауды дамыту міндетін алдымызға қоятын болсақ, онда білім алушыларға «берілгеннен асып кететін», сол арқылы «интеллектуалды белсенділіктің» жоғары деңгейіне көтеріле алатын қызмет түрін табуға мүмкіндік беретін жағдайлар жасауымыз керек. Білім алушылардың шығармашылық қасиеттерін дамыту қазіргі мектептердің маңызды міндеттерінің біріне айналуға тиіс.

Шығармашылық та, оқу да адамдардың табысы мен әл-ауқатына ықпал ететін маңызды когнитивті процестер болып табылады [Bereczki E.O., 2021]. Зерттеушілер шығармашылық концептуалды түрде оқу мен интеллектпен байланысты деп ежелден тұжырымдаған. «Интеллект құрылымы» (SI) моделін жарияламас бұрын, Гилфорд «шығармашылық әрекет - бұл оқытудың мысалы» деп тұжырымдады [Guilford J.P., 1956]. Сол кездегі басқа маңызды оқыту теоретиктері де өз модельдеріне шығармашылықты енгізді. Конструктивистік теоретиктер шығармашылықты өз модельдеріне біріктірді. Мысалы, Кинч оқушылардың алдыңғы білімді жаңа ақпаратпен біріктіру арқылы жаңа білімді қалай құратынын түсіндірді. Осылайша, ол оқушыны жай ғана көрсетілген ақпаратты бақылау және сақтау емес, жаңа психикалық көріністер жасау ретінде қарастырды [Kintsch W., 2009].

Шығармашылық пен оқыту тұжырымдамалық тұрғыдан байланысты болғандықтан, шығармашылық пен академиялық жетістіктер арасында оң байланыс болады деп күтуге болады, дегенмен зерттеу нәтижелері бұл гипотезаны әрдайым қолдай бермейді. Гайда, Карвовский және Бегетто өздерінің мета-анализінде хабарлағандай, көптеген зерттеулер шығармашылық пен жетістік арасындағы оң байланысты тапты, ал басқалары оның жоқтығын немесе тіпті теріс байланысын тапты [Gajda A., 2017]. Бұл қарым-қатынастағы мүмкін модераторлар шығармашылық пен жетістіктерді бағалау үшін қолданылатын шараларды, сондай-ақ оқушылардың білім беру кезеңін (яғни бастауыш немесе орта мектеп) қамтиды. Алайда, мета-анализ барлық қарапайым деңгейлерді ерте және кеш бастауыш деңгейлерді салыстырудың орнына жиынтық ретінде қарастырғанын атап өткен жөн.

Зерттеу барысында Z ұрпақты тек инновациялық технологиялардың көмегімен білімге және шығармашылыққа қызықтыра алатынын байқадық. Бұл дегеніміз қазіргі цифрлық дәуірдегі қолымызда бар барлық инновациялық технологияларды қолдану мүмкіндігінің кең екендігін аңғартады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, бастауыш білім алушыларының бойында өте бай шығармашылық қабілеттердің бар екендігін зерттеу барысында айқындалды. Және ол әрине үздіксіз еңбек пен ізденудің, білім алушыларды қызықтырудың нәтижесінде айқындалады. Шығармашылықтың барлық түрлері біртұтас. Шығармашылықсыз біздің планетамызда әлемдік өркениеттің қалыптасуы, жұмыс істеуі және дамуы мүмкін емес еді. Шығармашылық қызметтің негізгі факторларына адамның санасы мен өзін-өзі тануы жатады. Оларды түсіну, өзара әрекеттесу және рефлексия сияқты негізгі философиялық категорияларға жүгінуді талап етеді. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, рефлексия теориясы субъектінің белсенділігін жоққа шығаратын сияқты, осыған байланысты адам іс-әрекетіндегі рефлексия принципін тану шығармашылықпен үйлеспейді. Бірақ олай емес. Шындығында, адамға кез-келген нәрсенің механикалық (айна) көрінісі ғана емес, шындықтың белсенді көрінісі де тән, және дәл осы негізде шығармашылық туады.

Өркениет тарихы көрсеткендей, өнер мен ғылым қоғамның шығармашылық процестері көрінетін негізгі салаларына жатады. Көркем мәдениеттің барлық туындылары эмоционалды принципті сөзбе-сөз бағалайды, онсыз адамның санасы ешқашан аяқталмайды. Екінші жағынан, ғалымның жұмысы логикалық принциптің бейнесі ретінде әлемді жалпыадамзаттық танудан бастау алады. Ақпараттық революцияның басталуымен шығармашылықты зерттеу оның дамуындағы кез – келген ақпарат жаңа ақпарат тудыратындығына байланысты: өйткені ойлау шындықты ақпараттық модельдеу болып табылады. Осылайша, шығармашылық табиғатта ақпараттық құбылыс ретінде зерттеле бастады. Мысалы, шығармашылық объектілерінің әр түрлі сорттарындағы субстанциясын және сонымен бірге әр түрлі құралдардың рөлін, сондай-ақ мотивтерді, мақсаттарды, шығармашылық қызметтің нәтижелерін және т.б. қарастыруға болады. Кибернетика, информатика, эвристика (шығармашылық ойлау ғылымы ретінде) дамуымен компьютерлік құрылғылар мен инновациялық технологиялар шығармашылық құралдардың әмбебап түріне айналды. Негізінде бұл сала ақпараттық технология болып табылады. Ғылыми техникалық ресурстар дәуірінде ол бүкіл қоғамның өмірінде маңызды рөл атқарады.

Цифрлық интерактивті тренажерлар беру процесінің сапасын арттыруға мүмкіндік беретін педагогикалық құрал рөлін атқарады. Сонымен, цифрлық интерактивті тренажерларды қолдану оқу үдерісінде оқушылардың логикалық және сыни ойлауын, шығармашылық қиялын дамытатындығына бағытталғаны анықталды. Көптеген жағдайларда мұндай қосымша бағыт сабақты өткізуде тиімді болады, зерттелетін материалды тереңірек және саналы түрде игеруге ықпал ететін әртүрлі құралдарды біріктіруге мүмкіндік береді, сабақ уақытын үнемдейді, оны

ақпаратпен қанықтырады, оқушылардың оқуға деген танымдық қызығушылығын оятады, шығармашылық ізденіске деген көзқарастары қалыптасады.

Ой өрісі дамыған заман ағымынан қалыспайтын жас ұрпаққа, яғни цифрлық технология дәуірінде білім беруде цифрлық технологияларды үздік меңгеріп қана қоймай, оқу мақсаттарын орындауда үздік пайдалана білу әрбір мұғалімнің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Сонымен, білім алушылардың шығармашылық қабілетін дамытатын цифрлық интерактивті платформалар айқындалды, цифрлық платформаларда цифрлы интерактивті тренажерлар құрастырылды, құрастырылған цифрлы интерактивті тренажерлар педагогикалық үдерісте жүзеге асырылды. Нәтижесінде интерактивті тренажерларды оқыту үдерісінде тиімді қолдану білім алушылардың интеллектуалды өсуінің оң динамикасына, өз бетінше білім алуына, шығармашылық белсенділігінің артуына септігін тигізеді деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттері тізімі

- Jenaro-Río C., Castaño-Calle R., Omaña A.G.-P., (2019) A workshop experience for the promotion of creativity in primary school children / La experiencia de un taller para el fomento de la creatividad en niños de Primaria. *Arte, individuo y sociedad*, 31(4), 735-752 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85072654509&origin=inward&txGid=d34c7595f6b7e6fb4e2a5ce498871438> (өтінім берілген күні: 12.01.2023).
- Ruiz-del-Pino B., Fernández-Martín F.D., Arco-Tirado J.L. (2022) Creativity training programs in primary education: A systematic review and meta-analysis. *Thinking skills and creativity*, 46, 101172 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1871187122001754> (өтінім берілген күні: 10.01.2023).
- Rubenstein L.D., Thomas J., Finch W.H., Ridgley L.M. (2022) Exploring creativity's complex relationship with learning in early elementary students. *Thinking Skills and Creativity*, 44, 101030 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187122000335> (өтінім берілген күні: 15.01.2023).
- María Angélica Lucas Sátiro (2012) Pedagogía para una ciudadanía creativa. *Doctorado del curso de Pedagogía de la Universidad de Barcelona*, 211 [Электрондық ресурс]: URL: http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/43121/4/01.MALS_TESIS.pdf (өтінім берілген күні: 10.01.2023).
- Palii A. (2014) Foundations of Diagnosing an Individual's Intellectual and Creative Giftedness. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 1(4), 123-135 [Электрондық ресурс]: URL: https://scholar.google.com/scholar?cluster=2247293140159165496&hl=ru&as_sdt=0,5 (өтінім берілген күні: 15.01.2023).
- Crompton H., Sykora C. (2021) Developing instructional technology standards for educators: A design-based research study. *Computers and Education Open*, 2, 100044 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S266655732100015X> (өтінім берілген күні: 14.01.2023).
- Giorgdze M., Dgebuadze M. (2017) Interactive teaching methods: challenges and perspectives. *International E-Journal of Advances in Education*, 3(9), 544-548 [Электрондық ресурс]: URL: <http://ijaedu.ocerintjournals.org/en/download/article-file/390165> (өтінім берілген күні: 10.01.2023).
- Huang X., Sun M., Wang D. (2022) Work harder and smarter: The critical role of teachers' job crafting in promoting teaching for creativity. *Teaching and teacher education*, 116, 103758 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0742051X22001329> (өтінім берілген күні: 16.01.2023).
- Kornilov S.A., Kornilova T.V., Grigorenko E.L. (2016) The cross-cultural invariance of creative cognition: A case study of creative writing in U.S. and Russian college students. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 151, 47-59 [Электрондық ресурс]: URL:

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/cad.20149>? (өтінім берілген күні: 15.01.2023).

- Жусупбекова Г.К., Омарова А.Ж. (2022) Бастауыш сыныптарды қашықтықтан оқыту кезінде интерактивтік коллабоацияны құру үшін қолданылатын платформалар. *Педагогика және психология*, 51(2), 88-96 [Электрондық ресурс]: URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/932/739> (өтінім берілген күні: 12.01.2023).
- Abdurazakov F.A., Meliev S.K. (2022) Interactive Methods Used In The Formation Of Creative Activity (On The Example Of Primary School Students). *Galaxy International Interdisciplinary Research*, 10(1), 257-262 [Электрондық ресурс]: URL: <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/1011> (өтінім берілген күні: 08.01.2023).
- Mumford M.D., Vessey W.B. (2011) Heuristics: Strategies in Creative Problem Solving. *Encyclopedia of Creativity*, 2, 601-607 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780123750389001138> (өтінім берілген күні: 08.01.2023).
- Berezcki E.O., Kárpáti A. (2021) Technology-enhanced creativity: A multiple case study of digital technology-integration expert teachers' beliefs and practices. *Thinking Skills and Creativity*, 39, 100791 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1871187121000067> (өтінім берілген күні: 14.01.2023).
- Guilford J.P. (1956) The structure of intellect. *Psychological bulletin*, 53(4), 267 [Электрондық ресурс]: URL: <https://sci-hub.ru/https://doi.org/10.1037/h0040755> (өтінім берілген күні: 12.01.2023).
- Kintsch W. (2009) Learning and constructivism. In *Constructivist instruction*, 235-253 [Электрондық ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203878842> (өтінім берілген күні: 14.01.2023).
- Gajda A., Beghetto R.A., Karwowski M. (2017) Exploring creative learning in the classroom: multi-method approach. *Thinking Skills and Creativity* 24, 250-267 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187116301286> (өтінім берілген күні: 16.01.2023).

Referenses

- Jenaro-Río C., Castaño-Calle R., Omaña A.G.-P., (2019) A workshop experience for the promotion of creativity in primary school children / La experiencia de un taller para el fomento de la creatividad en niños de Primaria. *Arte, individuo y sociedad*, 31(4), 735-752 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85072654509&origin=inward&txGid=d34c7595f6b7e6fb4e2a5ce498871438> (otinin berilgen kuni:12.01.2023).
- Ruiz-del-Pino B., Fernández-Martín F.D., Arco-Tirado J.L. (2022) Creativity training programs in primary education: A systematic review and meta-analysis. *Thinking skills and creativity*, 46, 101172 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1871187122001754> (otinin berilgen kuni: 10.01.2023).
- Rubenstein L.D., Thomas J., Finch W.H., Ridgley L.M. (2022) Exploring creativity's complex relationship with learning in early elementary students. *Thinking Skills and Creativity*, 44, 101030 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187122000335> (otinin berilgen kuni: 15.01.2023).
- María Angélica Lucas Sátiro (2012) Pedagogía para una ciudadanía creative. *Doctorado del curso de Pedagogía de la Universidad de Barcelona*, 211 [Elektrondyk resurs]: URL: http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/43121/4/01.MALS_TESIS.pdf (otinin berilgen kuni: 10.01.2023).
- Palii A. (2014) Foundations of Diagnosing an Individual's Intellectual and Creative Giftedness. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 1(4), 123-135 [Elektrondyk resurs]: URL: https://scholar.google.com/scholar?cluster=2247293140159165496&hl=ru&as_sdt=0,5 (otinin berilgen kuni: 15.01.2023).

- Crompton H., Sykora C. (2021) Developing instructional technology standards for educators: A design-based research study. *Computers and Education Open*, 2, 100044 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S266655732100015X> (otinin berilgen kuni: 14.01.2023).
- Giorgdze M., Dgebuadze M. (2017) Interactive teaching methods: challenges and perspectives. *International E-Journal of Advances in Education*, 3(9), 544-548 [Elektronдық resurs]: URL: <http://ijaedu.ocerintjournals.org/en/download/article-file/390165> (otinin berilgen kuni: 10.01.2023).
- Huang X., Sun M., Wang D. (2022) Work harder and smarter: The critical role of teachers' job crafting in promoting teaching for creativity. *Teaching and teacher education*, 116, 103758 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0742051X22001329> (otinin berilgen kuni: 16.01.2023).
- Kornilov S.A., Kornilova T.V., Grigorenko E.L. (2016) The cross-cultural invariance of creative cognition: A case study of creative writing in U.S. and Russian college students. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 151, 47-59 [Elektronдық resurs]: URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/cad.20149>? (otinin berilgen kuni: 15.01.2023).
- Zhusupbekova G.K., Omarova A.Zh. (2022) Bastauysh synpytardy kashykyktan okytu kezinde interaktivtik kollaboaciyanı kuru ushin koldanylatyn platformalar. *Pedagogika zhane psihologiya*, 51(2), 88-96 [Elektronдық resurs]: URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/932/739> (otinin berilgen kuni: 12.01.2023).
- Abdurazakov F.A., Meliev S.K. (2022) Interactive Methods Used In The Formation Of Creative Activity (On The Example Of Primary School Students). *Galaxy International Interdisciplinary Research*, 10(1), 257-262 [Elektronдық resurs]: URL: <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/1011> (otinin berilgen kuni: 08.01.2023).
- Mumford M.D., Vessey W.B. (2011) Heuristics: Strategies in Creative Problem Solving. *Encyclopedia of Creativity*, 2, 601-607 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780123750389001138> (otinin berilgen kuni: 08.01.2023).
- Berezki E.O., Kárpáti A. (2021) Technology-enhanced creativity: A multiple case study of digital technology-integration expert teachers' beliefs and practices. *Thinking Skills and Creativity*, 39, 100791 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1871187121000067> (otinin berilgen kuni: 14.01.2023).
- Guilford J.P. (1956) *The structure of intellect*. *Psychological bulletin*, 53(4), 267 [Elektronдық resurs]: URL: <https://sci-hub.ru/https://doi.org/10.1037/h0040755> (otinin berilgen kuni: 12.01.2023).
- Kintsch W. (2009) Learning and constructivism. *In Constructivist instruction*, 235-253 [Elektronдық resurs]: DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203878842> (otinin berilgen kuni: 14.01.2023).
- Gajda A., Beghetto R.A., Karwowski M. (2017) Exploring creative learning in the classroom: multi-method approach. *Thinking Skills and Creativity*, 24, 250-267 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187116301286> (otinin berilgen kuni: 16.01.2023).

Развитие творчества обучающихся начальной школы посредством интерактивных тренажеров

*¹Ә.М.Жумагулова, ¹Ж.Б.Асетова

¹Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан)

Аннотация

В системе образования развитие творчества обучающихся наряду с учебным процессом относится к одному из важнейших аспектов обучения. Развитие творческих способностей обучающихся через их обучение - одна из главных задач, стоящих перед учителями. Изучение образовательных возможностей

интерактивных тренажеров - одной из инновационных технологий в развитии творчества обучающихся в виртуальной среде в связи с развитием цифровизации, определяет актуальность данной статьи. В статье выявлены огромные возможности рационального и осознанного использования цифровых технологий для развития творчества обучающихся. Для достижения цели были определены соответствующие задачи и выбраны методы исследования для их решения. Основным методом является системный анализ, используемый для изучения возможностей интерактивных тренажеров в развитии творчества обучающихся, а также использовались методы логического анализа, сравнительного анализа, синтеза и индукции. В данной статье подчеркивается важность творческих способностей в жизни человека, обосновывается необходимость рационального использования инновационных технологий, в том числе интерактивных тренажеров в развитии творчества обучающихся начальной школы. Материал статьи представляет практическую ценность для учителей начальных классов, обучающихся и преподавателей педагогических специальностей.

Ключевые слова: инновации, интерактив, интерактивный тренажер, эвристика, творчество, способности, творческая деятельность, творческая активность, творческое мышление.

Development of creativity of primary school students through interactive simulators

*¹A.M.Zhumagulova, ¹Zh.B.Asetova

¹academician E.A.Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan)

Abstract

In the education system, the development of students' creativity, along with the educational process, is one of the most important aspects of learning. The development of students' creative abilities through their training is one of the main tasks facing teachers. The study of the educational possibilities of interactive simulators - one of the innovative technologies in the development of creativity of students in a virtual environment in connection with the development of digitalization, determines the relevance of this article. The article reveals the enormous possibilities of rational and conscious use of digital technologies for the development of creativity of students. To achieve the goal, the corresponding tasks were identified and research methods were chosen to solve them. The main method is system analysis, used to study the possibilities of interactive simulators in the development of creativity of students, and methods of logical analysis, comparative analysis, synthesis and induction were also used. This article emphasizes the importance of creative abilities in human life, justifies the need for rational use of innovative technologies, including interactive simulators in the development of creativity of primary school students. The material of the article is of practical value for primary school teachers, students and teachers of pedagogical specialties.

Keywords: innovation, interactive, interactive simulator, heuristics, creativity, abilities, creative activity, creative activity, creative thinking.

Поступила в редакцию: 21.03.2023

Одобрена: 21.05.2023

Первая публикация на сайте: 25.07.2023

MPHTI: 16.21.25

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚИЯЛЫНА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

*¹Ә.Б.РАХМАНҚҰЛ^{id}, ¹Б.Т.РАХИМБАЕВА^{id}

*¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(Қарағанды, Қазақстан)*

*arn1na@mail.ru, bayan.rakhimbaeva@mail.ru

Аңдатпа

Әлемде ағылшын тілінің танымалдылығы күннен-күнге артып келе жатқандықтан, ағылшын тілі мұғалімдері тілді оқыту әдістемесін өзгерту қажеттілігін сезінеді. Мультимедиялық технологияларды

қолдану оқу үрдісін ұйымдастыруға және оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Оқытудың белсенді әдістерін тиімді жүзеге асыру үшін оқу процесін ұйымдастыруда компьютерлік техникамен жеткілікті мөлшерде жарақтандыру және әдістемелік және ақпараттық базаларды дайындау бойынша үлкен салмақты жұмыс қажет. Бұл нарықтағы сұраныстың жоғарылауын ескере отырып, мамандарды даярлау сапасын арттыру үшін белсенді оқыту әдістерін енгізуді қамтамасыз етеді. Мультимедиялық оқыту құралдары балаларға қиял және қиял әлемінде шарлауға және ертегілер әлеміне енуге мүмкіндік береді. Бұл мақала балалардың мультимедиялық оқу құралдарымен оқу тәжірибесі балалардың өздері және әлемнің болашағы туралы түсініктеріне айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді.

Түйін сөздер: қиял, шет тілі, мультимедиялық оқу құралдары, бастауыш сынып, әдіс.

Кіріспе

«Қазіргі қоғам адамнан қабілеттердің кең ауқымын қолдануды, жеке тұлғалық қасиеттерді дамытуды талап етеді. Білім берудің бірқатар мақсаттарындағы алғашқы орындардың бірінде өскелең ұрпақты шығармашылық еңбекке дайындау тұрады. Өзгерістер жиі орын алып тұратын жағдайда өмір сүру үшін, оларға төтеп беру үшін адам өзінің шығармашылық әлеуетін жандандыруы керек, оның негізі шығармашылық қиял болып табылады» [Собко Н.В., 2002].

Ақпараттық технологияның қарқынды дамуы бүгінгі күні білім беруде компьютерді пайдалануға жаңа тыныс берді. Қазіргі уақытта танымалдылығы артып келе жатқан технологиялардың бірі - компьютермен басқарылатын мәтін, графика, анимация, бейне және аудио сияқты әртүрлі медианы біріктіретін мультимедиялық технология. Бұл технология арқылы білім сапасын арттыру үшін мультимедиялық элементтің кең ауқымын жасауға болады.

Ақпараттық-компьютерлік технологияларды қолдану мұғалімге өз пәнін оқытуда жаңа мүмкіндіктер ашады. АКТ-ны пайдалана отырып, кез келген пәнді оқу студенттерге рефлексия жасауға және сабақ элементтерін жасауға қатысуға мүмкіндік береді, бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі мектептің проблемасы бастауыш сынып оқушыларының жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыру және дамыту үшін қажетті, бірақ оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін толық дамытуға мүмкіндік бермейтін репродуктивті оқытудың үстемдігінде жатыр. Балаларды мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында дамыту қажет, өйткені осы кезеңде балалар барлық жаңа нәрселерге қызығушылық танытады, импровизация жасай алады, өздерінің қиялын дамытуға деген ұмтылысқа толы болады.

Негізгі бөлім

Қиял адам өмірінде үлкен рөл атқарады. Адамзаттың материалдық және рухани мәдениетінің барлығы дерлік адамдардың қиялы мен шығармашылығының жемісі. Ол біздің өміріміздің ең маңызды бөлігі. Егер адамда қиял жоқ деп елестетсек, ғылыми жаңалықтар мен өнер туындыларының барлығынан дерлік айырылып қалар едік. Әлем құрылымын сол қалпында көрмес бұрын, бала бұл құрылымды елестетуге тырысуы керек. Қиял - бұл өзіне және өз мүмкіндіктеріне басқа адамдардың көзқарасымен қарау мүмкіндігі.

Психологиялық сөздіктегі анықтама бойынша қиял - психологияда сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының субъективті бейнелерін қайтадан өңдеп бейнелеуде көрінетін тек адамға ғана тән психикалық үрдіс. Адамның миында қиял пайда болған кезде ми қабығында бұрын жасалған уақытша байланыстар түрлі өзгерістерге түседі де, жаңа заттар мен құбылыстардың бейнесі туып отырады. Уақытша байланыстарды қайта тудырып, өңдеу үрдісінде екінші сигнал жүйесі шешуші рөл атқарады. Әрбір адамның қиял ерекшеліктері сол адамның құмартып қызығуына, жекелік ерекшеліктеріне, алдына қойған мақсатына байланысты.

Сондай-ақ қиялдың мазмұны мен түрі адамның жас ерекшеліктері мен білім тәжірибелеріне де байланысты. Қиял адамның барлық психикалық құбылыстарымен ұштасып жататын үрдіс. Сонымен бұрын біз қабылдамаған заттар мен құбылыстардың бейнелерін жасаудағы психикалық үрдісті қиял деп атайды. Қиял адам бұрын өзі көріп-білмеген нәрселерінің бейнесін көз алдына елестету, олардан жаңа бейне жасау немесе бұрынғы қабылданған, жиналған бейнелерге сүйене отырып, өз басында тың, жаңа элементтер мен идеялар тудыру [Жақып Б.Ө., 2011].

Психологияда қиял сананың рефлексиялық әрекетінің бір түрі ретінде қарастырылады. Барлық танымдық процестер рефлексиялық сипатқа ие болғандықтан, ең алдымен, қиялға тән сапалық ерекшелікті анықтау қажет. Психологтардың пікірінше, қиял шындықты бар шындық ретінде емес, мүмкіндік, ықтималдық ретінде көрсетеді. Қиялдың көмегімен адам бұрыннан бар тәжірибеден және өз шекарасынан шығуға ұмтылады, яғни ол өзін ықтималдық, болжамдық ортада бағдарлайды. Бұл кез келген жағдайды шешудің бір емес, көптеген нұсқаларын табуға мүмкіндік береді, ол бұрыннан бар тәжірибені қайта құрылымдаудың арқасында мүмкін болады [Лук А.Н., 2012].

Ғылыми әдебиеттерде қиялға негізделген көптеген зерттеулер болғанымен, әлі күнге дейін бұл ұғымның біртұтас анықтамасы жоқ. Себебі қиял өте ерекше және күрделі танымдық психикалық процесс. Әр автор бұл ұғымға өзіндік анықтама береді.

Атақты психолог Л.С.Выготский қиялдың негізі «адамның әсерлеріне жаңа нәрсе енгізу және осы негізде бұрын болмаған және бұрыннан барларды қайталамайтын жаңа түпнұсқа бейнелерді құру» психологиялық процесі деп санайды [Выготский Л.С., 2015]. Л.С.Выготский қиял мен шындықтың байланысын сипаттай отырып, кез келген, фантастикалық бейнеде шындықтың белгілі бір белгілері бар екенін, адамның тәжірибесіне негізделгенін және оның эмоционалдық көңіл-күйін сипаттайтынын сенімді көрсетеді.

Шығармашылық қиял адамның өз бетінше жаңа бейнелерді, заттарды, объектілерді және жаңа, қазіргі таңда қолданыста жоқ заттарды жасауы.

Шығармашылық қиял өнімдерінің жаңалығы екі түрлі болуы мүмкін:

- 1) объективті жаңалық - жасалған бейнелер мен идеялардың түпнұсқа екенін және басқа адамдардың тәжірибесінде болған нәрсені қайталамайтынын білдіреді;
- 2) субъективті жаңалық шығармашылық қиялдағы бейнелер мен идеялардың бұрын жасалғандарды қайталауын білдіреді, бірақ нақты адам үшін олар субъективті жаңа және қайталанбас түпнұсқа болып табылады.

Шығармашылық қиял көбінесе логикалық ойлаумен тығыз байланысты. Бұл байланыс логикалық ойлаудың идеяны немесе бейнені аяқтау үшін ақпарат немесе қандай да бір құрамдас бөліктер жеткіліксіз болған жағдайда, ол шығармашылық қиялға бет бұруынан көрінеді, ол өз кезегінде қиял мен интуицияға сүйене отырып, жеткіліксіз ақпарат пен сілтемелерді толықтыруға көмектеседі.

Балалардың шығармашылық қиялының даму деңгейін бағалау үшін Л.Б.Соловьев бала жасаған қиял туындысына қатысты 3 көрсеткішті қолдануды ұсынады:

1 көрсеткіш. Қиял өнімінің құрылымы. Оқушының ауызша шығармасында бұл ертегінің құрылымы (басталуы, негізгі әрекеттері, шарықтау шегі, шешімі), суретте – композицияның болуы, ойында – сюжетті дамыту болуы мүмкін.

2 көрсеткіш. Қиял өнімінің бейнелерін егжей-тегжейлі көрсету. Ауызша шығармада бұл кейіпкердің бет-әлпетін, киімін, мінез-құлқын егжей-тегжейлі ауызша сипаттау. Суретте - бұл баланың өте мұқият салған бөлшектері, мысалы: жалмауыз кемпірдің үлкен мұрны, қасқырдың қисық үлкен тістері және т.б.

3 көрсеткіш. Қиял өнімдерінің өзіндік ерекшелігі, онда баланың барлық белгілі стандарттар мен үлгілерден (мультфильмдерде көрген, ертегілерде оқылған бейнелер және т.б.) ауытқуы

және өзіндік, ерекше, жаңа туындысын жасау қабілеті, ең алдымен баланың өзі үшін түпнұсқа және ол бұрын-соңды жасамаған нәрсе [Соловьев Л.В., 2014].

Осылайша, қиял - бұл қолда бар тәжірибе көмегімен қайта өңдеу арқылы жаңа бейнелер мен идеяларды құрудың психикалық танымдық процесі. Қиялдың нәтижесі-объектіде типтік бейнені көрсете отырып, жалпылаумен сипатталатын жаңа бейнелер жасау.

Шығармашылық қиял – шығармашылық әрекеттегі жаңа бейнелерді өз бетінше ойлап табу процесі. Олар белгілі бір құрылыммен, егжей-тегжейлі және өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Оқушылардың қиялындағы бейнелер ерекше эмоционалдылыққа ие, олар эстетикалық, танымдық сезімдер мен тұлғалық мағынаға толы.

Балалардың шығармашылық қиялын дамытудың көзі - бүкіл қоршаған өмір және өмірден алынған барлық әсерлер. Жеке тәжірибе жинақтау – сезімдік, когнитивтік, ойын және т.б. - бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қиялын дамытудың негізі болып табылады.

Қиял ересек адамның өміріне қарағанда бала өмірінде үлкен рөл атқарады, әлдеқайда жиі көрінеді және шындықтан әлдеқайда жеңіл шегінуге, өмірлік шындықты бұзуға мүмкіндік береді. Қиялдың тоқтаусыз жұмысы - балалардың жеке тәжірибесін дамытуға апаратын жолдардың бірі болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімділігі олардың жас ерекшеліктерін ескеруге байланысты. Жұмыстың басында бастауыш сынып оқушыларының бірқатар психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін ескеру қажет: импульсивтілік, еріксіз зейіннің еріктіден басым болуы, зейіннің белсенділігі, оқу іс-әрекетінің қалыптасуы, техникалық ойлаудың дамуы, мұғалімнің ерекше рөлі, ойынның мәні, жеке тұлғаны қалыптастыру үшін еңбектің маңызы, есте сақтаудың танымдық сипаты. Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларының анатомиялық-физиологиялық өзгерістері сабақ кезінде шығармашылық процесте ескерілуі керек.

Оқу іс-әрекеті шығармашылық болуы үшін мыналарды есте ұстаған жөн: қиял арқылы жасалған әрбір бейне шындықтан алынған және адамның бұрынғы тәжірибесінде қамтылған элементтерден құрылады. Сондықтан адамның тәжірибесі неғұрлым бай болса, соғұрлым оның қиялы ұшқыр болады.

Бастауыш мектеп жасындағы шығармашылық белсенділік тұрақты, өзгермейтін нәрсе емес. Ол баланың дамуымен бірге үнемі өзгеріп отырады. Жасына ерекшелігіне өзгертілген бастауыш сынып оқушысының шығармашылық белсенділігінің көрсеткіштерінің ішінде осы жаста қарқынды түрде қалыптасып келе жатқан практикалық дағдылар ерекше орын алады. Оларды шебер қолдану, белгісіз нәрсені білу үшін мұғалімге бағытталған сұрақтардың жиілігі, бастауыш сынып оқушысының белгілі бір жұмысқа қатысуға деген ұмтылысы, пікірталастардағы белсенділігі көбінесе баланың шығармашылық белсенділігін сипаттайды. Баланың эмоционалдық, ерікті көріністері, сондай-ақ оның іс-әрекет түрлерін еркін таңдауы оның сипаттамасы үшін өте маңызды.

Баланы әртүрлі іс-шараларға қосу - қиялды дамытудың негізгі шарты. Баланың даму процесінде қиял да дамиды. Бала неғұрлым көп көріп, естіп және бастан өткерсе, неғұрлым көп білсе, оның қиялының белсенділігі соғұрлым нәтижелі болады. Бірақ балалар шындықты өз қиялында әртүрлі оңай өзгертетінін есте ұстаған жөн.

Әрбір балада қиял болады, бірақ олар оның жеке ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі түрде көрінеді. Кейбір балалар жағдаймен шектелгені сонша, оның кез келген психикалық өзгеруі олар үшін айтарлықтай қиындықтар туғызады. Кейде оқушы мұғалімнің не туралы айтып жатқанын, оқулықта не жазылғанын ойша елестете алмағандықтан оқу материалын меңгере алмайды.

Бастауыш сынып оқушысының шығармашылық белсенділігіндегі эмоционалдылық оқушының қызығушылық дәрежесін көрсететін белгілі бір қызмет түріндегі "энергетикалық ресурс" болып табылады.

Мультимедиа-аудиовизуалды техниканың жетістіктерін (мәтіндер, дыбыстар, бейне суреттер, графика және т.б.) біріктіруге мүмкіндік беретін және пайдаланушының компьютермен интерактивті өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін заманауи цифрлық технологиялар [Oxford Languages].

Көбінесе мультимедиа ақпаратты жеткізудің көзі немесе тәсілі ретінде қарастырылады. Ақпараттың өзі феноменологиялық көп функциялы және субъектінің қоршаған әлеммен әрекеттесуінен туындайды. Ол қалыптастырады, жүйелейді, баяндайды, түсіндіреді, нақтылайды, үйретеді, тәрбиелейді.

Сондықтан ақпарат субъектінің танымдық саласын кеңейтетін объект болып табылады:

- субъектінің өзін және оның объективті әлемдегі орнын сезінуінің белгісіздігін төмендету;
- субъект қабылдайтын дүние элементтерінің саны мен байланысының артуы [Харитонова И.В., Золотухин Д.С., Матвеева А.А., 2018].

Ақпаратты анықтаудағы функционалдық-дидактикалық тәсіл оны шет тілдерін оқытуда қолдану пәнді сыртқы әлемге бағдарлау және мінез-құлықтың ең ұтымды формаларын анықтау мәселесін шешуі керек екенін білдіреді. Бұл оның психожүйелік мақсаты. Сондықтан мультимедианы сигналдар мен олардың ұғымдарды сигналға түрлендіру әдістерінен тұратын ақпарат көзі ретінде түсіндірсек [Харитонова И.В., Золотухин Д.С., Матвеева А.А., 2018], мультимедиа тек сигнал ретінде әрекет етеді, оның мағынасын тіл және ойлаумен жүзеге асырылатын бейнелеу әдістерінсіз анықтау және түсіндіру мүмкін емес.

Мультимедиялық технологиялардың рөлі орасан зор: олар баланың ұсақ моторикасын, логикалық және кеңістіктік ойлауын дамытады, шығармашылық қиялдың дамуына әсер етеді. Соңғы пунктқа ерекше назар аударайық: мультимедиялық технологиялардың балалардың шығармашылық қиялын дамытуға әсері.

Мультимедиялық бағдарламаларда ақпаратты берудің белгілі бір әдісі қолданылады:

1. Гиперсілтемелер арқылы әртүрлі ақпараттық блоктардың (мәтін, графика, бейнеклиптер) өзара әрекеттесуі. Гиперсілтемелер арнайы әзірленген мәтін түрінде немесе белгілі бір графикалық кескін түрінде беріледі. Экранда бір уақытта бірнеше гиперсілтемелерді орналастыруға болады және олардың әрқайсысы өз бағытын анықтайды.
2. Интерактивтілік, яғни пайдаланушының дереккөзмен жұмыс істеуінің диалогтық режимі, онда ол өзін қызықтыратын ақпаратты, оның берілу жылдамдығы мен реттілігін дербес таңдай алады.

Компьютерлердің өнімділігінің артуы білім беруде мультимедиялық технологияларды кеңінен қолдануға мүмкіндік берді.

Бастауыш сыныптарда оқу іс-әрекетінде мультимедиялық құралдарды пайдалану жаңа және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Компьютерді баланың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу және дамыту, оның жеке тұлғасын қалыптастыру, бастауыш сынып оқушыларының интеллектуалдық саласын байыту құралы ретінде пайдалану мұғалімге олардың мүмкіндіктерін кеңейтуге, балаларды компьютерлік оқыту бағдарламаларымен таныстыруға негіз жасауға мүмкіндік береді [Козинский А.А., 1998].

Білім беруде мультимедиялық құралдарды қолдану, А.В.Осин атап өткендей, төмендегі процесстерге мүмкіндік береді:

- білім беруді ізгілендіру мәселелерін шешу;
- оқу процесінің тиімділігін арттыру;
- оқушылардың тұлғалық қасиеттерін (оқыту, оқу қабілеті, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі дамыту,

шығармашылық, алған білімдерін тәжірибеде қолдана білу, танымдық қызығушылық, еңбекке деген көзқарас) дамыту;

- оқушылардың коммуникативтік және әлеуметтік қабілеттерін дамыту;
- әрбір оқушыны компьютердің рөлін атқаратын жеке оқытушымен қамтамасыз ету арқылы ашық және қашықтықтан оқытуды даралау және саралау мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейту;
- оқушыны белсенді таным субъектісі ретінде анықтау, оның өзіндік құндылығын мойындау;
- оқушының субъективті тәжірибесін, оның жеке ерекшеліктерін ескеру;
- оқушы өзін-өзі танып, дамытатын өз бетінше оқу қызметін жүзеге асыру;
- оқушыға заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын үйрету, бұл оның кәсіби міндеттерін сәтті жүзеге асыру үшін тез өзгертін әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне ықпал етеді [Осин А.В., 2004].

Компьютер ақпаратты өңдеудің ең заманауи құралдарының бірі болып табылады және қуатты техникалық оқыту құралы ретінде қызмет етеді. Ол сондай-ақ мектеп жасына дейінгі балалардың тәрбиесі мен жалпы психикалық дамуында таптырмас көмекші болып табылады, өйткені компьютер кез-келген жаңа ойыншық сияқты балалардың назарын өзіне аудара алады.

Бастауыш мектеп оқушыларын оқытуда интерактивті құрал-жабдықтарды пайдалана отырып, мұғалім балаларға нақты мазмұнды бекітуге, нақтылауға, визуалды-тиімді ойлауды жақсартуға, оны визуалды-бейнелі жоспарға айналдыруға, логикалық ойлаудың қарапайым түрлерін қалыптастыруға, түс сезімін, композицияны дамытуға көмектеседі [Запорожец А.В., 2000].

Компьютер – баланы оқыту мен дамытудың қуатты құралы. Компьютердің ақпаратты бір уақытта әр түрлі формада: мәтіндік, графикалық кескінде, дыбыста, сөйлеуде, бейнеде жаңғырту, деректерді есте сақтау және жоғары жылдамдықпен өңдеу мүмкіндігі мамандарға мультимедиялық презентацияларды, балаларға арналған электронды кітаптар мен энциклопедияларды жасауға мүмкіндік береді. Қарапайым оқыту құралдарынан айырмашылығы, мультимедиялық технологиялар баланың интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін табысты жүзеге асыруға ықпал етеді; жаңа білімді өз бетімен меңгеруге үйретеді.

Ақпаратты ұсыну тәсілі ретінде мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы келесі нәтижелерге қол жеткізуге болады:

1. Балалар пішін, түс және өлшем ұғымдарын оңай үйренеді.
2. Сан және жиын ұғымдары тереңірек игеріледі.
3. Жазықтықта және кеңістікте бағдарлау қабілеті тезірек пайда болады, таңдамалы зейін мен есте сақтау жаттығады.
4. Балалар оқу мен жазуды меңгереді.
5. Сөздік қор белсенді түрде толықтырылады.
6. Ұсақ моторика дамиды, көз қозғалысының ең жақсы координациясы қалыптасады.
7. Қарапайым реакцияның да, таңдау реакциясының да уақыты қысқарады.
8. Мақсаттылық пен зейін тәрбиеленеді.
9. Қиял мен шығармашылық қабілеттер дамиды.
10. Көрнекі-бейнелі және теориялық ойлау элементтері дамиды.

Мультимедиялық технологияларды пайдалану оқу процесін ұйымдастыруда, сондай-ақ білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда жаңа мүмкіндіктер ашады. Белсенді оқыту әдістерін тиімді жүзеге асыру үшін компьютерлік техниканың жеткілікті көлемін жабдықтау, сондай-ақ оқу процесін ұйымдастыруда әдістемелік және ақпараттық базаны дайындау бойынша ауқымды және байыпты жұмыс қажет. Бұл нарық жағдайында өсіп келе

жатқан талаптарды ескере отырып, мамандарды даярлау сапасын арттыруда белсенді оқыту әдістерін іске асыруды қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта мультимедиялық технологиялар оқу процесінде жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі болып табылады.

Сонымен, оқу процесін ұйымдастыруда мультимедиялық технологияларды қолданудың айқын артықшылықтары (ақпаратты жедел пайдалану, аудио және визуалды материалдарды қосу және т.б.) күмән тудырмайды. Мұндай технологияларды қолдану оқу ақпаратын едәуір белсендіреді, оны қабылдауды және игеруді жеңілдетеді. Білім беру процесінде мультимедиялық оқу құралдарын пайдалану баланың оқуы мен дамуының тиімділігін арттыруға мүмкіндік беріп, білім алудың жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Әдістер

Зерттеу бір ай көлемінде № 16 жалпы орта мектебінде өткізілді. Бастауыш сыныпқа, нақтырақ айтқанда, 4-сынып оқушыларына ағылшын тілін оқытуда төмендегі әдістерді, мәтін, сурет, аудио, видео, анимация қолдана отырып сабақтар өткізілді.

Мәтін, сурет, аудио, видео, анимация - бұл оқыту әдістерінің тарихы. Грамматикалық-аударма және лексикалық-аударма әдістері оқыту құралы ретінде мәтінді, табиғи және тікелей әдістер - кескінді, аудиолингвальды әдіс - аудионы, аудиовизуалды әдіс - бейнені қолдануды көздеді. Әдістердің дамуының әрбір келесі кезеңінде сапасы өзгеріп, қолданылатын құралдардың саны мен байланысы еселене түсті. Грамматикалық-аударма және лексикалық-аударма әдістерін қолдануда мәтін негізгі оқу құралы болды. Бейне шетел тілін оқытудың табиғи немесе тікелей әдістерін жүзеге асыруда кеңінен қолданылды. Аудиолингвалдық әдісті ұстанушылар аудиожазбаларға сүйенді. Бейнеролик аудиовизуалды әдістің бір бөлігі ретінде пайдаланылды. Қазіргі уақытта аталған әдістердің барлығы жойылған жоқ, танымал болуды тоқтатқан жоқ. Заманауи «инновациялық» тәсілдер оларды «жарқырауымен» көлеңкеде қалдырған жоқ. Оқытушылық ісінің нағыз шеберлері олардан бас тартуға асықпайды. Бұл әдістер әлі де өзекті, бірақ көбінесе олар мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетін ұйымдастырудың күрделі құралы ретінде әрекет етеді.

Мәтін кескіндер көзі ретінде. Мәтіннің қиялдағы рөлін анықтамас бұрын, әйгілі кинорежиссер Ридли Скотттың сөзін мысал келтірсек: «әлемдегі ең жақсы кинотеатр - бұл ми, және сіз оны жақсы кітап оқығанда түсінесіз» [inpearls.ru]. Кітап-бұл мәтін, ал мидың кинотеатры - қиял. Жоғарыда келтірілген мәлімдемеде мәтіннің қиялға әсері зор екендігін көрсетеді. Мәтіннің мақсатын мәтінді «органон» ретінде қарастырған К.Л.Бюлер анықтады. Неміс психологы мен лингвистінің пікірінше, мәтін келесі функцияларды орындайды:

- өкілдік, яғни іс-шаралар мен оқиғалардың элементтерін ұсыну (Darstellung);
- экспрессия, яғни адресаттың ішкі күйін, эмоциясын және қарым-қатынасын білдіру (Ausdruck);
- апелляция, яғни адресаттың адресатқа оны белгілі бір реакцияларға итермелеу мақсатында жүгінуі (Appell) [Бюлер К., 1993].

Сурет кескіндер көзі ретінде. Сурет мәтінсіз (дыбыстық/графикалық) диалектикалық функцияларды орындай алмайды. Сурет оқу жағдайында төмендегілер үшін қолданылады:

- білім алушының назарын мәтінге аудару және мәтін мазмұнының ішкі көрінісіне дайындығын ұйымдастыру;
- нақты болмыстың нақты объектілерін, фактілерді, оқиғаларды бастапқы (көру түйсіктеріне байланысты) және қосалқы сезімдік бейнелер жүйесіндегі, ұтымды және мақсатты бейнелермен бейнелеу;
- образ авторының эмоционалдық тәжірибелерінің эмоционалды бейнелері түріндегі оқушы санасындағы рефлексиялар.

Алайда, кескін эстетикалық функцияны да орындайды: оқушының санасында қиялдың

шығармашылық әлеуетіне және шет тілін үйрену кезінде пайда болатын эмоционалды күйлерге бағытталған оның реттеуші функциясын белсендіруге оң әсер ететін бастапқы эмоционалды бейнелер (суреттер ұнайды/ұнамайды) жасалады.

Аудио кескіндер көзі ретінде. Аудио білім алушыға визуалды емес, есту сезімі арқылы қол жетімді мәтіннің бір түрі ретінде әрекет етеді. Осыған байланысты мәтіннің және дыбыстың функцияларын анықтауға болады. Дыбыстың әсері қиялдағы сенсорлық, рационалды, эмоционалды және мақсатты бейнелердің қалыптасуына әкеледі. Дегенмен, дыбыстың әсерінен пайда болатын сенсорлық бейнелердің барлығы екінші дәрежелі емес, өйткені олардың бір бөлігі студенттің сыртқы әлеммен тікелей байланысына байланысты, ал басқа бөлігі бұрынғы тәжірибе мен байланысты көріністер негізінде, сондай-ақ графикалық мәтінге ұшыраған кезде жадыға шақырылады.

Анимация және бейне кескіндердің көзі ретінде. Анимация мен бейненің оқушының қиялына әсері бейнелер мен мәтін (графикалық және дыбыстық) орындайтын функцияларды жүзеге асырудан тұрады: назар аудару және шындықты ұйымдасқан визуализациялау, объектілер мен оқиғаларды бейнелеу, экспрессия және апелляция функциялары. Алайда, анимация мен бейненің функционалдық ұқсастығы олардың феноменологиялық сәйкестігін білдірмейді. Компьютерлік анимацияның бұл ұқсастыққа бейім екені анық. Бірақ бейне шындықтың тікелей көрінісі, ал анимация - қиялдың туындысы.

Нәтижелер

Бастауыш сынып оқушысының эмоционалдылығы, табысқа деген қуаныш, жақсы нәтижелер, оның іс-әрекетінің өніміне сүйсіну де оның шығармашылық белсенділігінің көрсеткіші болып табылады. Бастауыш сынып оқушысы эмоциялар шегіне жеткенде және осы уақытта шығармашылық дизайн жүзеге асырылған кезде белсенділік жоғары деңгейде болады. Бірақ бұл жерде осы жастағы балалардың импульсивтілігі де әсер етеді, егер олар байқалмаса және қолдау көрсетілмесе, олардың шығармашылық белсенділігі тез жоғалып кетеді.

Бастауыш сынып оқушысының эмоционалды көңіл-күйі оның шығармашылық белсенділігінің көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бірақ эмоциялар оқуда ешқандай кемшіліктер болмаған кезде, егер мұғалім ешқандай ескерту жасамаса немесе олар аз болса, сыныптастары жиі көмек сұраса пайда болады. Эмоциялар балаларда еңбектегі табыстың қуанышын сезінумен байланысты барынша айқын көрінеді. В.Б.Оғызоз атап өткендей, бұл бастауыш сынып оқушысының қуанышы «... мимика, ым-ишаралар арқылы көрінетін қарқынды процесс».

Бастауыш сынып оқушысының іс-әрекетіндегі эмоционалды көріністер оның шығармашылықпен жұмыс істеу қабілетіне үлкен сенімділік береді. Осылайша, қиял өз қызметін дамыту процесінде және өмір сүру жағдайларының, оқыту мен тәрбиенің әсерінен қалыптасады, еріксіз, пассивті, қайта құрудан ерікті, шығармашылыққа ауысады. Бастауыш мектеп жасына қарай қалыпты дамып келе жатқан балалардың қиялы продуктивті сипатқа ие болады және Ю.А.Самариннің пікірінше, «балада жағдайды түсінуге және қайта қарауға мүмкіндік беретін ішкі позицияның пайда болуы және дамуымен» анықталады.

Оқушылардың жұмысын бақылау барысы, кейбір оқушылар берілген тапсырмаларды тез және жақсы орындайтынын және олардың жұмыстары қызықты болатынын көрсетеді; басқалары тез жұмыс істейді, бірақ сызбалары түсініксіз, қателер көп; басқалары берілген тапсырманы орындай алмайды, өрескел қателіктер жібереді, себебі ұйымшылдық танытпайды, мұғалімді жақсы тыңдамайды; басқалары баяу жұмыс істейді, жұмысты аяқтап үлгермейді, өйткені олар оны мүмкіндігінше жақсы жасауға тырысады.

Пікір алмасу

Бастауыш мектеп жасында шығармашылық қиялды дамыту процесі көптеген факторлармен анықталады. Оларға, ең алдымен, шығармашылық қиялдың құралдарын қалыптастыру процесі, интеллектуалдық дамудың жалпы деңгейі, ойлау мен танымдық белсенділіктің жеткілікті жоғары деңгейі, пәндік ортаның ерекшеліктері жатады. Бұл процесте мұғалімнің жеке тұлғасы, оның шығармашылық әлеуеті және кәсіби шеберлік деңгейі маңызды рөл атқарады.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қиялының көрсеткіштері:

- олардың қызметінің сандық өнімділігі;
- идеяларды қолданудың икемділігі;
- қиялдың өзіндік ерекшелігі.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қиялына тән белгілер:

- қиялдағы шындықты түрлендірудің әртүрлі жеңілдігі;
- импульсивтілік және эмоционалды көңіл-күй;
- жұмыста жоғары көрсеткіштерге қол жеткізуге деген айқын ұмтылыстың болмауы.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қиялы: осы жаста қарқынды дамып келе жатқан практикалық дағдыларда; баланың іс-әрекет түрлерін еркін таңдауындағы эмоционалды, ерікті көріністерінде; эмоционалдылықта көрінеді деп айтуға болады.

Қорытынды

Шет тілдерін оқыту практикасы үшін келесі ережелер үлкен маңызға ие:

- қиял дискурсивті-логикалық сипатқа ие, бұл оның ойлау және сөйлеу әрекеттерімен бір уақытта байланысын білдіреді;
- қиял ойлау операциялары барысында ұғымдарды қалыптастырудың негізі болып табылады, ал тілде идеалды түрде өмір сүретін ұғымдар сөйлеудің дыбыстық, графикалық немесе ым-ишара түрінде жүзеге асырылады;
- ана тілі немесе шет тілдеріндегі сөйлеу әрекеті біздің қиялымызда жасалған, байланысқан және бөлінген және тіл мен сөйлеу бірліктерімен бейнеленген бейнелер арқылы жүзеге асырылады;
- қиял когнитивтік процестің тиімділігін қамтамасыз ететін ең маңызды процестер – еске түсіру мен есте сақтау арасындағы ингрессия (байланыс) ретінде әрекет етеді, оны шет тілдерін оқыту жағдайларында елемуге болмайды;
- қиял шындықпен тығыз байланысты және онымен өзара тәуелділік қатынастарында бола отырып, тәжірибеге сүйенеді;
- қиял эмоционалды;
- қиялдағы нысандар мен олардың арасындағы байланыстар шындыққа айналуы мүмкін.

Басқа тіл - бұл тіл жүйесінде бекітілген басқа шындықтың және басқа ойлау тәсілдерінің көрінісі. Қиял операцияларына сүйену - бұл шет тілін үйрену тілдің сөздері мен құрылымдарын игеру емес, әр түрлі іс-шараларда мақсатты қолдану үшін қажетті ұғымдарды игерудің алғышарты. Ол үшін қиялды шындықпен тәжірибе арқылы байланыстыру негізінде оқыту процесінде басқа шындықты жасау қажет. Сондықтан шет тілдерін меңгерудің ең жақсы жолы – бұл елде оқытылатын тілді табу. Табиғи шет тілдік орта қиялдың табиғи жұмысына ықпал етіп, басқа ұғымдардың қалыптасуы мен сіңуіне әкеледі.

Сонымен, бейнелер жүйесінде басқа шындықты құру мәселесі оқыту құралдарының сәйкес жиынтығын пайдалануды талап етеді. Бұл мәселені шешуде мультимедиа маңызды рөл атқарады, басқа ұғымдарды қалыптастыру және сіңіру үшін мультимедиа құралдары қиялдың қажеттіліктеріне сәйкес келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Собко Н.В. (2002) Педагогические условия развития творческого воображения младших школьников: дис. канд.пед.наук, Москва [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.dissercat.com/content/pedagogicheskie-usloviya-razvitiya-tvorcheskogo-voobrazheniya-mladshikh-shkolnikov> (өтінім берілген күні: 25.01.2023).
- Жақып Б.Ө. (2011) *Психология: Энциклопедиялық сөздік*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 624 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.ektu.kz/files/DistanceEducation/Resource/431185/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.%20%D0%AD%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D2%9B%20%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BA.pdf> (өтінім берілген күні: 23.01.2023).
- Лук А.Н. (2012) *Психология творчества*, Наука, 125.
- Выготский Л.С. (2015) *Воображение и творчество в детском возрасте*, Детство-пресс, 96 [Электрондық ресурс]: URL: https://pedlib.ru/Books/7/0060/7_0060-1.shtml (өтінім берілген күні: 26.01.2023).
- Соловьев Л.Б. (2014) *Развитие творческого воображения у детей*, Гардарики, 213. Languages.oup.com, Oxford Languages [Электрондық ресурс]: URL: <https://languages.oup.com/google-dictionary-ru/> (өтінім берілген күні: 25.01.2023).
- Харитонов И.В., Золотухин Д.С., Матвеева А.А. (2018) *Системный подход к исследованию языка*, МПГУ, 296 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.iprbookshop.ru/79034.html> (өтінім берілген күні: 1.02.2023).
- Козинский А.А. (1998) Использование мультимедиа продуктов в учебном процессе. Информатизация продукции, 8, 56-68.
- Осин А.В. (2004) *Мультимедиа в образовании: контекст информатизации*, Агентство «Издат. сервис», 319.
- Запорожец А.В. (2000) *Психология действия: избранные психологические труды*, МОДЭК, 736.
- Inpearls.ru (2011) Жемчужины мысли [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.inpearls.ru/186337> (өтінім берілген күні: 26.01.2023).
- Бюлер К. (1993) *Теория языка: Репрезентативная функция языка*, Пер. с нем., Москва 504.

References

- Sobko N.V. (2002) *Pedagogicheskie usloviya razvitiya tvorcheskogo voobrazheniya mladshih shkol'nikov*: dis. kand. ped. nauk, Moskva [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.dissercat.com/content/pedagogicheskie-usloviya-razvitiya-tvorcheskogo-voobrazheniya-mladshikh-shkolnikov> (otinin berilgen kuni: 25.01.2023).
- Zhakyp B.O. (2011) *Psihologiya: Enciklopediyalyk sozdik*, Almaty: «Kazakh enciklopediyasy», 624 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.ektu.kz/files/DistanceEducation/Resource/431185/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.%20%D0%AD%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D2%9B%20%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BA.pdf> (otinin berilgen kuni: 23.01.2023).
- Luk, A.N. (2012) *Psihologiya tvorchestva*, Nauka, 125.
- Vygotskij, L.S. (2015) *Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste*, Detstvo-press, 96 [Elektrondyk resurs]: URL: https://pedlib.ru/Books/7/0060/7_0060-1.shtml (otinin berilgen kuni: 26.01.2023).
- Solov'ev, L.B. (2014) *Razvitie tvorcheskogo voobrazheniya u detej*, Gardariki, 213. Languages.oup.com, Oxford Languages [Elektrondyk resurs]: URL: <https://languages.oup.com/google-dictionary-ru/> (otinin berilgen kuni: 25.01.2023).

- Haritonova I.V., Zolotuhin D.S., Matveeva A.A. (2018) *Sistemnyj podhod k issledovaniyu yazyka*, MPGU, 296 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.iprbookshop.ru/79034.html> (otinim berilgen kuni: 1.02.2023).
- Kozinskij A.A. (1998) Ispol'zovanie mul'timedia produktov v uchebnom processe. Informatizaciya produkcii, 8, 56-68.
- Osin A.V. (2004) *Mul'timedia v obrazovanii: kontekst informatizacii*, Agentstvo «Izdat. servis», 319.
- Zaporozhec A.V. (2000) *Psihologiya dejstviya: izbrannye psichologicheskie trudy*, MODEK, 736.
- Inpearls.ru, (2011) Zhemchuzhiny mysli, [Elektrondyk resurs]: URL: <https://www.inpearls.ru/186337> (otinim berilgen kuni: 26.01.2023).
- Byuler K. (1993) *Teoriya yazyka: Reprezentativnaya funkciya yazyka*, Per. s nem., Moskva 504.

**Влияние мультимедийных средств обучения на воображение обучающихся
начальной школы**

*¹А.Б.Рахманкул, ¹Б.Т.Рахимбаева

Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан)

Аннотация

Поскольку популярность английского языка в мире растет день ото дня, учителя английского языка чувствуют необходимость изменить методологию преподавания языка. Использование мультимедийных технологий открывает новые возможности для организации учебного процесса и развития творческих способностей учащихся. Для эффективной реализации активных методов обучения необходима достаточно серьезная работа по оснащению компьютерной техникой в организации учебного процесса и подготовке методических и информационных баз. Это обеспечит внедрение активных методов обучения для повышения качества подготовки специалистов с учетом повышенного спроса на рынке. Мультимедийные обучающие инструменты позволяют детям ориентироваться в мире фантазий и фантазий и погружаться в мир сказок. Эта статья показывает, что опыт обучения детей мультимедийным учебным пособиям оказывает значительное влияние на восприятие детьми самих себя и будущего мира.

Ключевые слова: воображение, иностранный язык, мультимедийные средства, начальная школа, метод.

The influence of multimedia teaching aids on the imagination of elementary school students

*¹A.B.Rakhmankul, ¹B.T.Rakhimbaeva

Karaganda University named after academician E.A.Buketov (Karaganda, Kazakhstan),

Abstract

As the popularity of the English language in the world is growing day by day, English teachers feel the need to change the methodology of language teaching. The use of multimedia technologies opens up new opportunities for the organization of the educational process and the development of creative abilities of students. For the effective implementation of active teaching methods, it is necessary to work seriously enough to equip computers in the organization of the educational process and the preparation of methodological and information bases. This will ensure the introduction of active training methods to improve the quality of training specialists, taking into account the increased demand in the market. Multimedia educational tools allow children to navigate the world of fantasy and fantasy and immerse themselves in the world of fairy tales. This article shows that the experience of teaching children multimedia textbooks has a significant impact on children's perception of themselves and the future world.

Keywords: imagination, foreign language, multimedia teaching aids, elementary school, method.

Поступила в редакцию: 14.02.2023

Одобрена: 10.03.2023

Первая публикация на сайте: 25.07.2023

MPHTI: 15.41.21

THE INFLUENCE OF MODERN TOYS ON THE CHILD'S PSYCHE

¹A.Zh.TURANOVA^{id}, *¹T.M.YESSIMGALIYEVA^{id}

¹Caspian University

(Almaty, Kazakhstan)

*akniet090403@mail.ru, tlekshi_86@mail.ru

Abstract

The family is one of the most complex systems of society. The family as a social group is the object of study of Psychological Science, in which the features of the relationship of family members (parent and child), its character, the psychological situation that has developed in the family are studied. It is very important that the psychology of a child is studied not only by teachers, psychologists, but also by parents, because the psychology of every child begins with the family. In accordance with this issue, in our research work, we will consider the problems of the influence of modern toys on child psychology. The article provides an analysis of the concept of toys. In addition, the types of modern toys, the perception of children, the opinion and advice of psychologists are determined. For every parent, teacher, understanding that the psychology of a child is important is one of the top priorities. For this reason, the article took into account the opinions of specialists, questions from educators who, through research, establish direct communication in the child's childhood, made sure that this topic is relevant and is one of the main issues at the moment.

Keywords: child, toy, modern toys, child psyche, aggression.

Introduction

Currently, the study of child psychology is one of the most relevant topics. It is very important that the psychology of a child is studied not only by teachers, psychologists, but also by parents, because the psychology of every child begins with the family. The family is one of the most complex systems of society. The family as a social group is the object of study of Psychological Science, in which the features of the relationship of family members (parent and child), its character, the psychological situation that has developed in the family are studied.

The scientific significance of our research work is a comprehensive analysis of the impact of modern toys on the child's psyche, the study of its positive and negative aspects in society.

The purpose of our research is to explain to parents, people studying child psychology, through the results of this study, how to choose modern toys, give them to a child, study them in detail, what are the benefits and harms, how much they affect the child's psyche.

Main body

The problem of childhood is one of the most difficult in modern child psychology. The study of child psychology was carried out by many psychologists Watson J., Stern W., Buehler K., We St. can see in the works of Hall, K.Levin, A.Wallon, Z.Freud, J.Piaget, E.Erikson, D.M.Uznadze, A.R.Luria, A.N.Leontiev, etc. Psychologists who have written works on child psychology in Kazakhstan: S.Balabayev, E.Sufiev, Sh.Alzhanov, A.Temirbekov, M.Mukanov, K.Zharykbayev, etc.

The great psychologist, physiologist I.P.Pavlov in his work "the element of thought" – the second signaling system about the word, - gave a valuable insight into the formation of the child's mental activity. First of all, as L.S.Vygotsky said, "to understand, you need to be conscious". Further, studying consciousness, J. Piaget noted that there is a delay and difference between the formation of a real phenomenon and its reflective manifestation.

According to F.Aries, the differentiation of the age of human life, including childhood, is formed under the influence of social institutions, that is, new forms of social life caused by the development

of society. So, for the first time in early childhood, the "tenderness" and "pampering" of a small child with a certain relationship appears in the family. A child is seen as a small child for parents who can have fun with him, play and teach him, educate him. This is the original "family" concept of childhood. The desire to "dress" and "pamper" children exists only in the family. However, such an attitude towards children as "cute toys" cannot remain unchanged for a long time, that is, emphasizes that the development of the child begins with the family [Aries Ph., 2012].

A.S.Makarenko, highly appreciating the educational significance of the child's game, said: "the game is of great importance in the life of a child. As much as work is important for an adult, play is just as important for a child's life. When a child grows up to be what he is in the game, he becomes what he is in labor. Therefore, the upbringing of a future figure begins first with the game" [Makarenko A.S., 2000].

A.P.Usova, paying special attention to the game, noted that "the game is higher than any other form of Education. "I don't know," he said, " but I don't know what to say."

Children's interest in the game and its meaning in the life of a child is used for psychological and pedagogical purposes. Games that are suitable for each age stage of the child have a lot of possibilities. The game not only makes the child interesting to pass, but also affects his psyche and contributes to the development of the child. In this regard, we think that knowing the essence of modern toys that affect the child's psyche is a very urgent problem.

Nowadays, on every toy shelf there are many types of toys that affect the psyche of a child in accordance with the requirements of the time. For the development of a child, it is important that the toys he plays with are also correct. For this reason, in our study, we will consider modern toys that affect the child's psyche.

A.P.Usova, paying special attention to the game, noted that "the game is higher than any other form of yducation. Because it allows you to organize all their lives, increase their activity and act independently" she said.

Children's interest in the game and its meaning in the life of a child is used for psychological and pedagogical purposes. Games that are suitable for each age stage of the child have a lot of possibilities. The game not only makes the child interesting to pass, but also affects his psyche and contributes to the development of the child. In this regard, we think that knowing the essence of modern toys that affect the child's psyche is a very urgent problem.

Nowadays, on every toy shelf there are many types of toys that affect the psyche of a child in accordance with the requirements of the time. For the development of a child, it is important that the toys he plays with are also correct. For this reason, in our study, we will consider modern toys that affect the child's psyche.

A toy is an object for a game, but, like the game itself, has a multifaceted effect on the child's psyche. The toy is a unique carrier of information about the objective world and the world of communication between people. Toys are of great importance in raising children. The toy is an indispensable companion of childhood, the most important tool for the game.

The toy is not only fun for the child, but also an effective tool for his development, the beginning of improving movements, senses, and language comprehension. While playing, the child learns an object, distinguishes its type, size, color, gets acquainted with the estimated ratio, quantity, and concept of space. The emotional attitude to the toy really determines the degree of its influence on the child. There he will be able to find comfort and emotional support, the toy can become a source of trust and creative activity or fear and aggressiveness.

Methods

There is a lot of research on modern toys today. One of them is such scary toys as Hagi Wagi, Kisi

Misi. We can also say that the opinions of psychologists and parents about these modern toys are divided.

"Scary toys that have invaded modern markets can affect the formation of a child's character. Aggressive images cause the manifestation of aggression. The more scary toys he sees, the more aggressive he becomes. Playing with a scary toy, the child gradually begins to be irritable, irritable, capricious. Negative changes in the child's behavior and habits occur gradually, and sometimes parents notice the symptoms of the disease late, when it is necessary to treat neuropsychiatric diseases. Therefore, every parent should be careful in choosing a toy so as not to harm the mental health of their child. Foreign toys cause aggression, fear, early ripening", the specialists emphasize [Psychologists, 2022].

Having formulated this idea, let's dwell on them separately, seeing how these toys affect the child's psyche:

Hagi Wagi is a character in Poppy Playtime, a horror puzzle video game released by MOB Games in October 2021. The toy monster is an anthropomorphic creature with blue fur, a triangular head and a wide smile with several rows of sharp teeth. Hagi wagi is not the only character who has become popular. It has varieties called Purple bride – Kisi Misi, orange – van punk, Green – Seeley Bili, red – Skari Lari, Gray – Griss Wiss and colored-Lily Milli (Figure 1).

Figure 1. Hagi Wagi, Kisi Misi toys

Usually such toys are not played for a long time, they fulfill their duties, and the child loses interest in them. But psychologists warn that "if a child has been sitting with this toy for a long time (six months or a year), and this is very important for him, then it makes sense to think and turn to a psychologist". Also, if an adult sees that the child chooses only scary toys, this is also a reason to go to a psychologist and get a consultation. Perhaps the advice should be taken first by the parents, and then by the child, because everything comes first from the relationship in the family [Psychologists, 2022].

Currently, the popularity of toys in social networks and the media is growing. Let's analyze the answers to the questions in this regard with the thoughts of parents and children:

➤ Why are these toys so popular?

1. They are bright and sold everywhere. Preschoolers like something bright and soft. It is good to hug toys, they immediately stand out from all the shelves, - one of the answers is that students of younger school age are more and more interested in these toys, - we received answers.
2. Now, seeing that younger students want the same things as their peers, we see the following answers from the children: "I also want a popular toy, because all my friends are discussing it," they expressed their desire.
3. Psychological reasons for the answer to the question related to the world of toys: when a child

plays with a monster, he overcomes his fear. During the game, the child can act as a monster, becoming a nightmare himself and, as a result, overcoming fear.

Such an exercise is used by psychologists in the game or sand therapy, offering children the role of a wolf, Baba Yaga or any other scary character. The child may also experience feelings of anger that are not allowed to be expressed to their parents or relatives. Monster toys allow children to play through their fears, worries and anger. If it is difficult for a child to cope with aggression or he is worried about fear, then it is better to contact a psychologist and understand the reasons for his problems than to buy a scary toy that exacerbates problems. Now these toys are in trend, and later they will also become a kind of anti-stress toys, such as tamogochi, spinner, pop dog, etc.

If we further study psychological analyzes and focus on the psychological advice given to the questions of concern:

What to do if the child persistently asks for a toy?

➤ discuss with the child why this toy is needed. Share your opinions, feelings. If you decide to ban, explain why. Usually such toys are not played for a long time, they fulfill their duties, and the child loses interest in them. But psychologists warn that if a child has been sitting with this toy for a long time (six months or a year), and this is very important for him, then it makes sense to think and turn to a psychologist. Also, if an adult sees that the child chooses only scary toys, this is also a reason to go to a psychologist and get a consultation. Perhaps the advice should be taken first by the parents, and then by the child, because everything comes first from the relationship in the family. In this regard, if we compare the opinions of psychologists:

➤ *The psychologist Yerzhan Myrzabayev expressed his opinion in an interview with KTK TV channel as follows:*

"Such scary or depressive toys have a negative impact on the child's psyche from a negative point of view. Because the general psyche of the child is not formed, good-bad, True-Lie is necessarily influenced by such a thing, because he is not able to fully distinguish between the world and spend a lot of time with them. At the same time, according to him, the child's Moody gait may be due to the toy. Looking at such toys, children try to repeat their facial expressions and emotions. In most cases, the frown is caused by the same toys. Monster toys are a trap built on the psychology of children. Because Hagi-Wagi is not at all useful for the development of thinking. It develops negative behaviors that lead to repeated evil" he said [Myrzabayev E., 2022].

➤ *Author of the project "Seven toys" Saken Bolysov Aikyn.kz on the website:*

"Child psychology is also influenced by the colors of toys. If all this correctly passes the psychological and pedagogical examination, it is not difficult to block monster toys on the market. Children can be fooled by a toy out of curiosity. But here the attention should be paid to parents and responsible institutions. But in our society, everyone treats a toy as a "toy world". And if the child plays with interactive toys, the logic develops, " Saken Bolysov expressed his objection. In addition, "the toy is not just a game tool. The main factor affecting the development of the child. So, before it's too late, we need to conduct a psychological and pedagogical examination of toys on the market and establish special requirements. It is much more important for the child to develop correctly than momentary joy" [Bolysov S., 2022].

➤ *If we look at the comment left by psychologist Meruert Ismailova on the social network, we notice that she does not support modern toys. In his opinion, "blue, pink, yellow, green, these are empty Toys. What could he do to the child?!" - it's easy to wave a hand. But do not rush. The facts that have a negative impact on the child's consciousness are now being recorded in the country," she said. That is why modern toys should not be neglected [Ismailova M., 2022].*

➤ *According to research by psychologist Tatyana Ostapenko:*

"If a toy helps a child overcome his fears, then this is a kind of therapy. If a child wants to beat someone with this toy or act aggressively towards other characters in his game, this is also normal.

How he does it must be seen. Perhaps this is how he creates his internal aggression, which is important and necessary," said [Ostapenko T. 2022]. Summing up this opinion, we think that it is necessary to consider all the possibilities for the child, if we express our opinion that it can be like therapy for the child.

➤ *Psychologist Elena Naumenko in the social network:*

"Hagi Wagi is a toothed monster. And adults have an already formed association: if he shows a tooth, it is dangerous. And Hagi Wagi has three rows of teeth. So he looks like an aggressive adult. In addition, most parents read on the Internet about the game from which Hagi wagi himself came out, so they have an idea of what a terrible monster he is. Children perceive it differently. It is bright and in colors that do not "cause" danger. And the teeth are just laughter. For them, Hagi Vagi is a soft, gentle thing that you can hug," leaves the comment [Naumenko E., 2022].

In an article by Edward (Franc) Hudspeth, "play therapy is a form of favorable and empirical support for the development of child therapy. It is based on the natural process of play as a tool to help children understand and overcome mental health problems. Although traditional play therapy is intended for children between the ages of 3 and 12, in adaptation it can be used in different age groups, allowing it to respond to mental health problems throughout life. Game therapy is historically and theoretically proposed" [Edward (Franc) Hudspeth, 2022].

Ақылды ойыншық - бұл есептеу қуатының жоғары деңгейін, сондай-ақ пайдаланушымен (яғни баламен), Интернетпен және басқа мобильді құрылғылармен байланысу мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін аппараттық және бағдарламалық ресурстармен жабдықталған физикалық құрылғы. Ойыншықтар әлеміне зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбегінде әлеуетті пайдаланушыларының балалардың құпиялылық мәселелеріне қалай қарайтынын бағалайтын ғалымдар зерттеуіне шолу жасадық [Fernanda Maria Pinheiro Amâncio, 2023].

Today, we can read about toys that affect the psychology of children in the works of many scientists. This is due to the fact that the current release of a wide variety of toys in different genres worries society. Some problems in toys and children's jewelry were noted by scientists in their research [Zhanel Akimzhanova, 2022].

Toys are valuable educational tools that not only entertain, but also help the child develop. Traditional educational materials do not sufficiently take into account the possibilities of individual development of children. In order for children to learn in accordance with the pace of learning and learning processes, it is necessary to develop new educational materials. The benefits that can be derived from smart devices that serve multiple senses at the same time, and the conclusions that can be drawn from scenarios using such training materials, are striking. The research work of scientists on the Maya smart toy to support preschoolers in terms of numbers, shapes, animals and colors through a smart toy using artificial intelligence makes a good impression on the psychology of children [Mevlûde Akdeniz, 2021].

The spread of smart toys has led to the frequent use of technologies that request personal data from young children, which creates privacy issues and attempts to reduce the use of children's data. Research work on smart toys and understanding children's personal data is widely revealing the topic of our study [Andrew Manches, 2021].

Having studied the relevance of our research work today, we want to express our opinion that, as a psychologist, it is necessary to monitor the progress of the child playing with modern toys. Because in the process of playing, it is necessary to take action if the child shows his aggression, fear, goes to steps that are evil with his toy. When you bring a toy to a child, you need to understand the moment when the child plays next. We believe that if your child is really interested in the toy and is interested in his peers, you can give the child a gift without fear. We conclude that this is a temporary curiosity of the child, and at first he is interested in the colors and shapes, but then he can give up this toy on

his own. Each parent is responsible for their child. So we have to ask your child why they are interested in the toy in the morning.

Results

Now, next, according to this research work, we conducted a survey of kindergarten teachers who work in direct communication with children about modern toys. As a result of the survey, we note that today there are different views on modern toys. Let's analyze some of the questions and highlight some according to the table:

First question:

➤ Do you know about the Hagi Wagi, Kisi Misi toys? To this question, 90% answered "yes", and 10% answered "no". Here we can see the popularity of modern toys (Figure 2).

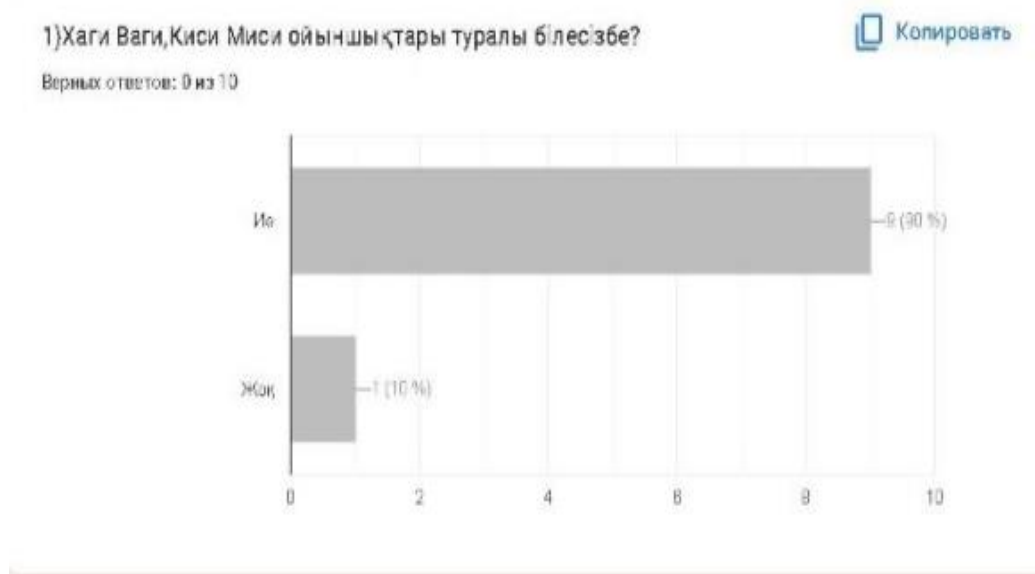

Figure 2. Details of the toys Hagi Wagi, Kisi Misi

Second question:

What do you think is the influence of modern toys on child psychology? 90% of educators expressed their opinion that it has a negative effect on the child's psyche, and 10% said that there is no need to be afraid (Figure 3).

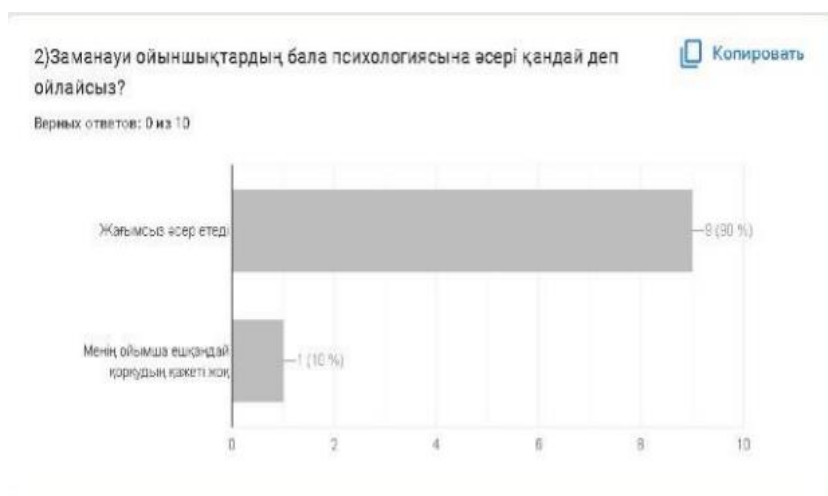

Figure 3. The influence of modern toys on child psychology

Third question:

➤ Do you think that modern toys influence the transformation of children into LGBT representatives (lesbian, gay, bisexual, transgender)? - to our question, we answered that 60% are affected by educators, and 40% are not affected (Figure 4).

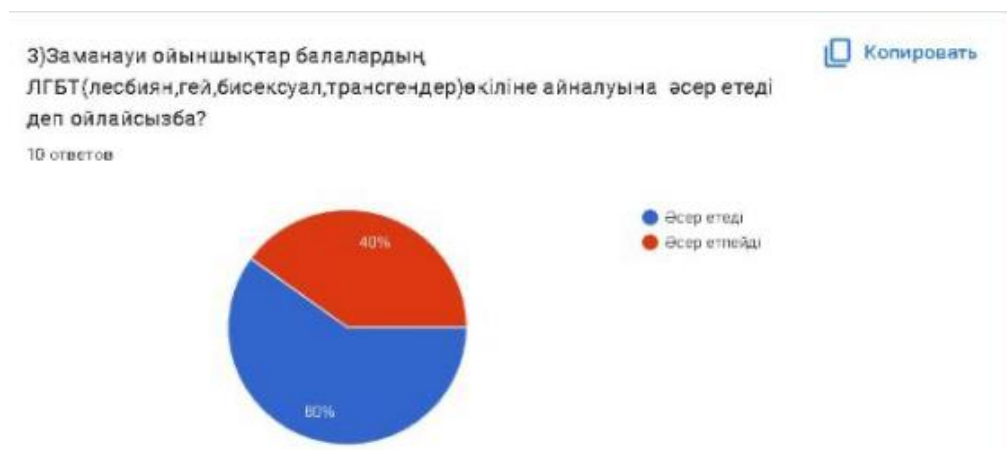

Figure 4. The influence of modern toys on the transformation of children into LGBT representatives

If we present our next questions in which the study was carried out in the table 1 as follows:

If we pay attention to the conclusion of a survey conducted, studying one of the most pressing problems today – the role of modern toys in society, which affects child psychology, it turns out that educators have not the best attitude towards modern toys. However, it is known that with the passage of time, children's interest falls on these toys. We think that instead of these toys, we need to come up with toys that are pleasant in appearance, so that the child can be interested, comfortable, soft, modern that do not cause any fears.

Table 1

Surveys of a study on the influence of modern toys on the child's psyche

Question	Answer
Can children who play with these toys become psychologically dependent?	From the answers 90% "yes" and 10% "no", we can notice that educators attach great importance to child psychology
What positive aspects of child psychology can such toys influence?	According to psychologists: "if a toy helps a child overcome his fears, then this is a kind of therapy. With this toy, the child can externalize the anger, fear that he has kept inside" What is your attitude? - to the question: most of the educators answered that we cannot say that these toys will have a positive side. From these answers, we can say that there are not many positive aspects of these toys
Would you take these toys with you to your children?	80% "yes", 20% no

Conclusion

Summing up our opinion on the topic of the study, we think that the child is our future, the future of our country, and that what we understand as a "trend" should not have a bad impact on the future of our child and future generations, without depriving ourselves of the dignity that we live to "stay out of the trend". This is not the idea of "Don't give your child a toy. In toy mornings, as a parent, be able

to choose the right one, taking responsibility, thinking and considering the useful side. It is necessary to establish a close relationship between the child and the parent during the game, when choosing toys. Pay attention to your child for a while, pay attention to his play, his attitude to the toy".

References

- Aries Ph. (2012) *Centuries of childhood*. Pinguin books, Harmondsworth. Vintage. 448 [Electronic resource]: URL: <https://www.jstor.org/stable/23119492> (data of access: 15.12.2022).
- Makarenko A.S. (2000) *O vospitani molodezhi* [Electronic resource]: URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_m/makarnk_igra.php (data of access: 18.12.2022).
- Usova A.P. (2000) *Rol' igry v detskom sadu*. M.: Prosveshchenie, 128 [Electronic resource]: URL: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/%3Fbookhl%3D%26book%3Dusova_rol-igry-v-vospitanii-detej_1976 (data of access: 20.12.2022).
- Psihologtar (2022) *Hagi-Vagi, Kisi-Misi balanyn zhuykesin buzady* [Electronic resource]: URL: <https://jasqazaq.kz/psihologtar-hagi-vagi-kisi-misi-balanyn-zhyjkesin-byzady> (data of access: 22.12.2022).
- Psihologtar (2022) *Sirenogolovye, Hagi Vagi, Kisi Misi i drugie horror-igrushki: pochemu detyam oni nnavyatsya* [Electronic resource]: URL: <https://rydnyimedia.kz/sirenogolovye-hagi-vagi-kisi-misi-i-drugie-horror-igrushki-pochemu-detjam-oni-nnavjatsja> (data of access: 22.12.2022).
- Myrzabaev E. (2022) *Hagi-Vagi, Kisi-Misi balanyn zhuykesin buzady* [Electronic resource]: URL: <https://jasqazaq.kz/psihologtar-hagi-vagi-kisi-misi-balanyn-zhyjkesin-byzady> (data of access: 23.12.2022).
- Bolysov S. (2022) *Kubyzhykka kumar buyn korkytady* [Electronic resource]: URL: <https://aikyn.kz/221760/kubyzhykka-kumar-buyn-korkytady/> (data of access: 25.12.2022).
- Ysmaylova M. (2022) *Adam oltiru kalypty narse dejtin urpak osip keledi* [Electronic resource]: URL: <https://inbusiness.kz/kz/amp/news/psiholog-adam-oltiru-kalypty-narse-dejtin-urpak-osip-keledi> (data of access: 25.12.2022).
- Ostapenko T. (2022) «Eto - terapiya»: *Psiholog o lyubvi detej k strashnym igrushkam* [Electronic resource]: URL: <https://paryz.kz/obshchestvo/19188-eto-terapiia-psikholog-o-liubvi-detei-k-strashnym-igrushkam/amp> (data of access: 27.12.2022).
- Naumenko E. (2022) *Monstr Hagi Vagi – novyj trend sredi igrushek: stoit li bespokoit'sya o detskoj psihike* [Electronic resource]: URL: <https://topnewsinworld.com/ru/monstr-hagi-vagi-novyj-trend-sredi-igrushek-stoit-li-bespokoitsya-o-detskoj-psihike-obyasnenie/> (data of access: 27.12.2022).
- Edward (Franc) Hudspeth (2022) *Play therapy: history, theories and research* [Electronic resource]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780323914970002137> (data of access: 10.01.2023).
- Fernanda Maria Pinheiro Amâncio, Ana Paula Souza, Marcelo Fantinato, Sarajane Marques Peres, Patrick C.K. Hung, Luis Gustavo do Rêgo, Jorge Roa (2023) *Parental perception of children's privacy in smart toys in countries of different economic levels* [Electronic resource]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X22003219> (data of access: 10.01.2023).
- Zhanel Akimzhanova, Mert Guney (2022) *Bio accessibility of potentially toxic elements in toys and children's jewelry* [Electronic resource]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2468584422000721> (data of access: 25.12.2022).
- Mevlûde Akdeniz, Fatih Özdiñç (2021) *Maya: An artificial intelligence based smart toy for pre-school children* [Electronic resource]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S221286892100060X> (data of access: 15.12.2022).
- Andrew Manches, Lydia Plowman (2021) *Smart toys and children's understanding of personal data* [Electronic resource]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2212868921000532> (data of access: 25.12.2022).

Заманауи ойыншықтардың бала психикасына әсері

^{*1} А.Ж.Тұранова, ¹Т.М.Есимғалиева
¹Каспий университеті (Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа

Отбасы - қоғамның ең күрделі жүйесінің бірі. Отбасы әлеуметтік топ ретінде психология ғылымының зерттеу нысаны болып табылады, онда отбасы мүшелерінің қарым-қатынас ерекшеліктерін (ата-ана мен бала), оның сипатын, отбасында қалыптасқан психологиялық ахуал зерттеледі. Баланың психологиясын тек педагог, психолог мамандар ғана емес, ата-аналардың да зерттеуі өте маңызды, себебі, әр баланың психологиясы отбасынан басталады. Осы мәселеге сай зерттеу жұмысымызда заманауи ойыншықтардың бала психологиясына әсері туралы мәселелерді қарастырамыз. Мақалада ойыншықтар ұғымына талдау берілген. Сонымен қатар, заманауи ойыншықтардың түрлері, балалардың қабылдауы, психологтардың пікірі мен кеңестері айқындалады. Әрбір ата-ана, педагог үшін баланың психологиясы маңызды екенін түсіну ең бірінші кезектегі мәселелердің бірі. Сол себепті мақалада мамандардың ой-пікірлерін, зерттеу арқылы баланың балалық шағында тікелей қарым-қатынас орнататын тәрбиешілерден сауалдар алынып, бұл тақырыптың өзектілігін және қазіргі кездегі негізгі мәселелердің бірі екеніне көз жеткізілді.

Түйін сөздер: бала, ойыншық, заманауи ойыншықтар, бала психикасы, агрессия.

Влияние современных игрушек на психику ребенка

^{*1} А.Ж.Туранова, ¹Т.М.Есимғалиева
¹Каспийский университет (Алматы, Казахстан)

Аннотация

Семья - одна из самых сложных систем общества. Семья как социальная группа является объектом изучения психологической науки, в которой исследуются особенности взаимоотношений членов семьи (родителей и детей), ее характер, психологический климат, сложившийся в семье. Очень важно, чтобы психологию ребенка изучали не только педагоги, специалисты-психологи, но и родители, ведь психология каждого ребенка начинается с семьи. В соответствии с этой проблемой в нашей исследовательской работе мы рассмотрим вопросы о влиянии современных игрушек на психологию ребенка. В статье представлен анализ понятия игрушки. Кроме того, определяются виды современных игрушек, восприятие детей, мнение и советы психологов. Понимание того, что психология ребенка важна для каждого родителя, педагога, является одним из приоритетов. По этой причине в статье были опрошены мнения специалистов, воспитатели, с помощью которых ребенок строит прямые отношения в детстве, чтобы убедиться, что эта тема актуальна и является одной из основных проблем, с которыми мы сталкиваемся сегодня.

Ключевые слова: ребенок, игрушка, современные игрушки, детская психика, агрессия.

Поступила в редакцию: 16.02.2023

Одобрена: 10.03.2023

Первая публикация на сайте: 19.07.2023

МРНТИ: 14.35.07

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП ПЕДАГОГТЕРІН ФАСИЛИТАТОРЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ДАЯРЛАУ

^{*1} А.С.ДАЛЕЛХАНОВА , ¹ Қ.Б.ЖАНАДИЛОВА
¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті»
(Көкшетау, Қазақстан)
^{*}almaqul.sabit97@mail.ru, zhanadilovakarashash@shokan.edu.kz

Аңдампа

Мақалада болашақ бастауыш сынып педагогтерінің кәсіби фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлаудағы негізгі ұғымдарға теориялық талдаулар жасалады. Фасилитация ұғымының психологиялық көзқарастары көрсетіледі. Болашақ педагогтің өзін тұлға ретінде білуі, өзіндік анықтамасы мен ерекшелік қасиетін өзгерту үшін көптеген қорларды табу маңызды. Көптеген ғалым-зерттеушілердің талдауларында фасилитация, фасилитаторлық жұмыстар және педагог-фасилитатор қызметтері сипатталады. «Фасилитация» және «фасилитатор» сөздеріне нақты талқылаулар жасалады. Фасилитация жоғары сапалы және тәжірибенің заман талабына сай қызметтеріне сәйкес барлық саладағы кәсіпқой іскерлерді оқытудың аспабы саналады. Фасилитатор - қызметкерлер арасындағы байланысты нығайтатын, жақсартатын маман, сонымен қатар білім беруде жұмыстың қиындығымен әртүрлігін қабылдауда жақсы ұстаным қалыптастырады, адамдар арасындағы сапалы қарым-қатынасқа көмегін көрсетеді. Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда әдіснамалық маңыздылығын фасилитаторлық негіздер және олардың жүйесінен тұрады. Зерттеулер нәтижесінде болашақ бастауыш сынып педагогтерінің фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруды даярлауға арналған ғылыми-әдістемелік пікір-ұсыныстар көрсетілді, ғылыми ізденіс, шолу жасалынды.

Түйін сөздер: фасилитатор; фасилитация; фасилитаторлық жұмыстар; фасилитатор-педагог; болашақ педагогтер; педагогикалық оптимизм; жұмыстарды ұйымдастыру.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында білім берудің жаңаша үлгісі қалыптасып келеді, білім мен ғылым болашақ педагогтің дамуында интербелсенді жаңа бағыт қолданылып даму үстінде. «Адам ұрпағымен мың жасайды», - дейді дана халқымыз, ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы сан ғасырлардан бастау алып келеді. Оқу-білімсіз ақылды тұлға болып қалыптасу жоқ, болмаса бір маман иесі болу үшін де, ең алдымен білім керек. Болашақ - білімді жастардың қолында. Заман талабы көзі ашық, жан-жақты зерделі, талантты тұлға оқыту бағытында білім беру басты назарда.

Қазіргі кезеңде уақыт өткен сайын мұғалім тек ақпарат беруші, білім көзі, оқу-тәрбие үдерісінің білгірі, бірақ оның рөлі басты орында және барған сайын көбірек қажет (дәрісте, тәжірибелік сабақ), ал басқарушы адамның рөлі кеңесші, модератор, фасилитатор, әдіскер, тьютор [Ефименко С.М., 2011]. Кәсіптік білім беру мұғалімінің фасилитация стилінің мазмұнын анықтау және ЖОО-да кәсіби даярлау процесінде оны қалыптастырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары өзекті ғылыми-практикалық тапсырма болып табылады

«Мұғалім-фасилитатор кәсіби педагогикалық қызметке дайындалу үшін студенттің орнына өзін қою арқылы дайындалуы керек», - деп А.А.Вербицкий өз еңбегінде көрсеткен [Вербицкий А.А., 2006].

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 11-баптың 9-тармақшасында: «...білім беру жүйесінің басты міндеті-оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдай жасау», [Білім туралы заң, 2007] заңнамада көрсетілгендей, оқытудың жаңа үлгісін жаңғырту, инновациялық технологияны меңгеру, педагогикалық білім берудің жаңа стандарттары, білім беретін мекемелердің заманауи түрлері пайда болуы, білім беру мазмұнының деңгейлік және модульдерге ауысуы, кәсіби бастауыш мектеп мұғалімінің білімі, білігі мен педагогикалық шеберлік тұлғасына қойылатын талаптар негізге алынады. Сол себепті еңбек нарығында білімді болашақ бастауыш сынып педагогтеріне, инновациялық технологияны меңгерген жоғары білікті мамандарға деген сұраныс жоғары артуда. Қазақстан Республикасының «Білім туралы», Заңының 1-бап, 9-1 тармағында: «...білім беру-имандылық, зияткерлік, мәдени, тәндік жағынан дамыту және кәсіби даярлықты қалыптастыру мақсаттарында жүзеге

асырылатын тәрбиелеу мен оқытудың үзіліссіз процесі»; 3-бабы 8-тармағында: «...оқытудың, тәрбиенің және дамытудың бірлігі» деп көрсетілді [Білім туралы заң, 2007]. Білім заңында көрсетілген баптар болашақ педагогтерді дайындауда ұсынылған білім бағдарламалары мен оқу жоспарлары болашақ мамандарды даярлауда кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуына мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында: «...инновациялық мәдениетті танымал ету, ғылыми-техникалық қызметке ынталандыру, дамуға, табысқа, бәсекеге қабілеттілікке және жасампаздыққа бағдарланған креативті ұрпақты технологиялық кәсіпкерліктің инновациялық ойлауымен және дағдыларымен тәрбиелеу жаңа білімді, жобаларды, өндірістерді, бизнес-модельдерді генерациялау есебінен экономиканың бәсекеге қабілеттілігін әртараптандыру және арттыру үшін аса маңызды [Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары, 2018].

Көрсетілген нормативтік құжаттардың мақсат-міндеттерін орындауда болашақ маманның сапалы және кәсіби білікті болуы керек мақсатында, көрсеткіштерді жақсы нәтижеде сипаттауы қажет. Жақсы нәтиже көрсету болашақ маманның педагогикалық шеберлігін, қабілетін көрсете алу. Ендеше, болашақ мамандардың фасилитаторлық қабілетін қолдану міндеттеледі.

Оқытудағы фасилитативтік жұмысты ұйымдастыру білім алушылардың оқу материалын өз бетінше зерттеп, талқылауына мүмкіндік бере отырып, педагогтің оқу процесіне белсенді қатысуын білдіреді. Бұл тәсіл білім алушылардың сыни ойлауын, дербестігін және ұжымдық жұмысының дамуына ықпал етеді.

Болашақ бастауыш сынып педагогтерін фасилитативтік жұмысты ұйымдастыруға дайындау маңызды, оның ішінде:

1. Фасилитация принциптерін түсіну: Болашақ педагогтер фасилитация жай ғана білім беру емес, білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуы үшін жағдай жасауды көздейтінін түсінуі керек.
2. Фасилитация әдістері мен әдістерін меңгеру: Педагогтер оқыту сабақтарын белсенді талқылау мен ұжымдық оқытуды ынталандыратындай ұйымдастыруға көмектесетін әртүрлі әдістер мен әдістерді білуі керек.
3. Коммуникативті дағдыларды дамыту: Болашақ мұғалімдерді білім алушылармен тиімді қарым-қатынас жасауға, сұрақ қоюға, пікірталас тудыруға және топтық үдерістерді басқаруға үйрету маңызды.
4. Практикалық дайындық: Студенттер теориялық біліммен қатар фасилитациялық дағдыларын практикада, мысалы, тәжірибе немесе педагогикалық тәжірибе кезінде қолдану мүмкіндігіне ие болуы керек.
5. Рефлексия және өзін-өзі бағалау: Болашақ педагогтердің фасилитация тәжірибесіне рефлексия жасай алуы, күшті және әлсіз жақтарын анықтап, үздіксіз жетілдіруге ұмтылуы маңызды.

Бұл тәсілдер болашақ бастауыш сынып педагогтеріне фасилитативтік құзыреттіліктерді беру үшін оқу бағдарламаларына біріктірілуі мүмкін.

Тәжірибелерге сүйенсек, фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда кәсіби дайындықты қажет ететін құзыреттілік ЖОО-да білім беруде басталғанымен фасилитаторлық жұмысты ұйымдастыруда тәжірибелік қабілеттерін дамыту жеткіліксіз болады, фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда дайындықтың қолдану барысы толық қалыптаспаған. Қазіргі кезде кәсіби біліктілікті дамыту мақсатында ЖОО-да білім беруде бастауыш сынып педагогтерінің кәсіби дайындығын жеңіл болуы үшін көптеген даярлықтың және толықтырулардың қажет екенін көрсетеді.

Білім берудің көздерінде фасилитаторлық жұмыстар бойынша К.Роджерс, А.Маслоу, Р.С.Димухамедов, Б.А.Тұрғынбаева және көптеген ғалымдар еңбектерінде көрсетілген.

Қазіргі кезде ЖОО-да болашақ мамандарды дайындауда фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда зерттеу мәселесінде нақты қорытындыны талап етеді, болашақ бастауыш сынып педагогтерін даярлауда толық теориялық негіздері анықталмаған, сонымен қатар, ЖОО-да кәсіби білім беруде әртүрлілік туындады, бүгінгі мақаламызда болашақ бастауыш сынып педагогтерінің фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда зерттеулер жүргізіп, ғалымдар көзқарастарына ғылыми шолу жасалды. Мақаламыздың алдағы бөлімдерінде көрсетіледі.

Негізгі бөлім

«Фасилитация» ұғымы алғашқы рет қарапайым және белгілі бір жұмыстарды орындау барысында белсенді іс-әрекетке жету болған, ал қазіргі кезде педагогикалық мамандар ұжымдық топтар арасында тұлғаның белсенділігін жеңілдету және себепші болуына септігін тигізеді. *Фасилитация* - кейбір орта ұжымының ой қорытындысын табысты өтуіне жағдай туғызатын әдіс, жақсы ой нәтижесі мен заманың технологиялық жабдығы нақтылана береді. Фасилитатор - ұғымы кәсіби дайындық және кәсібилік сөздерімен бірге сабақтас, кәсібилікті фасилитаторлық әрекетпен қалыптастырсақ, фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыру деңгейін көрсетеді.

«Фасилитация» - жоғары сападағы және тәжірибенің заман талабына сай мамандарды оқытудың үлгісі, «*фасилитатор*» - оқу жүйесі кезінде алуандылық пен күрделілікті, өзін және басқа тұлғаны басқару мен қарым-қатынастың жақсы ойы мен ұғымды қабылдауына себепші білікті маман. Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің фасилитациялық жұмыстарды ұйымдастырудың әдіснамалық негізін фасилитаторлық жүйе құрайды. Фасилитаторлық жүйе оқу барысында болашақ педагогтердің қажеттіліктерін, өзін еркін ұстауы, көзқарастарын, мақсат, ұстаным шешімдерін қолданады, жүзеге асыру мен назар аудару, бағыт берушінің бағасын қабылдауында қарастырады, болашақ бастауыш сынып педагогтерін фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруды даярлауды қалыптастыруда әрекеттің барысында ойдың туындауы, түрленуі, қайта өзгеруі болып тұрады.

Әдіснама мен зерттеу барысы

Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлауды қалыптастыруда теориялық және эмпирикалық зерттеу, салыстыру, жинақтау, талдау, жалпылау т.б. әдістер жүзеге асады.

Бүгінгі таңда Қазақстандық білім беруде сапалы өзгерістер орын алуда, қажетті мәселе барысында оқу процесінде мұғалімнің рөлінің маңыздылығы өзгеру болып табылады. Білім берудің барлық деңгейлерін одақты мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына назар салатын болсақ, екпінді оқытудан фасилитациялық оқуға ауысу қажет.

Болашақ педагогтердің кәсіби шеберлігін дамытуда өздерінің педагогикалық шеберлігін, білімі мен тәрбиесі, біліктілігі, мейірімділік, адамгершілік, өз мамандығына қызығушылығы, этика және эстетикаға бейімділігі фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда кәсіби маман болуына елеулі үлес қосады.

Білім беру саясатындағы басым бағыттардың бірі – білім беру үдерісін күзіретті тәсілге бағдарлай отырып, оны жүзеге асырудың жолдарын қамтамасыз ететін төмендегідей маңызды міндеттерді шешу қажет:

- педагогтерді білім берудің жаңа технологияларын меңгеруден, кәсіби рөлдерді (кеңесші, топтық талдауды ұйымдастырушы, фасилитатор, тьютор) сәйкесінше игеруден тұратын күзіретті тәсілдері аясындағы жұмыстарға даярлау;
- педагогтерді баланың және өзінің денсаулығын сақтау технологиясымен қамтамасыз ету;

- білім беру үдерісін барынша дараландыру жағдайындағы іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру.

Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашақ бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарды дамыту бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы іске асырылып жатыр, сол себепті жаңа оқулықтарды да қарастыруды дұрыс деп санаймын [Назарбаев Н., 2018].

Әйгілі америкалық философ Джон Дьюи көрсеткендей: «Мұғалімнің жеке тұлғасының ықпалы оқытатын пәнімен біте қайнасып жатады, ал бала одан тысқары қала алмайды». Сондай-ақ ол адамдардың көпшілігі өз ақыл-ой дағдыларын білмейтінін немесе оған мән бермейтінін айта келіп: «Мұғалім өзі байқамайтын немесе маңызды емес деп санайтын жеке қасиеттерінің қаншалықты ықпалы бар екенін жоққа шығаруға саналы түрде қарсы тұрады», - дейді.

Көп жылдар бойы мұғалімдерге арналған білім беру бағдарламаларында пәндік білім мен тәжірибелік дағдылардан бөлек кәсіби диспозиция мәселелерін қосуға баса назар аудару қажет деген ұсыныстар болды. Бұл қоғамдағы үлкен әлеуметтік және технологиялық өзгерістер жағдайында мұғалім рөлін қайта қарастыруды қажет етеді. Қазіргі уақытта мұғалім нәрін беруші болудан гөрі Google дәуіріндегі *фасилитатор* қызметін атқарушыға айналды [Рассел Г., 2020].

Топтық тұрғыдан алғанда, фасилитатор – топқа ортақ мақсатты түсінуге көмектесетін және бір позицияны немесе тарапты қолдамай, талқылау арқылы сол мақсатқа жету үшін топтың оң динамикасына ықпал ететін адам. Топтық тренингтерде фасилитативтік стильде жұмыс істейтін жаттықтырушы көбінесе жүргізуші немесе басқарушы ретінде анықталады.

Фасилитатор жұмысын басқарудағы мақсаты – білім алушы өзін көрсету, өз пікірін ұсыну немесе оның ішінде қатысушылардың ойларын қалыптастыруда және біріктіруде. Фасилитатор жұмысы ортақ іс-шараларды жүргізушілерге, іс-шараға орналасқан пікірлерді алуға және ойларды біріктіруге әкеледі. Олардың мақсаты – айналасындағының барлығын көрсетуді, сөздік жағдайларды шешуді және қарсыласын қолдау. Фасилитатор-педагогтің қасиеттері ашықтық, қарым-қатынас, ерекше байланыс және қарым-қатынастық рет және ойлардың біріктіруге деген байланыс орналасады.

«Фасилитатор» термині ағылшын тілінде сөйлейтін әлем елдерінде кеңінен қолданылады, бірақ Ресейде әлі де танымал емес. Мысалы, 1989 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Халықаралық Фасилитаторлар Ассоциациясының (IAF) қазіргі таңда 63 елден 1200-ден астам мүшесі бар. Оған Ресейден қазір 15 адам тіркелген. Фасилитация кез келген білікті тренердің немесе шығармашылық сессия жетекшісінің тәжірибесінің құрамдас бөлігі ретінде енгізілген.

2004 жылы Халықаралық Фасилитаторлар Ассоциациясы кәсіби этика кодексін қабылдады. Ол орыс тіліне аударылған [Ценности и этика фасилитаторов].

Кейде «фасилитатор» термині «дөңгелек үстелдер», семинарлар, тренингтер жүргізушісінің нормативтік құқықтық актілердің сақталуына және ақпараттық материалдардың таралуына жауапты көмекшісін білдіреді.

Студентке бағытталған педагогика парадигмасында фасилитатор – оқушылардың мүмкіндіктері мен қабілеттеріне деген ішкі жеке сенімнің көрінісі ретінде эмпатикалық түсінуді, өз сезімдері мен тәжірибесіне ашықтықты және сенімділікті басшылыққа алатын мұғалім [Коджаспирова Г.М., 2005]. Педагог-фасилитатор балаға даму процесіне көмектеседі және «өсудің ауыр жұмысын» жеңілдетеді (осы мағынада терминді К.Роджерс енгізген).

Фасилитатор – қызметкерлер арасындағы байланысты нығайтатын, жақсартатын маман.

Біреуге үлкен болсын, кіші, қызықты тапсырма берсеңіз, оның лайықты бағада орындалып шығуына үміттенесіз. Суретшіден әдемі туынды күтесіз, ал тазалаушы компаниядан тиянақты тазалықты талап етесіз, интерьер дизайнерінен заманауи үлгідегі бөлме ойластырып беруін қалайсыз. Ал кәсіби фасилитаторға қандай үміт арта аласыз?

Фасилитатор - оқытудың әлеуметтік конструктивісті бағытын негізге ала отырып, кіші мектеп жасындағы балалардың дамуына бағыт беріп, көмектесетін мұғалімдер немесе практиктер, - деп оқулықта көрсетілгендей ұғымның жеке мамандарды ғана емес, кіші мектеп жасындағы балаларды оқытуда ықпал ететіні көрсетілген [Рассел Г., 2020].

Келесі зерттеу А.Маслоу (1908-1970) еңбектерінде: «Өзін-өзі өзектендіретін адамдардың тұлғалық ерекшеліктерін: тәуелсіз болу, креативтілік, дүниені философиялық қабылдау, қарым-қатынастағы демократиялық, өнімділік және т.б.» деп бөліп сипаттайды [Маслоу А., 2008].

А.Маслоу «фасилитация» ұғымы турасында: «өзін-өзі өзектендіретін адам қандай да бір іске кіріскен ...олар сол іске берілген, бұл олар үшін өте құнды-бұл олардың басты ұстанымы» деп анықтама береді [Маслоу А., 2008]. ЖОО-дағы білім алушылардың кәсіби дайындығы алдағы ұстанымдарында даму мен өз қажеттіліктерін іске асыруда қолданылады. А.Маслоудың ойы бойынша, өзін-өзі өзектендіру туғаннан беріледі, ол адамның бойында болады. Пікірден қабылдайтынымыз, фасилитация арқылы өзін-өзі дамыту іске асады, яғни тұлғаның негізін құрайды.

Ғылымда фасилитация әлеуметтік және педагогикалық фасилитацияға бөлінеді. Әлеуметтік фасилитация жеке адамның санасында бейненің актуалдануы есебінен оның әрекетінің жылдамдығын немесе өнімділігін арттыру ретінде түсіндіріледі, бәсекелес ретінде әрекет ететін басқа адам (немесе адамдар тобы) немесе оның әрекеттерін бақылаушы. Әлеуметтік ықпал ету шеңберінде әлеуметтік фасилитация «адамдардың қарапайым тапсырмаларды жақсырақ орындау қабілеті және одан да жаманы - жақын жерде басқа адамдар болған кезде қиын жеке тұлғаның жұмысының нәтижесін бағалау» [Фролова Ю.Н., 2010].

Педагогикалық фасилитация білім берудің (оқыту, тәрбиелеу) өнімділігін арттыру және пәндерді дамыту мұғалімнің ерекше қарым-қатынас стилі мен тұлғасына байланысты кәсіби педагогикалық процесс ретінде түсініледі [Зеер Э.Ф., 2008]. Соңғы уақытта «педагогикалық фасилитация» туралы идеялар қарастырылуда (П.С.Лернер, В.П.Третьяков, Г.А.Шоцкая), оның мазмұны тікелей ерекшелену, есепке алу және бақылау топ мүшелерінің бір-біріне вербалды және вербалды емес қатынасы әсері оның мазмұны тікелей мүмкін еместігімен байланысты [Лернер П.С., 2005; Третьякова В.П., 2008 ; Шоцкая Г.А., 2008].

Фасилитация екі түрінің де ортақ қасиеті - жеңілдетудің ықпал ететіндігі іс-әрекеттің өнімділігін арттыру, оның ішінде педагогикалық фасилитацияның ықпалы зор. Олардың арасындағы айырмашылық әлеуметтік салада субъектінің іс-әрекетін бақылау арқылы, ал педагогикада – ерекше қарым-қатынас стиліне, мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасына және оларға оның жеке басының ықпалына байланысты туындайды. Педагогикалық жеңілдету (қолдау, жеңілдету) көмек, сүйемелдеу, тұлғаның дамуына жағдай жасаудан тұрады. Педагогикалық фасилитация оқу процесіне де, бірқатар талаптар қояды және мұғалімнің жеке басына, әсіресе оның оқушылармен қарым-қатынас құру қабілетіне де баса назар аударылады.

ЖОО-да болашақ мамандардың кәсіби даярлығын анықтау бірнеше кезеңдерден тұрады. Білім алушылардың шеберлігін анықтау сатыларын әр зерттеуші әртүрлі кезеңдерге бөледі. Мысалы, американдық психолог Д.Сьюпер адамның шеберлік дағдысын қалыптастыруда сан түрлі тәсілдерді қарастырады. Ғалымды болашақ маманның белсенділігі мен қабілетін анықтау және мамандықты меңгеруі қызықтырған [Д.Сьюпер, 1999].

Болашақ мамандардың даярлық біліктілігін мынадай өлшемдер арқылы сипаттауға болады:
- ЖОО-да алған теориялық білімдерін тәжірибемен тиімді байланыстыру білігі;

- білім алуда әдістемелік жұмыстарды фасилитаторлық түрде ұйымдастыру;
- оқыған білімдерін нақты жүйелей әрекет етуі;
- мамандығы бойынша іс-әрекетті шындық түрінде қабылдап, одан анализ шығара алу білігі;
- заман талабына сай инновациялық технологияны жетік білуі;
- өзіне есеп беруі, өз әрекетін қорыта алуы және т.б.

Білім беру жүйесінің негізгі сұрақтарының бірі - ЖОО-дары білім алушыларының кәсіби даярлықтың қалыптасуында. Болашақ маманның танымдық іс-әрекеттеріне, жеке тұлғалық қасиеттерінің нақты мақсаттары болуы, білім мен іскерлікті меңгеруде құлшынысы, өзінің алдағы қызметі туралы ғылыми деректердің болуы және жоспарланған бағдарламалардың тәртібі мен жүйелі болуы жақсы нәтижеге жетуге ықпал етеді. Жоғарыда көрсетілген зерттеулердің барлығы фасилитаторлық жұмыстар негізінде толықтырылып, білім алушылардың кәсіби шеберлігі мықты болуына мүмкіндігі жоғары.

Фасилитация әдісі міндеттері педагогтің белгілі бір дәрежеде анықтамалық жеке сипаттасын талап етеді. Педагогтің фасилитациялық жұмысты жүзеге асыруды анықтауда тұлғаның үш қасиетін дамыту көрсетіледі: тартымдылық (латын тілінен аударғанда *attrahere* қызықтыратын, белгілі бір тартымдылықты, жанашырлықты), төзімділікті (латын тілінен *tolerantia* басқа көзқарастарға шыдамдылық, моральдарға, әдеттерге төзімділік) және ассертивтілік (ағылшын тілінен *assertiveness* табандылық, басқа адамдардың пікірлерін ескере отырып, шындыққа сену, өз мүдделерін немесе өз көзқарасын сенімді қорғау).

К.Левин еңбектерінде мұғалімдердің рөлдік репертуарын – мұғалімдердің 36 рөлдік позициясын анықтады. Қазіргі уақытта олар жаттықтырушы, фасилитатор, тәрбиеші және т.б. рөлдері.

Карл Роджерс – американдық психолог, психотерапевт, психологиядағы гуманистік көзқарасты жасаушылардың бірі, оның жұмысын жеңілдетудің негізін құрады.

Гуманистік құндылықтар – жақын мен алыстағыларға қамқорлық, шынайылық, жауапкершілік, сыни тұрғыдан ойлау, әрбір адамның адамгершілік және шығармашылық әлеуетіне деген сенім, сондай-ақ осы құндылықтарды жаңғырту туралы еді.

Карл Роджерс және оның әріптесі Ричард Фарсон, Батыс мінез-құлық ғылымдары институтының негізін қалаушы «*Өзіңнің ішкі әлеміңе саяхат*» фильмінде гуманистік құндылық және фасилитацияны оқыту туралы жүргізген зерттеулерін таба аламыз. Бұл фильм Оскар сыйлығын алған, 1969 жылғы режиссері Стэнли Крамер. Фильмнің сюжеті деректі фильм, сегіз науқасқа арналған 16 сағаттық топтық терапияны қайталау туралы. Олар дені сау және теңдестірілген, бірақ бұрын кездеспеген адамдар. Сессияны психологтар Карл Роджерс пен Ричард Фарсон жүргізеді. Өзіңнің ішкі әлеміңе саяхатта пациенттердің жеке басының жаңа қырларын ашады. Қатысушылар тізбегі өте қызықты. Олардың арасында кассир, мұғалім, мектеп директоры, теолог студент, үй шаруасындағы әйел және үш кәсіпкер бар.

Мен үшін фильмдегі ең қызықты сәттердің бірі – Роджерстің зерттеуінің басында және соңындағы қорытындысы, бұл фильм барысындағы адамдар мен олардың бір-біріне деген көзқарастары қалай өзгереді, сонымен қатар соңында қатысушыларға не болғандағы туралы сипатталады.

«Қазіргі кезде біз бір-бірімізді тыңдауды, естуді білмейміз, үнемі асығамыз. Шыныменде дәл солай. Себебі, дәл осы дағды, яғни тыңдау басқа адамға көмектесе алады және әңгімелесушіні тұтастай түсінуге көмектеседі. Шынымды айтсам, мен бұған кінәлімін және кейде мен көбірек динамика қосқым келетін сияқты. Соңғы кездері мен осыған, соның ішінде факультет студенттеріне және корпоративтік бағдарламаларға қатысушыларға фасилитацияны оқыту үдерісінде баса назар аударуға тырыстым», - деп тәжірибелерінде көрсетті.

Менің ойымша, бұл тақырып бойынша саналы түрде жұмыс істеу, жалпы түсінікті тыңдауға және тереңдетуге көмектесетін әртүрлі мектептердің әдістері мен тәсілдерін, тәжірибелерін іздестіру мен тәжірибені жалғастыру - бұл бірлескен жұмыс үшін, фасилитаторлық жұмысты ұйымдастыруда жақсы негіз жасайды.

К. Роджерс педагогтің жеке қасиеттерінің бұл түрлерін «адамға шартты емес жағымды көңіл» деп атаған. Білім алушының ішкі әлемін түсінетін және қабылдайтын, өзін табиғи және ішкі тәжірибелеріне сәйкес әрекет ететін және оқушыларға мейірімді қарым-қатынас жасайтын, педагог олардың жақсы оқуы мен тұтастай жеке дамуын қамтамасыз ету және қолдау (жеңілдету) үшін барлық қажетті жағдайларды жасайды.

К.Роджерстің тұжырымдамаларының көп бөлігі фасилитаторлық білімді зерттеуге арналған. Ғалымның ойынша: «педагогикалық фасилитация - білім берудің белсенділігін арттыру, қарым-қатынастың ерекше стилі мен педагогтің жеке басының педагогикалық шеберлік дамуы процестері», - деп көрсетіледі. Басқа да ғалымдардың зерттеулерінде оқыту мен тәрбиелеу тәжірибелік және теориялық нұсқауларында автивтік, жігерлілік, тұлғалық, қарым-қатынас қабілеттері зерттеледі.

К.Роджерс зерттеулері ауқымды, білім беруде мұғалімнің білім алушылармен тұлғалық қарым-қатынасы жүзеге асырылады, жеке пікірлер негіздерімен фасилитатордың үш негізгі байланысты анықтады, олар: *ақиқат, ашықтық, эмпатиялық* түсіну. Ақиқат пен ашықтық сипатталған мұғалімнің ойлары мен тәжірибесінде шындық пен ашықтықты, студенттермен байланыста оларды шын сезіммен, жүреппен қабылдай және тыңдай білуін көрсетеді. Бұл байланыс болашақ педагогке тән қасиет [14].

Эмпатикалық түсіну педагогтің әрбір білім алушының жан дүниесінің сыры мен күй-жайын білу, оған жанашырлық білдіруінде. Үш байланыс болашақ бастауыш сынып педагогінің «қабылдау», «сенім» сипаттары бойынша педагог-фасилитатордың келесі жағдайы мұғалімнің әрбір білім алушының қабілеттері мен мүмкіншіліктеріне деген ішкі сенімі (1-суретте ұсынылады). Бұл ой-пікір педагогикалық оптимизм деп аталады.

1-сурет. Фасилитаторлық субъективті байланысы (педагогикалық оптимизм)

Білім беруде - оқыту ынталандырудың ең жақсы нәтижесі. Білім алушыға білім алуда, көптеген әдіс-тәсілдер қолданылады: оқу-ойын технологиясы, интернет-кейс технологиялар, интерактивті дәрістер, қызықты тренингтер, іскерлік ойындар. Ұйымдастыру формаларын жүзеге асыруда жетекші мұғалім маңызды рөлді атқарады. Мұғалім жетекшілік қызметте педагог-фасилитатор жаңа лауазымын қабылдау керек болады. Фасилитация (ағылшын тілінен аударғанда *facilitate* - себепші болу, жеңілдету, көмектесу) термині психологияда басқа адамның белсенді қатысуымен бір адамның немесе топтың іс-әрекетін жеңілдету процесі. Фасилитация процесі феномен топтарға психотерапия және психологиялық жәрдем ретінде пайдаланылады. Бұл жерде фасилитатор жетекші рөлді атқарып, емделушілерге көмек көрсетеді. Фасилитация дағдылары тәжірибелік психолог, психотерапевт, психиатрдың міндетті түрде белгіленген дағдылары болуы тиіс [Жантану атауларының түсіндірме сөздігі, 2006]. Фасилитация педагог-фасилитатор арқылы жеңіл жүзеге асады. Осы ретте білім алушы мен мұғалімнің арасында қарым-қатынас жақсы болса, білім сапасының да көрсеткіші едәуір жоғарылайды. Әрбір адамның жеке қабілеті, даму деңгейі белсенді қалыптасуына арнайы ықпал етуші психологиялық атмосфераны құру маңызды, яғни фасилитаторлық әрекет жүзеге асырылу қажеттігі туындайды.

Фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда психологиялық ерекшеліктер – бастауыш

сынып оқушыларына қарапайым білім беруде жеңіл және маңызды фактор. Болашақ педагог бойынан табылу керек сипаттар «күлімдеу, көңілді бет әлпет», «мейірімділік және қатаңдық», «әдепті және анық сөйлеу қарқыны», «жылдам немесе баяу қарқын» т.б. мимикалар арқылы әдепті және мәнерлі жеткізу негізделеді.

Р.С.Димухамедов зерттеулері бойынша: «...фасилитация - әкімшілдік басқаруға, оқытуға керісінше, құндылықтарды ашып көрсете алу. Ол мінез-құлықтағы икемділік, өзгере алушылық» деп берілген. Р.С. Димухамедовтың көзқарастарын қарастыра отырып, фасилитацияны тұлғаның ойлауын дамытуды ынталандыру, мінез-құлқын түзетуге деген мүмкіншілік деп нақтылаймыз. Бұл нақтылаулары фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруда психологиялық тұрғыдан зерттеу кезеңдерінде біршама көмегі болатын еді [Димухамедов Р.С., 2005].

Фасилитатордың психологиялық ерекшеліктеріне білім беруде оқушының белсенділік, қарым-қатынаста тұрақтылыққа үйрену, қызығушылықтары мен жеке көзқарастарын дамыту және байыту, жігерлендіру негізгі процесс. Психологиядағы тәсілдің орталық болжамы – адам өзін-өзі тануы, мінез-құлқын өзгерту үшін үлкен ресурстарды таба алуы. Ресурстарға қол жеткізу кезінде ортада немесе ұжымда өзін көрсете білу, шынайылық, оң көзқараспен басқа адамдарды қабылдау, белсенді эмпатикалық тыңдау және түсіну қажет болады. Болашақ бастауыш сынып педагогі осы ресурстарды қолдана отырып, тілдік байланыс құра білу, тыңдау, түсіну арқылы болашақта білім алушының оқуында жеңілдік сыйлайды.

Б.А.Тұрғынбаева болашақ педагогтердің шығармашылық дамытуда фасилитацияның маңызды екендігін тұжырымдады: «...фасилитациялау әр адамды білім алудың барлық кезеңдерінде белсенді жағдайға қояды, білім алу үрдісін мәнді етеді. Осыған орай фасилитатор: білім алушының ынтасын (мотивтерін) оятуды фасилитациялау, яғни білім алу үдерісіне саналы ене алуына ықпал ету; мақсатты анықтауды фасилитациялау (соңғы нәтижені модельдеу), ізденісті фасилитациялау – білім алудың алгоритмделген, регламентке бағынышты, оқытудың рецепттік әдістеріне негізделген танымдық жолынан, интерактивті, ұжымдық ойлау арқылы, дамуды ынталандыратын тұрғыда ұйымдастыруға көшіру; әрекет ету әдісін фасилитациялау; рефлексияны фасилитациялауды жүзеге асырады» [Тұрғынбаева Б.А., 2012]. Б.А.Тұрғынбаеваның көзқарасынан мынандай қорытынды шығаруға болады, болашақ бастауыш сынып мұғалімдері фасилитатор-педагогке тән ашықтық, төзімділік, шыдамдылық, эмпатия, шеберлік, әртістік, әдептілік, ұйымдастырушылық қабілеттер, өзін-өзі дамытушылық қабілеттер туындады.

Нәтижелер

Білім беру саласындағы теориялық және тәжірибелік әдістемелерде К.Роджерстің және де басқа бағыттағы психологтардың тәжірибесі педагог-фасилитатордың қызметі, оның ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп, оның қалыптасу жолдары мен тәсілдерін қарастырған. К.Роджерс және басқа да зертеушілердің жүргізген зерттеулері фасилитаторлардың өмірі мен жұмыс барысында өзін-өзі белсендіру көріністерін беру маңызды екенін көрсетті. Сол зерттеулердің нәтижесінде К.Роджерс ұйымдық мәселелерді, педагог-фасилитатордың ішкі сезімдерін және тәжірибелерін сипаттауға және талдауға әрекет жасады. Педагогтің фасилитациясындағы даму мәселелерінің шешімі осындай бірнеше аспектілерді қажетті етіп қарастырады:

- педагогтық қызметтегі фасилитацияны дамытудың теориялық негіздеулерінің қажеттілігі;
- педагог маман болып қалыптасудың барысындағы тұлғалық-бағдарлы технологияларды анықтау;
- түрлі сауалнамалар, тренингтер, қарым-қатынас және өзін-өзі тану арқылы педагогтардың фасилитациясындағы әрекеттерді негіздеу.

Болашақ мамандардың іскерлігін, дағдысын жетілдіру арқылы оқу үдерісіне жаңа

эксперименттік бағдарламаларды әзірлеу және енгізу білім берудің ең заманауи техникалық оқу құралдары болып саналады. Сондықтан болашақ бастауыш білім педагогтерінің фасилитациялық құзыреттілігін қалыптастыруды диагностикалау негізінде Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінде эксперименттік алаң құрылып өз жұмысымды бастадым.

Эксперимент жүргізудің мақсаты: жоғары оқу орнында білім беруде болашақ бастауыш білім педагогтерінің фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлауды қалыптастырудың бастапқы деңгейін анықтау болып табылады. Тәжірибелік жұмыс Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 6B01301 – «Бастауыш оқыту педагогикасы және әдістемесі» мамандықтары бойынша студенттердің қатысуымен жүргізілді. Экспериментке 130 студент қатысып, 60 студент – бақылау тобында, 70 студент – тәжірибелік топта болды.

Тәжірибелік жұмыс төмендегі ретпен жүзеге асырылды:

- тәжірибелік жұмыстың мақсаты мен міндеттерін айқындау;
- диагностикалық әдістемелер таңдау және жүргізу;
- тәжірибелік жұмыстың нәтижелерін математикалық-статистикалық әдістері арқылы өңдеу, сипаттау.

Зерттеу жұмысымыздың айқындаушы эксперименті барысында болашақ бастауыш сынып педагогтерін фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлауды қалыптастырудың деңгейін анықтау үшін әдістемелер кешені қолданылды, атап айтсақ, білім алушылардың фасилитаторлық категориялар туралы түсінігінің деңгейін анықтауға арналған сауалнама әдісі.

Сыналушыға мамандық туралы 10 пікірден тұратын сауалнама ұсынылады. Сол сұрақтар бойынша, фасилитаторлық қасиеттер қажеттігін анықтаймыз.

Мақсаты: білім алушылардың жеке басының өзін-өзі дамыту іс-әрекетіндегі жауапкершілік пен белсенділік дәрежесін анықтау.

Өткізу барысы. Әр студент сауалнаманы асықпай оқып, мәлімдемелерді тыңдауға (оқуға) және сұраққа өз бетінше нақты жауап беруге шақырылады. Төменде көрсетілген қасиеттердің ішінен фасилитаторға қажет қасиеттерді белгілеңіз (1-кесте, 2-сурет).

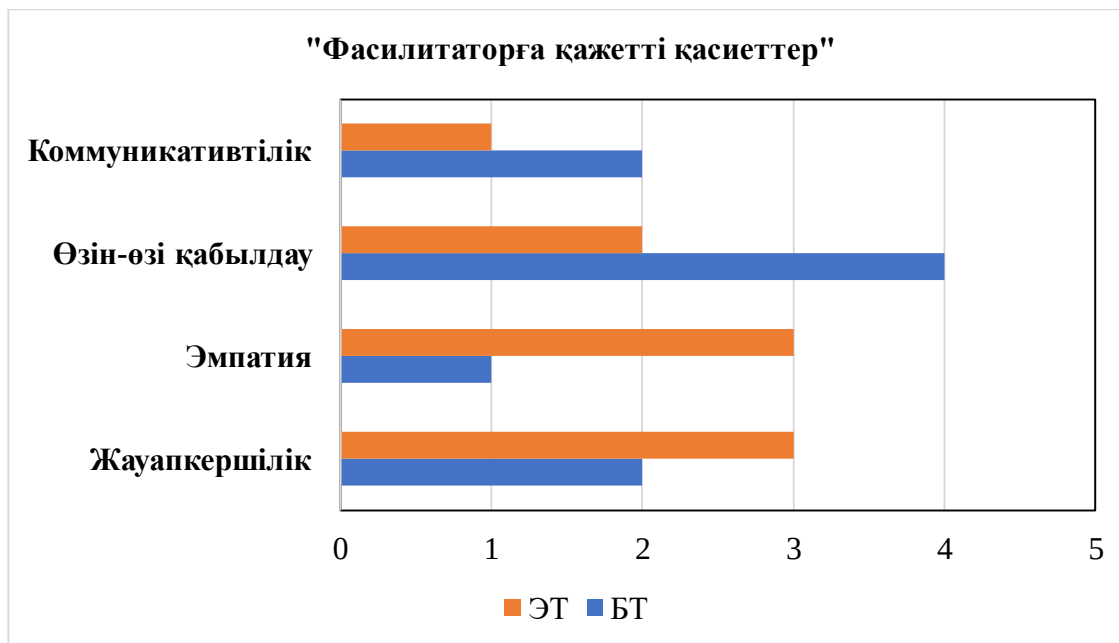
Кесте 1

Фасилитаторға қажетті қасиеттер тізімі (сауалнама нәтижесі) нәтижелері

Қасиеттер тізімі	1	2	3
Жауапкершілікті көрсету			+
Ашықтық көзқарас		+	
Эмпатия			+
Қаталдық	+		
Коммуникативтілік			+
Мазасыздық	+		
Шығармашылықты қалыптастыру		+	
Өзін-өзі қабылдау			+
Дамуға ұмтылыс		+	
Өз сезімдерін көрсету қабілеті және мінез-құлықтағы эмоциялар		+	

Студенттерге фасилитаторлыққа қажетті қасиеттер тізімі берілді. Жауап реті 1, 2, 3 сандарынан тұрады. Бұл дегеніміз, әр қасиеттің тұсына қойылатын жауап үшін ұсынылған сандар реті. Мысалы, жауапкершілік қасиеті үшін қай санды таңдауды қажет ететінін білім алушы өзі жауап береді. Білім саласында фасилитация оқытудың мазмұны мен әдістерін ғана емес, сонымен қатар балалардың білім беру нәтижелерін қамтамасыз ететін педагогтің жеке көзқарастарын да өзгертеді. Фасилитация оқу процесіне де, мұғалімнің жеке басына да

бірқатар талаптар қояды. Ол балалармен қарым-қатынас пен қарым-қатынастың ерекше стилін құра алуы керек. Фасилитация өнерімен айналысатын педагог мотиваторлар болып табылады, олар оқушыларға білім алуға еркіндік пен мүмкіндік береді, ең бастысы олармен бірге оқиды. Фасилитациялық тәсілде жұмыс істеген кезде педагог білім беру ортасының мүмкіндіктерін пайдалана отырып, балалардың білім беру қызметін шебер басқарады, бағыттайды, қолдайды.

2-сурет. Анықтау кезеңіндегі фасилитаторға қажетті қасиеттер тізімі (1-кезеңі) нәтижелері

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар барысы анықтап отырғанындай, болашақ бастауыш сынып педагогтерін фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруды даярлауды қалыптастырудың бастапқы деңгейі анықталды. Жүргізілген әдістемелерге сай, болашақ бастауыш сынып педагогтерін фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлауды қалыптастырудың әдістемесін дайындау жайлы қорытындыға келдік. Осы орайда мақаламыздың қорытынды бөлімінде беріледі.

Пікір алмасу

Білім беру барысында талқылауды жеңілдету студенттердің арасында тиімді пікір, идеялар және білім алмасу үшін жағдай жасауды білдіреді. Талқылауды жеңілдетудің кейбір негізгі принциптері мен стратегиялары:

1. Нақты ережелер мен мақсаттарды белгілеңіз: Фасилитатор талқылау ережелерін және қол жеткізуге болатын мақсаттарды нақты түсіндіруі керек. Бұл білім алушыларды шоғырландыруға және олардың күш-жігерін нәтижелі талқылауға бағыттауға көмектеседі.
2. Белсенді тыңдау: Фасилитатор-педагог қатысушылардың айтқанын мұқият тыңдап, қызығушылық танытып, олардың көзқарасын құрметтеуге тиіс. Бұл ашықтық пен сенім атмосферасын құруға көмектеседі.
3. Қатысу тепе-теңдігін сақтау: Барлық студенттердің пікірталасқа бірдей қатысуын қамтамасыз ету, барлығына сөйлеуге және өз пікірлерімен бөлісуге мүмкіндік беру маңызды.
4. Сұрақ қою: Фасилитатор ойды қозғайтын және тақырыпты терең талқылауға жетелейтін ашық сұрақтар қоюы керек.
5. Уақытты басқару: Тақырыптың әртүрлі аспектілері бойынша уақыттың біркелкі бөлінуін қамтамасыз ету және талқылаудың бір бағытқа созылуына жол бермеу арқылы талқылау уақытын тиімді пайдалану маңызды.

6. Сыни тұрғыдан ойлауға ықпал ету: Педагог студенттерді ақпаратты талдауға, дәлелдерді анықтауға және әртүрлі көзқарастарды бағалауға ынталандыруы керек.
7. Қақтығыстарды басқару: Қақтығыстар туындаған кезде фасилитатор білім алушылардың ымыраға келуге және өзара түсіністікке қол жеткізуге көмектесіп, делдал ретінде әрекет етуі керек.
8. Кері байланыс және рефлексия: Пікірталас соңында қатысушыларға кері байланыс беріп, талқыланған тақырып пен талқылау процесі туралы ой қозғау маңызды. Талқылауды жеңілдету жұмысы фасилитатордан икемділікті, эмпатияны, аналитикалық Жүргізілген әдістемелерге сай, болашақ бастауыш сынып педагогтерінің фасилитациялық жұмыстарды ұйымдастыруға даярлауға ұйымдастырудың әдістемесін қарастыра отырып қорытындылаймыз.

Қорытынды

Фасилитатор тұлғасы – өз бетінше ықпал етудің, өздігінен ізденудің, өз шығармашылық жұмыстарын басқа әріптестеріне жариялап, ұтымды пікір алудың, озық тәжірибесін таратудың маманы. Білім беру мекемелері ретінде жалпы білім беретін мектептердегі педагог қызметкерлер өзінің білім алу үдерісін белсенділікпен құрып, білімділік ортасында өзінің белгілі бір даму траекториясын таңдайды. Ендеше білім берудегі бірқатар міндеттерді шешудегі негізгі субъективтік идеялардың бірі болашақ бастауыш білім педагогтерін фасилитаторлық қызметтерді ұйымдастыруға кәсіби даярлау болашақ маманның өзіндік дамуы, кәсіби-тұлғалық дамуында маңызды болады. Сәйкесінше, болашақ бастауыш білім педагогтерін фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастыруға кәсіби даярлау өте тиімді. Егер Қазақстанда әр мектеп фасилитаторлық жұмыстарды ұйымдастырып, жүзеге асыратын болса, білім беру жүйесі реттеледі, білім сапасы жоғарылайды. Себебі, фасилитаторлық жұмыстың негізгі функциясы – топтың қарым-қатынасының табысты болуын қамтамасыз етеді. Демек, болашақ педагог-фасилитатор оқушылардан құралған топпен жақсы коммуникацияға ие болса, білім берудің де күші жоғарылайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Білім туралы (2007) Қазақстан Республикасының Заңы. 27 шілде, 319-III [Электрондық ресурс]: URL: https://portal.ksu.edu.kz/storage/app/media/docs/laws/resolutions/zakon_obraz_rk_kz.pdf (өтінім берілген күні: 09.11.2023).
- Вербицкий А.А., Ларионова О.Г. (2006) Гуманизация и компетентность: контексты интеграции. М.: МГПОУ, 20-40 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.libex.ru/detail/book222644.html> (өтінім берілген күні: 15.01.2024).
- Димухамедов Р.С. (2005) Обновление научных основ педагогики повышения квалификации. Челябинск: ЧПГУ [Электрондық ресурс]: URL: <http://elibr.cspu.ru/xmlui/bitstream/handle/123> (өтінім берілген күні: 28.12.2023).
- Ефименко С.М. (2011) Теоретический анализ тьюторского сопровождения развития будущих педагогов профессионального обучения как результат смены парадигмы образования. Сибирский педагогический журнал, 6, 143-154 [Электрондық ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiy-analiz-tyutorskogo-soprovozhdeniya-razvitiya-buduschih-pedagogov-professionalnogo-obucheniya-kak-rezultat-smeny> (өтінім берілген күні: 15.01.2024).
- Жантану атауларының түсіндірме сөздігі (2006) Алматы: Сөздік-Словарь, 384 [Электрондық ресурс]: URL: https://www.studmed.ru/zhary-baev-b-sangilbaev-o-s-zhantanu-ataularyny-t-s-nd-rme-s-zd-g-_69c05f49787.html (өтінім берілген күні: 29.12.2023).
- Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық (2020) Рассел Григг Бастауыш мектеп мұғалімі: Шеберлікті шыңдау. Алматы: Ұлттық аударма бюросы ҚҚ, 73 [Электрондық ресурс]: URL: <https://openu.kz/kz/book/bastauysh-mektep-mugalimi-sheberlikti-shyngdau> (өтінім берілген күні: 08.01.2024).

- Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық (2020) Рассел Григг Бастауыш мектеп мұғалімі: Шеберлікті шыңдау. Алматы: Ұлттық аударма бюросы ҚҚ, 87 [Электрондық ресурс]: URL: <https://openu.kz/kz/book/bastauysh-mektep-mugalimi-sheberlikti-shyngdau> (өтінім берілген күні: 08.01.2024).
- Зеер Э.Ф., Романцев Г.М. (2002) Личностно-ориентированное профессиональное образование. Педагогика, 3, 16-21 [Электрондық ресурс]: URL: https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/25530/1/Zeer_2018.pdf (өтінім берілген күні: 20.01.2024).
- Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. (2005) Педагогический словарь. М.: Академия [Электрондық ресурс]: URL: <https://refdb.ru/look/1940555-pall.html> (өтінім берілген күні: 28.12.2023).
- Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары (2018) Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, 15 ақпан, 636 [Электрондық ресурс]: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636> (өтінім берілген күні: 09.11.2023).
- Лернер П.С. (2005) Фасилитация учащихся учреждений профессионального образования в факультативном курсе «для технарей». Школьные технологии, 6, 100-105 [Электрондық ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fasilitatorskiy-stil-pedagoga-professionalnogo-obucheniya-soderzhanie-i-organizatsionno-pedagogicheskie-usloviya-ego-stanovleniya> (өтінім берілген күні: 15.01.2024).
- Маслоу А. (2008) Мотивация және кісілік. СПб: Питер, 352 [Электрондық ресурс]: URL: <https://enc-medica.ru/wp-content/uploads/> (өтінім берілген күні: 27.11.2023).
- Назарбаев Н. (2018) Болашақ бағдар: Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық [Электрондық ресурс]: URL: <https://100kitap.kz/kz> (өтінім берілген күні: 08.01.2024).
- Роджерс К.Р. (1994) Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Издательская группа Прогресс; Универс, 480 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.booksite.ru/bookshop/rodjer-karl-vzglyad> (өтінім берілген күні: 22.11.2023).
- Тремясова В.П., Дубовская Г.В. (2008) Организация классных часов в отраслевом ССУЗе на основе подходов фасилитации. Среднее профессиональное образование, 3, 25-30 [Электрондық ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fasilitatorskiy-stil-pedagoga-professionalnogo-obucheniya-soderzhanie-i-organizatsionno-pedagogicheskie-usloviya-ego-stanovleniya> (өтінім берілген күні: 10.11.2023).
- Тұрғынбаева Б.А. (2012) Болашақ мұғалімдердің әлеуетін дамыту: кәсіби шығармашылық жолында. Алматы: Полиграфия-сервис К⁰, 316 [Электрондық ресурс]: URL: <http://emirsaba.org/kenjebaeva-tattigule-bekbaltinovna.html?page=35> (өтінім берілген күні: 22.11.2023).
- Фролова Ю.Н. (2010) Роль социальной фасилитации в процессе алгоритмизированного проблемного обучения. Сибирский педагогический журнал, 5, 42 [Электрондық ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-sotsialnoy-fasilitatsii-v-protsesse-algoritmizirovannogo-problemnogo-obucheniya> (өтінім берілген күні: 10.11.2023).
- Ценности и этика фасилитаторов IAF. Statement of Values & Code of Ethics. [Электрондық ресурс]: URL: <https://f-cc.org/facil/ethics> (өтінім берілген күні: 10.11.2023).
- Шоцкая Г.А. (2008) Социальная фасилитация в организации групповой работы студентов. Среднее профессиональное образование, 3, 86-88 [Электрондық ресурс]: URL: http://library.khsu.ru/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis (өтінім берілген күні: 15.01.2024).
- Сьюпер Д. (1999), Якунченко О.А., (2017). Психология: Биографический библиографический словарь / Под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. СПб.: Евразия. Психологические особенности изучения профессиональной Я-концепции сотрудников правоохранительных органов Текст научной статьи по специальности «Психологические науки»// [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie>

[osobennosti-izucheniya-professionalnoy-ya-kontseptsii-sotrudnikov-pravoohranitelnyh-organov](#) (өтінім берілген күні: 11.11.2023).

Подготовка будущих педагогов начальных классов к организации фасилитаторской работы

*¹А.С.Далелханова, ¹Қ.Б.Жанадилова

¹Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Қазақстан)

Аннотация

В статье представлен теоретический анализ основных концепций подготовки будущих учителей начальных классов к организации профессиональной координаторской работы. Показаны психологические взгляды на понятие фасилитации. Будущему учителю важно найти множество ресурсов для познания себя как личности, изменения своего самоопределения и уникальности. Фасилитация, работа фасилитатора и услуги преподавателя-фасилитатора описаны в анализах многих ученых и исследователей. Слова «Фасилитация» и «фасилитатор» четко обсуждаются. Фасилитация считается инструментом обучения бизнес-профессионалов во всех областях с использованием высококачественных и современных услуг. Фасилитатор – специалист, который укрепляет и улучшает общение между сотрудниками, а также формирует хорошую позицию по принятию сложности и разнообразия работы в образовании, помогает качественному общению между людьми. Методическое значение будущих учителей начальной школы в организации фасилитаторской работы состоит из фасилитаторских баз и их системы. В результате исследования были представлены научно-методические заключения и предложения по подготовке организации фасилитаторской работы будущих учителей начальной школы, проведены научные исследования, рецензии.

Ключевые слова: фасилитатор; фасилитация; фасилитационные работы; фасилитатор-педагог; будущие учителя; педагогический оптимизм; организация работы.

Training future primary school teachers to organize facilitator work

*¹A.S.Dalelkhanova, ¹K.B.Zhanadilova

¹Sh.Ualikhanov Kokshetau University (Kokshetau, Kazakhstan)

Abstract

The article presents a theoretical analysis of the main concepts of preparing future primary school teachers for organizing professional coordinating work. Psychological views on the concept of facilitation are presented. Future teacherIt is important to find a variety of resources for changing self-awareness, self-determination and identity. Facilitation, the work of the facilitator, and the services of the teaching facilitator have been described in the analyzes of many scholars and researchers. The words "coordination" and "coordinator" are clearly discussed. Facilitation is considered a tool for training business professionals in all fields using high quality and modern services. A facilitator is a specialist who strengthens and improves communication between employees, and also develops a good attitude towards accepting the complexity and diversity of work in education, and helps quality communication between people. The methodological significance of future primary school teachers in organizing facilitation work consists of facilitator bases and their system. As a result of the study, scientific and methodological conclusions and proposals for preparing the organization of facilitation work for future primary school teachers were presented, scientific research and reviews were conducted.

Keywords: coordinator; assistance; facilitation work; facilitator-teacher; future teachers; pedagogical optimism; work organization.

Поступила в редакцию: 08.02.2024

Одобрена: 17.03.2024

Первая публикация на сайте: 20.07.2024

Гуманитарлық ғылымдар мен өнер
Гуманитарные науки и искусство
Humanities and Arts

МРНТИ: 14.35.07

ТВОРЧЕСКИЙ ПОДХОД К ДИЗАЙНУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИИ
НАЦИОНАЛЬНОГО КОСТЮМА

*¹У.С.САКЕНОВА , ¹Л.К.ШИЛЬДЕБАЕВА

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(Кызылорда, Республика Казахстана)

*sakenovaulbolsyn11@gmail.com, lyazzatk.sh.2007@mail.ru

Аннотация

Изучение истории создания национального костюма своего края является отправной точкой для разработки новых художественно-конструктивных решений современной одежды с элементами традиционного искусства. Являясь источником для вдохновения, национальный костюм вдохновляет обучающихся для создания образцов изделий, порождает новые творческие возможности начинающих дизайнеров. При своеобразном подходе к обучающимся для создания неповторимых объектов дизайна изучение истории является незаменимым элементом творческого подхода. Нами предложены варианты порождения творческих начал к дизайну объектов изделий через призму истории национального костюма. Для выявления студентов и магистрантов, готовых проводить свою творческую деятельность в направлении дизайна, нами составлена анкета среди обучающихся с целью изучения и выявления их взглядов. Вопросы помогут укрепить мотивацию респондентов к дизайнерской деятельности, возможности развития творческой работы.

Ключевые слова: национальная одежда, дизайн, анкетирование, творческий подход, обучающиеся.

Введение

Современному обществу – в век загруженности обучающихся получаемой информацией – при профессиональной подготовке в системе высшего образования требуется творческий подход в деле овладения знаниями для будущей деятельности. Современный быстро меняющийся прогресс, научно-технические достижения, внедряемые в жизнь каждого члена общества, заставляют по-другому реагировать сегодняшней обучающегося, меняя взгляд на практическое использование знаний и теоретическое мышление молодежи. Поэтому они должны уметь использовать гиперинформационный натиск, встречаемый во время учебы, просеивать многочисленные данные, обобщать и разбираться в многочисленных ссылках и контенте, в то же время оптимально их применять, чувствовать прогнозы по результатам деятельности, вкладывая все свои творческие возможности.

Научно-исследовательская деятельность обучающихся дает возможность проявить неповторимость, индивидуальность, умение проявлять себя в различных направлениях при подготовке соответствующих кадров вузами республики [Garashkina N.V., 2022].

В новых условиях рыночных отношений отчетливо вырисовывается новая специфика и новые черты специалиста-выпускника.

Кафедра «Дизайн и технологии» Кызылординского университета имени Коркыт Ата готовит кадры по образовательной программе «Дизайн костюма» для южного региона республики. При кафедре функционируют учебные мастерские «Технология материаловедения», «Декоративно-прикладное искусство и технология изделий», «Конструирование и проектирование одежды», «Этнодизайн», аудитории «Живопись и рисунок», «Отраслевое материаловедение и технология конструкционных материалов», «Декоративно-прикладное и

дизайнерское искусство», студия «Изобразительное искусство». Мастерские оснащены современными промышленными машинами фирмы «Husqvarna», «Janome», «Brother», «Jack». Так как город Кызылорда находится на берегу реки Сырдарья, Кызылординскую область со своеобразной историей называют Землей Сыра.

Обзор литературы

Неожиданный переход на онлайн-обучение весной 2020 года привел к тому, что учебные заведения по-разному оснащались с точки зрения технологий, методологии и подготовленности преподавательского состава. Более того, образовательные учреждения столкнулись с совершенно новой рабочей средой. Каким будет обучение и преподавательская деятельность в будущем, в значительной степени зависит от навыков, которые обретает преподавательское сообщество. Целью исследования было выяснить, насколько успешным был экстренный переход к преподаванию онлайн, и определить технологические ресурсы, необходимые для поддержания качества преподавания предмета в различных образовательных форматах. Исследование проводилось в соответствии с деятельностным подходом, ориентированным на учащегося, и принципами дистанционного преподавания; оно также включало анализ практики онлайн-обучения по всему миру до и во время пандемии 2020 года. Данные исследования были собраны с помощью опросов [Yastrebova E.B., 2022], проведенных при помощи Google forms среди преподавателей.

Особенности профессионального педагогического образования, сложность его понимания и управления, динамика современных изменений и потребности образовательной практики требуют концептуальной визуализации его современного состояния. В статье представлено авторское видение этого явления, основанное на идеях гуманизации, преемственности и демократизации системы профессиональной подготовки педагогов [Fedorov V.A., 2022]. Авторы выдвигают некоторые принципы, развивающие эти идеи, и обрисовывают условия для их реализации. Целью исследования авторов является систематическое представление концептуальных основ профессиональной подготовки педагогов, дающее ее полное объяснение и облегчающее ее проектирование в условиях социально-экономических и социально-педагогических изменений. Исследование проводится в контексте гуманистической образовательной парадигмы, которая представляется наиболее благоприятной для достижения поставленной цели, основанной на системном, деятельностно-ориентированном личностном, интегративном и управленческо-технологическом подходах, а также теоретико-методологическом анализе научных источников, касающихся исследуемого объекта. Исследование основано на почти 100-летнем опыте подготовки педагогических кадров для образовательных организаций профессионального образования, результатах педагогических исследований по проблемам подготовки кадров, анализе истории и современного состояния профессиональной подготовки педагогов.

Концептуальные основы профессиональной подготовки учителей представлены в единстве трех компонентов. Первый компонент представляет собой общую методологию, которая раскрывает его историю (этапы развития), роль и место в социальной, экономической и образовательной системе страны. Второй компонент определяет перспективы развития профессиональной подготовки педагогов, которые включают в себя следующие аспекты: его цель, состоящая в создании и поддержании условий, необходимых для эффективной и качественной подготовки кадров для системы профессионального образования и переподготовки кадров; условия, необходимые для развития личности, способной к самореализации в профессиональном образовании; цели, включающие формирование разносторонней, социально функциональной и непрерывно развивающейся личности, готовой к эффективному профессиональному обучению; руководящие идеи гуманизации, демократизации и непрерывности профессионального образования и профессиональной подготовки, а также концептуальные принципы гуманитаризации, фундаментализации, ориентации на действия, самоорганизации образовательной деятельности, государственного

управления, соответствия содержания этапов непрерывной профессиональной подготовки педагогов основным этапам развития личности, непрерывности обучения учебные планы, разнообразие учебных заведений и внедрение передовой системы профессиональной подготовки. Третий компонент описывает ожидаемое состояние, обозначенное необходимыми условиями для реализации концептуальных принципов профессиональной подготовки. Информация, представленная в статье, может способствовать разработке программ; служат методологической основой при формировании тем фундаментальных, прикладных исследований и разработок в области профессиональной подготовки педагогов, а также для организации и координации соответствующих исследований и внедрения полученных практических результатов.

Современные концепции развития рынка труда и образования, определенные в парадигме цифровой экономики, подчеркивают дисбаланс между быстро меняющимися требованиями новой экономики и системой профессионального обучения. Нелинейность профессиональных и образовательных траекторий выдвигается на первый план, и практика непрерывного профессионального развития и переподготовки становится особенно важной. Следовательно, особое внимание привлекается к идее транспрофессионального образования, которое отражает новое направление в будущем развитии рынка труда персонала. Перспективы и возможности реализации концепции транспрофессионализма в современной системе высшего образования требуют понимания ряда концептуальных и практических вопросов, поэтому представляется актуальным и своевременным проанализировать потребности самих студентов в получении данного вида образования. Целью статьи авторов [Pinchuk A.N., 2022] был анализ спроса на транспрофессиональное образование в студенческом дискурсе, а также формулирование актуализированных ожиданий студентов в субъективных оценках и рисках, связанных с распространением нового типа транспрофессиональных специалистов.

Методология и методы исследования. Авторы опирались на концепции педагогики, социологии и экономики образования, которые позволили им изучить образовательный спрос студентов на транспрофессиональное образование. Исследование было построено в рамках множественной стратегии, основанной на подходе “заполнения пробелов”, предложенном Э.Беллом и А.Брайманом. Источником эмпирических данных послужили результаты социологического исследования, проведенного в феврале-мае 2021 года. На первом этапе исследования на основе целевой выборки было опрошено 1357 студентов, обучающихся по различным образовательным программам социально-гуманитарного профиля бакалавриата и магистратуры. Представление результатов количественного исследования основано на статистическом анализе данных опроса с использованием непараметрических методов для проверки взаимосвязи между переменными. Качественный анализ текстов эссе был проведен в рамках анализа исторического дискурса, который потребовал использования трехмерного аналитического аппарата, позволившего авторам выявить лингвистические и конструктивные особенности построения текстов, выявить стратегии аргументации и зафиксировать личностные смыслы в содержании эссе.

Результаты и научная новизна. Теоретический анализ, проведенный в работе, позволил авторам выявить социологическую составляющую концептуализации феномена транспрофессионализма, которая заключается в аспекте субъективной интерпретации его содержательных характеристик и аргументации спроса на новые компетенции. Эмпирически был проанализирован образовательный спрос студентов на транспрофессиональное образование и восприятие транспрофессионалов на рынке труда. Опрос показал, что, по мнению большинства респондентов, способность выходить за рамки профессии становится одной из ключевых характеристик востребованного специалиста в современных условиях. На основе текстов эссе были выявлены различные способы артикуляции личных позиций по отношению к идее транспрофессионализма; представлены метафоры, тематизирующие

транспрофессиональное образование в определенном контексте понимания; изучены ожидания и риски, эксплицируемые в рамках субъективного прогнозирования. Как показал анализ эмпирических материалов, методы аргументации большинства участников исследования отражают установки на многомерность профессиональных компетенций в быстро меняющейся профессиональной и трудовой сфере. В то же время студенты больше всего говорили о необходимости приобретения опыта в освоении смежных отраслей специализации. Желание овладеть другой профессией возникало гораздо реже. Важно, что большинство респондентов считают выход за рамки своей специальности необходимым компонентом компетенций в современном мире. Полученные результаты могут быть применены в педагогической практике при планировании образовательных траекторий студентов, а также использованы в качестве информативного материала в дальнейших исследованиях, связанных с изучением развития системы высшего образования и меняющегося мира профессий в цифровом обществе.

Актуальность исследования связана не только с изучением особенностей использования традиционного костюма как одного из источников в дизайне и творчестве модельеров Казахстана, но и с необходимостью раскрытия его эстетических и художественных особенностей в синтезе историко-культурного и художественного подхода [Darmenova R.A., 2014]. Авторы считают, что одним из направлений современной моды является этностиль – устоявшаяся практика в творческой сфере модельеров, позволяющая современному человеку использовать свои национальные источники.

В статье следующих исследователей [Mussayeva N.R., 2016] прослеживаются личные поиски некоторых представителей текстильного производства Казахстана, которые пытаются найти свою нишу в рыночной экономике, сочетая в своей деятельности элементы традиционного и инновационного подходов путем гармоничного синтеза этнического и современного стилей. Для создания современных, оригинальных, уникальных предметов одежды молодые дизайнеры широко используют новые методы художественного творчества. Реконструируя инверсию и трансформацию, они дают новую жизнь некоторым элементам, компонентам и конструкциям многих давно забытых национальных костюмов.

На курсах по дизайну [White A.R., 2016] обычно обсуждают важность мнения клиента и важность продукта процесса проектирования, но сам дизайнер часто как бы отсутствует в этом. Это контрастирует с тем, как восхищаются и прославляют видение и творчество известных дизайнеров (например, Стива Джобса, Берта Рутана, Дина Кеймена и т. д.). Как мы помогаем учащимся развивать свои творческие способности и включать их в процесс? Как мы также можем помочь им улучшить качество идей, которые они внедряют в процесс проектирования? Курс по творчеству и методам творчества был разработан в качестве прототипа для проверки методов обучения творчеству для последующего включения в завершающую последовательность проектирования. Основным механизмом творчества было использование искусства как призмы для новых способов видения и как средства изучения дизайна в сотрудничестве с Фондом Барнса в Филадельфии, штат Пенсильвания. Студенты этого курса изучили методы, которые помогут им найти свое творческое начало, и способы использования искусства в качестве призмы, чтобы увидеть инженерный дизайн с разных точек зрения. Для достижения этих целей обучения, освобождения учащихся от потенциального самоограничивающего поведения при обсуждении вопросов была использована ролевая игра, позволяющая учащимся подойти к творчеству и творческим приемам с точки зрения своего персонажа.

Современный лидер в производстве одежды Китай [Wang Z., 2021] активно следит за зарубежными тенденциями в области костюмов и выходит с эпохой униформы. Страна прошла путь эволюции от коллективного подражания к пропаганде многообразной индивидуальности и новой эпохи, когда китайская культура костюма отличается уверенностью в себе. Культура древнего китайского костюма имеет древнюю историю с

обширными и глубокими красками. В этой статье, с точки зрения культурной уверенности, используется способ распространения «5W» для обсуждения зарубежного распространения древней китайской культуры костюма, специфического содержания международной коллаборации и теоретических подходов.

Авторы другого труда [Ermilova D.Y., 2020] прослеживают трансформацию визуализации этнической принадлежности человека через костюмы – от традиционных к современным. Объектом исследования является понимание костюма как информационно-знаковой конструкции. Тема исследования – визуализация этничности через костюмы с исторической точки зрения. Исследование направлено на выявление специфических особенностей визуализации этничности в традиционных и современных костюмах. Гипотеза исследования состоит в том, что, в отличие от традиционных костюмов, демонстрирующих региональную и национальную принадлежность, современная «западная» одежда в основном утратила эти функции. Хотя в некоторых регионах костюмы все еще актуальны как «живая» традиция, национальная одежда исчезает из обихода. Этнический стиль, использующий в качестве источника и стилизации региональных и национальных традиций не являются показателем национальной принадлежности потребителя. В основу исследования авторов положены функциональный и семиотический подходы к анализу костюма.

Начиная с позднего средневековья развитие городской одежды в Западной Европе определялось скорее модой, чем традицией. В России процесс утраты городским костюмом функции визуализации этничности начался с реформ Петра Великого, а для крестьянского костюма этот процесс начался только с середины 20 века. В начале 21 века традиционные костюмы в основном носили этнические меньшинства как символ национальной идентичности и самоутверждения. Обращение к чужим традициям как к источнику модных новшеств привело к возникновению этнического стиля. Этнический стиль характеризуется поверхностным отношением к источнику. Этнодизайн же следует принципу глубокой и продуманной сохранности традиций. Хотя сторонники этнодизайна настаивают на способности дизайна интегрировать традиционные этнические символы в современную культуру, остается вопрос о способности современных людей понимать символы, содержащиеся в традиционных формах. В данной статье выявляются случаи, когда костюм выполняет функцию визуализации этничности в современном обществе.

Как важный носитель цветовой культуры костюм [Zhou R., 2020] является воплощением множества культурных факторов, таких как национальная культура, массовая психология, исторический фон и социальная среда, а цвет костюма олицетворяет процесс изменения и развития традиционной китайской философской мысли и эстетических взглядов. Сегодня, с быстрым развитием цифровых технологий и упором на культурную идеологию, изучение цветов постепенно отошло от простого анализа естественно-научных принципов, чтобы больше сосредоточиться на лежащих в их основе национальных традициях. Династия Цин положила конец китайской феодальной династии и традиционным костюмам династии Цин. Под влиянием взаимного поглощения множества этнических культур характеризовались богатой и красочной орнаментацией и изысканным мастерством, занимая важное место в истории китайских костюмов. Цветовая палитра династии Цин не только воплощает в себе традиционные «пять элементов и пять цветов», которые передавались из поколения в поколение, но и сегодня является постоянным источником вдохновения и подбора цветов для современных дизайнеров. Драма династии Цин «Рейдеры Яньси» популярна среди зрителей благодаря своей цветовой палитре, но коммерческие СМИ вводят многих зрителей в заблуждение, ошибочно принимая «цвета Моранди» за «цвета Цяньлун».

Столкнувшись с огромным объемом знаний о культуре, дизайнеры склонны к недостаточному поглощению и недостаточному преобразованию, что часто приводит к слепому использованию цвета и отсутствию культурной коннотации в их дизайнерской работе. Эта

статья направлена на то, чтобы углубиться в содержание знаний о правилах настройки цвета традиционных костюмов династии Цин с целью применения цвета для дизайнеров, а также оцифровать и визуализировать знания. Данные из коллекций костюмов династии Цин в Дворцовом музее и Музее Пекинского института технологии моды выбраны в качестве ряда данных для исследования с точки зрения достоверности, качества, полноты источников данных и базы данных костюмов династии Цин. Приняв методологию цветовой системы, исследование сравнивает данные о цветах, цветового дизайна, вызывающие цветовые и эстетические характеристики костюмов династии Цин с точки зрения, как материальных, так и нематериальных - на основе описаний в классических культурных текстах династии Цин и современных костюмах. Обобщая и анализируя культурные коннотации и эстетические ценности, он обеспечивает структуру знаний и резерв содержания для оцифровки и визуализации культурной базы данных по цветовой схеме костюмов династии Цин.

Путем анализа потребностей дизайнеров с точки зрения получения, анализа и применения знаний и объединения общих форм визуализации баз данных нематериального культурного наследия создается интерактивная платформа визуализации знаний, основанная на форме визуализации отображения знаний для цветовой схемы династии Цин. Благодаря визуальному отображению дизайнеры могут получить информацию о культурных образах, хронологическом фоне, людях, вариантах использования происхождения, цветовых характеристик и декоративных методов применения. Зная цветовую схему костюмов династии Цин, можно лучше понять современную трансформацию традиционной цветовой культуры. В статье предлагается дизайнерско-ориентированный подход к изучению традиционной цветовой культуры костюма. Изучая культурные коннотации и выразительные характеристики традиционной цветовой культуры, он помогает дизайнерам организовать цветовую культуру костюмов династии Цин и сформировать базу знаний о законах настройки цвета, компенсирующих отсутствие культурных коннотаций цвета в цветовом дизайне. Построена база знаний по цветовым схемам костюмов династии Цин и определены типы сущностей, подходящие для базы знаний по цветовой культуре традиционного костюма. Данные из коллекции традиционных костюмов династии Цин, которые в настоящее время получены из официальных и надежных источников и имеют хорошее качество, собираются и сопоставляются, а данные изображений и текст знаний объединяются и диалектически анализируются для формирования диверсифицированной структуры данных и системы знаний, которые облегчают управление и анализ знаний.

На основе визуальной формы отображения знаний исследуется построение цифровой платформы для дизайнерских приложений. Картирование традиционных знаний является высокопрофессиональным и малоинтерактивным. Путем анализа привычек взаимодействия и потребностей дизайнеров в этой статье осуществляется дизайн взаимодействия платформы с четырех уровней, чтобы помочь дизайнерам лучше получать доступ к анализу и применению данных. Существует огромное количество документации, связанной с цветовой культурой костюмов династии Цин, и объекты, выбранные для изучения в этой статье, все же имеют определенные ограничения. В этой статье авторы выбирают коллекции двух типичных музеев в качестве источников изображений, принимая во внимание классические исторические тексты и классические литературные произведения династии Цин, и литературу по изучению цвета костюмов династии Цин в качестве ссылок, стремясь сравнить текстовую информацию с изображения ресурсов и укрепить связь между ними.

В статье других ученых [Yershova L.V., 2016] раскрывается потенциал национального костюма как источника идей для современного дизайнера. На примере студенческого объединения «Традиция» авторы обсуждают подходы (системно-интегративный, художественно-эстетический, этнорегиональный, деятельностный) и направления доступа к этому потенциалу в моделировании современной одежды. Особое внимание уделяется разработке коллекций на основе исследований и разработок традиционных технологий и

созданию коллекций-реконструкций; коллекции, отражающие специфические региональные особенности силуэта, структуры, техники исполнения и декорирования; коллекции, основанные на импровизации и трансформации образа зимней традиционной одежды.

Методы

Нами исследуются местные музеи с целью изучения художественно-конструктивных решений исторического национального костюма.

Известно, что национальная одежда отражает многовековую жизнь народа [Shildebayeva L., 2019] и изучение ее истории является для дизайнеров неотъемлемой частью создания образцов. Необходимо исследовать все виды элементов костюма - начиная от головных уборов до всех деталей исторического образа первоисточников, играющих своеобразную роль в познавательной функции одежды [Литвина И.П., 2018].

При изготовлении современной одежды важно не повторять точного подобия национального костюма, а на его основе моделировать другие образные изделия, которые бы отвечали требованиям времени. Не должно быть механического копирования отживших форм. Украшение вышивкой надо сочетать с самой моделью и конструкцией одежды, важно не перенасытить ее отделкой.

В виду того, что национальный костюм остается стабильным, а современная одежда постоянно меняется, делая скачки по своему синусоидальному графику (от макси до мини, от «минимализма» линий к «максимализму» и т.д.), дизайнеры на каждом следующем этапе развития моды используют то преимущество казахского костюма, которое наиболее соответствует современному направлению.

При проектировании современной одежды каждый раз надо определять, что именно и каким образом черпать из казахского костюма. Немаловажное значение имеет и возраст человека – потребителя создаваемой модели: старшее поколение предпочитает спокойное, сдержанное решение, а смелая молодежь выберет броские и яркие мотивы.

Казахский национальный костюм очень удобен для езды на коне, верблюдах. Наравне с утилитарными качествами, он выделяется неповторимостью благодаря украшению мехом, вышивкой, инкрустацией. По богатству одежды вышивками и другой отделке легко можно было угадать социальное положение казаха в обществе. Казахская национальная одежда, ее дополнения, предметы быта, убранства коня, верблюда покрыты разнообразными узорами, выполненными в технике аппликаций, вышивки, тиснения с преобладанием роговидных фигур, растительных элементов, комбинации геометрических фигур [Лобачева Н., 1989]. Очертания узоров и виды орнаментации по-своему варьируются у того или другого рода казахов. В геометрических орнаментах комбинируются узорные единицы. Широкие полосы могут чередоваться с узкими.

В орнаментации одного изделия могут использоваться формы, повторяющиеся в определенный промежуток. Орнаментация достигается сочетанием двух контрастных цветов. Прорезные аппликации четко очерчивают границы украшаемой одежды. Аппликации в одежде отображают принципы расположения вырезанного узора и его среза на двух разных по цвету плоскостях. Один и тот же рисунок выступает в одном образце как узор, а в другом – как фон в результате разных акцентов сочетания цветов.

Во время творческого процесса рождения новой модели художники-модельеры всегда пользовались образцами народного искусства. Нужно осторожно осваивать специфику национального костюма, умело используя его декоративное звучание, композиционные решения и удивительные орнаментальные традиции. Создавая костюм или проектируя одежду, художник каждый раз должен заново решать, что и в какой мере брать из

неисчерпаемой сокровищницы народного искусства. Одежда по национальным мотивам должна быть строго функциональной, отвечать своему назначению [Shildebayeva L.K., 2019].

а)

б)

Рисунок 1. Национальные костюмы

На рисунке 1 представлены результаты знакомства с экспонатами казахской национальной костюма местного Кызылординского областного краеведческого музея. А некоторые эксклюзивные образцы казахского национального костюма земли Сыра, выполненных на основе исследований истории экспонатов выполнены обучающимися Кызылординского университета имени Коркыт Ата:

а) экспонат музея «Женский костюм с кемешек»; б) казахские национальные свадебные костюмы, выполненные в Кызылординском университете имени Коркыт Ата на основе исследований истории.

Для выявления студентов и магистрантов, готовых проводить свою творческую деятельность в направлении дизайна, нами составлена анкета (<https://forms.gle/FjTHomVDX4P3Dbme6>) для изучения и выявления взглядов респондентов. С помощью этой анкеты было проведен опрос среди обучающихся кафедры «Дизайн и технологии». Вопросы помогут выяснить взгляды будущих дизайнеров, укрепить мотивацию обучающихся к дизайнерской деятельности, возможности развития творческой работы. Анкета позволила обучающимся оценить свое отношение к некоторым вопросам по созданию дизайна костюма и самому процессу обучения. Для составления вопросов были использованы разработанные нами детали национальных костюмов, варианты их декорирования при использовании различных орнаментов.

Результаты и дискуссия

На рисунке 2 представлена диаграмма ответов на вопрос: «Вы считаете себя творческим человеком?». По ответам обучающихся видно, что 64,7% респондентов с этим согласны. Но статистика показала, что 14,7% все-таки еще в этом не определились.

Can you see yourself as a creative person?/ Өзіңізді шығармашылық адамы ретінде көре аласызба?

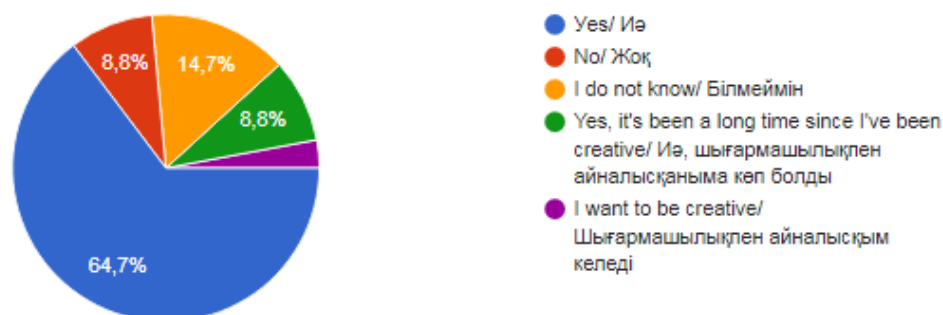

Рисунок 2. Ответы на вопрос: «Вы считаете себя творческим человеком?»

Здесь использовались разработанные нами основные детали национального мужского костюма, украшенные орнаментами. Для облегчения проведения анкеты (ведь респонденты отвечают качественно на короткие вопросы) были пронумерованы: 1 – головной убор

«айыркалпак», 2 – отворот головного убора «айыркалпак», 3 – воротник, 4 – рукав, 5 – полочка, 6 – спинка, 7 – передняя половинка брюк (рисунок 3). 35,3% респондентов оценили номер 2-ую деталь – отворот головного убора, наименьший процент опрошенных выбрали деталь номер 1-ую – сам головной убор и 17,6% из них одобрили все детали.

Среди вопросов был и такой «Какую версию полочки камзола, изображенную на рисунке (рисунок 3), вы бы выбрали?». Наибольшее предпочтение выпало на варианты А и С, а наименьшее на В и Е.

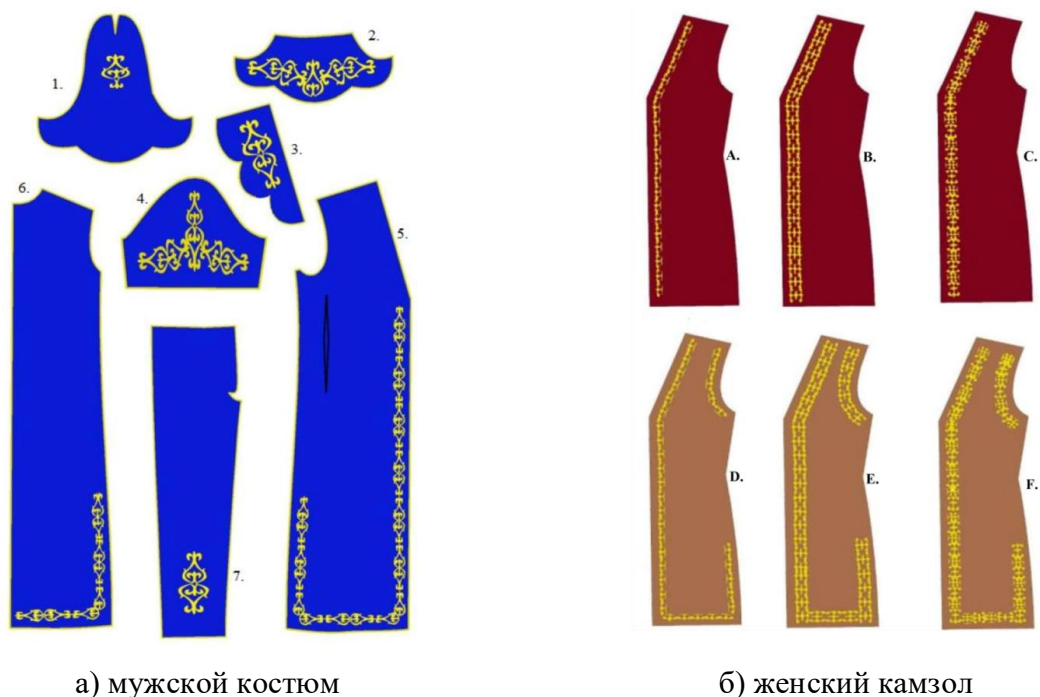

Рисунок 3. Образцы расположения орнаментов на деталях национального костюма.

Выводы

Изучение истории создания национального костюма своего края и является отправной точкой для разработки новых художественно-конструктивных решений современной одежды с элементами традиционного искусства. Являясь источником для вдохновения, национальный костюм вдохновляет обучающихся для создания образцов изделий, порождает новые творческие возможности начинающих дизайнеров.

При своеобразном подходе к обучающимся для создания неповторимых объектов дизайна изучении истории является незаменимым элементом творческого подхода.

Авторами предложены варианты порождения творческих начал к дизайну объектов изделий через призму истории национального костюма.

Список использованных источников

- Garashkina N.V., Druzhinina A.A. (2022) Personal and professional development of students – future teachers with the use of blended learning. *Perspektivy Nauki i Obrazovania*, 58(4), 128-140 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.32744/pse.2022.4.8> (дата обращения: 17.02.2023).
- Yastrebova E.B., Chigasheva M.A., Evteev S.V. (2022) University language education: lessons of forced transition to teaching online. *Obrazovanie i Nauka*, 24(5), 11-40 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-5-11-40> (дата обращения: 23.02.2023).

- Fedorov Vladimir A., Kubrushko Petr F., Dubitskiy Valeriy V., Feoktistov Andrey V. (2022) Vocational teacher training in Russia at the present stage: conceptual aspect. *Obrazovanie i Nauka*, 24(7), 11-44 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-7-11-44> (дата обращения: 23.02.2023).
- Pinchuk A.N., Karepova S.G., Tikhomirov D.A. (2022) Transprofessional education in the student discourse: demand, expectations, risks. *Obrazovanie i Nauka*, 24 (3), 184-220 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-3-184-220> (дата обращения: 23.02.2023).
- Darmenova R.A., Rysbaeva G.K., Alashabaeva U.N. (2014) Ethno cultural traditions of a national suit in design of modern clothes. *Life Science Journal*, 11(5), 16, 82-85 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84899145887&partnerID=40&md5=5bf01df918938edba0bf6aaf719d4768> (дата обращения: 23.02.2023).
- Mussayeva N.R., Mussayev R.A., Mussayev R., Izbassarova Zh.Ye. (2016) Personal, creative tendencies in textile design in Kazakhstan. *Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti*, 363, January (3), 172-177 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85014067725&partnerID=40&md5=948480f8ca06c3850f72981b5e242c54> (дата обращения: 23.02.2023).
- White A.R., Livesay G.A., Dee K.C., Brackin P. (2016) Work in progress: Design, creativity, and creativity techniques: Finding, encouraging, and developing the 'voice of the designer' *ASEE Annual Conference and Exposition, Conference Proceedings*, June, [Электронный ресурс]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84983353086&partnerID=40&md5=e1266996355366a4e36e5cfc5c6ac818> (дата обращения: 23.02.2023).
- Wang Z., Cui R., Cong T., Liang H. (2021) Overseas dissemination of ancient chinese costume culture from the perspective of cultural confidence. *Fibres and Textiles in Eastern Europe*, 29(3), 111-116 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.7796> (дата обращения: 23.02.2023).
- Ermilova D.Y. (2020) Costume as a form of visualization of ethnicity: From tradition to modernity. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(6), v12n620 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.20> (дата обращения: 23.02.2023).
- Zhou R., Ji T., Guo Y. (2022) Research on the coloring pattern and visualization of Manchu and Han costumes in the Qing Dynasty. *Journal of Silk*, 59(11), 116-125 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.3969/j.issn.1001-7003.2022.11.015> (дата обращения: 23.02.2023).
- Yershova L.V., Sedova I.G., Cherokova A.V. (2016) National costume as a source of creativity *Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti*, 362, January (2), 154-160 [Электронный ресурс]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85014105039&partnerID=40&md5=63fd838234053dc0263e2b6b56a2435b> (дата обращения: 23.02.2023).
- Polyakova O., Goryacheva I.N., Galstyan-Sargsyan R. (2021) Collaborative online learning: Plurilingual and pluricultural development. *Vysshee Obrazovanie v Rossii*, 30(10), 117-127 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-10-117-127> (дата обращения: 23.02.2023).
- Shildebayeva L., Afanaseva N., Seitmuratov A. (2019) The establishment of the basic elements of modeling and digitalization in the design of parts of an object. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Geology and Technical*, 5, 437, 215-222 [Электронный ресурс]: DOI: <https://doi.org/10.32014/2019.2518-170X.145> (дата обращения: 17.02.2023)
- Литвина И.П., Чуканова В.В. (2018) Казахские саукеле как составная часть информационной базы исторических аспектов образования, использующей международный опыт поддержания народной традиции. *Современное образование: традиции и инновации*, 3, 58-64.
- Лобачева Н., Сазонова М. (1989) *Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана*.

М.: Наука, 255 [Электронный ресурс]: URL: <https://core.ac.uk/download/162465088.pdf> (дата обращения: 19.02.2023).

References

- Garashkina N.V., Druzhinina A.A. (2022) Personal and professional development of students – future teachers with the use of blended learning. *Perspektivy Nauki i Obrazovania*, 58(4), 128-140 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.32744/pse.2022.4.8> (data obrashcheniya: 17.02.2023).
- Yastrebova E.B., Chigasheva M.A., Evteev S.V. (2022) University language education: lessons of forced transition to teaching online. *Obrazovanie i Nauka*, 24(5), 11-40 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-5-11-40> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Fedorov Vladimir A., Kubrushko Petr F., Dubitskiy Valeriy V., Feoktistov Andrey V. (2022) Vocational teacher training in Russia at the present stage: conceptual aspect. *Obrazovanie i Nauka*, 24(7), 11-44 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-7-11-44> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Pinchuk A.N., Karepova S.G., Tikhomirov D.A. (2022) Transprofessional education in the student discourse: demand, expectations, risks. *Obrazovanie i Nauka*, 24 (3), 184-220 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-3-184-220> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Darmenova R.A., Rysbaeva G.K., Alashabaeva U.N. (2014) Ethno cultural traditions of a national suit in design of modern clothes. *Life Science Journal*, 11(5), 16, 82-85 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84899145887&partnerID=40&md5=5bf01df918938edba0bf6aaf719d4768> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Mussayeva N.R., Mussayev R.A., Mussayev R., Izbassarova Zh.Ye. (2016) Personal, creative tendencies in textile design in Kazakhstan. *Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti*, 363, January (3), 172-177 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85014067725&partnerID=40&md5=948480f8ca06c3850f72981b5e242c54> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- White A.R., Livesay G.A., Dee K.C., Brackin P. (2016) Work in progress: Design, creativity, and creativity techniques: Finding, encouraging, and developing the 'voice of the designer'. *ASEE Annual Conference and Exposition, Conference Proceedings*, June, [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84983353086&partnerID=40&md5=e1266996355366a4e36e5cfc5c6ac818> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Wang Z., Cui R., Cong T., Liang H. (2021) Overseas dissemination of ancient chinese costume culture from the perspective of cultural confidence. *Fibres and Textiles in Eastern Europe*, 29(3), 111-116 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.7796> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Ermilova D.Y. (2020) Costume as a form of visualization of ethnicity: From tradition to modernity. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(6), v12n620 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.20> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Zhou R., Ji T., Guo Y. (2022) Research on the coloring pattern and visualization of Manchu and Han costumes in the Qing Dynasty. *Journal of Silk*, 59(11), 116-125 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.3969/j.issn.1001-7003.2022.11.015> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Yershova L.V., Sedova I.G., Cherokova A.V. (2016) National costume as a source of creativity. *Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Tekhnologiya Tekstil'noi Promyshlennosti*, 362, January (2), 154-160 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85014105039&partnerID=40&md5=63fd838234053dc0263e2b6b56a2435b> (data obrashcheniya: 23.02.2023).
- Polyakova O., Goryacheva I.N., Galstyan-Sargsyan R. (2021) Collaborative online learning: Plurilingual and pluricultural development. *Vysshee Obrazovanie v Rossii*, 30(10), 117-127

[Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-10-117-127> (data obrashcheniya: 23.02.2023).

Shildebayeva L., Afanaseva N., Seitmuratov A. (2019) The establishment of the basic elements of modeling and digitalization in the design of parts of an object. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Geology and Technical*, 5, 437, 215-222 [Elektronnyj resurs]: DOI: <https://doi.org/10.32014/2019.2518-170X.145> (data obrashcheniya: 17.02.2023)

Litvina I.P., Chukanova V.V. (2018) Kazahskie saukele kak sostavnaya chast' informacionnoj bazy istoricheskikh aspektov obrazovaniya, ispol'zuyushchej mezhdunarodnyj opyt podderzhaniya narodnoj tradicii. *Sovremennoe obrazovanie: tradicii i innovacii*, 3, 58-64.

Lobacheva N., Sazonova M. (1989) *Tradicionnaya odezhdа narodov Srednej Azii i Kazakhstana*. M.: Nauka, 255 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://core.ac.uk/download/162465088.pdf> (data obrashcheniya: 19.02.2023).

Ұлттық костюм тарихының объективі арқылы дизайнға шығармашылық көзқарас

^{*1}Ұ.С.Сакенова, ¹Л.К.Шильдебайева

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда, Қазақстан Республикасы)

Аңдатпа

Өз өлкесінің ұлттық костюмін жасау тарихын зерттеу дәстүрлі өнер элементтері бар заманауи киімдердің жаңа көркемдік-конструктивті шешімдерін әзірлеудің бастапқы нүктесі болып табылады. Шабыт көзі бола отырып, ұлттық костюм білім алушыларды бұйымдардың үлгілерін жасауға шабыттандырады, жаңадан бастаған дизайнерлердің жаңа шығармашылық мүмкіндіктерін жасайды. Бірегей дизайн нысандарын жасау үшін білім алушыларға ерекше көзқараспен тарихты зерттеу шығармашылық тәсілдің таптырмас элементі болып табылады. Біз ұлттық костюм тарихының призмасы арқылы өнім объектілерін жобалау бойынша шығармашылық бастамаларды құру нұсқаларын ұсындық. Дизайн бағытында өз шығармашылық қызметін жүргізуге дайын студенттер мен аспиранттарды анықтау үшін біз білім алушыларға олардың көзқарастарын зерттеу және анықтау мақсатында сауалнама жүргіздік. Сұрақтар респонденттердің дизайн қызметіне деген ынтасын, шығармашылық жұмысты дамыту мүмкіндіктерін нығайтуға көмектеседі.

Түйін сөздер: ұлттық киім, дизайн, сауалнама, шығармашылық, білім алушылар.

Creative approach to design through the prism of the history of national costume

^{*1}U.S.Sakenova, ¹L.K.Shildebayeva

¹Korkyt Ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan)

Abstract

The study of the history of the creation of the national costume of each region is the starting point for the development of new artistic and constructive solutions of modern clothing with elements of traditional art. Being a source of inspiration, the national costume inspires students to create product samples, creates new creative opportunities for aspiring designers. With a peculiar approach of students to the creation of unique design objects, the study of history is an integral element of a creative approach. We have proposed options for the formation of creative principles for the design of product elements through the prism of the history of the national costume. In order to identify students and undergraduates who are ready to carry out their creative activities in the direction of design, we have compiled a questionnaire in order to study and identify their views. The questions will help to strengthen the respondents' motivation for design activities, opportunities for the development of creative work.

Keywords: national dress, design, questionnaire, creative approach, students.

Поступила в редакцию: 20.02.2023

Одобрена: 13.03.2023

Первая публикация на сайте: 25.07.2023

MPHTI: 06.81.23

WIVES OF ENEMIES OF THE PEOPLE: LIFE IN THE BACKGROUND OF REPRESSION

*¹I. OSPANOVA^{ib}, ²Sh. ISHMUKHAMEDOV^{ib}

¹«BEST» School (Almaty, Kazakhstan)

²«Turan» University (Almaty, Kazakhstan)

*ospanovaidana@gmail.com, sh.ishmukhamedov@turan-edu.kz

Abstract

The article is devoted to the situation of wives of “enemies of the people” during repression in the USSR between 1927 to 1953, as well as their lives in labor camps, to which they were sent only because they were family members of men accused of treason. Wives of “enemies of the people” often did not even suspect the illegal activities of their husbands, that is, they were accused of crimes against the Motherland unfoundedly. The researchers recognize the situation of this category of Soviet citizens as the most disenfranchised as no trials were held against women and they had no right to appeal. The situation was significantly aggravated by the fact that their minor children were forcibly taken away from them, placing them in orphanages with terrible conditions of detention. Women often died in labor camps, for example, in ALZhIR camp in Kazakhstan due to excessive workload, poor nutrition, epidemics and unsanitary conditions of detention, which also did not correspond to the harsh climate of the region. The author comes to conclusion that such treatment of its citizens does not meet the human rights standards accepted in the international community, and in fact, was the extermination of the Soviet population under a far-fetched pretext.

Keywords: wives of enemies of the people, Gulag, Stalinist repression, Great Terror.

Introduction

The relevance of the study is due to the fact that not only those who were assigned as traitors, but their wives, who were sent to forced labor camps, suffered from repression in the USSR between 1927 to 1953. The scales of these arrests and exiles were enormous: there were approximately 500 thousand prisoners in concentration camps for wives of “enemies of the people” by 1950. Taking into account the fact that there were no exceptions for female prisoners, they had to work equally with men. At the same time another element of pressure on wives of “enemies of the people” was that their minor children were forcibly taken away from them and put in orphanages, where the conditions of detention could not withstand any criticism.

The object of the study is repression in the USSR between 1927 to 1953. The subject of the study is life and destiny of wives of “enemies of the people”. The objective of the study is to identify specificities of situation of Soviet women during the I.V. Stalin’s repression, who were arrested and sent to labor camps with a note “wife of enemy of the people”.

The scientific significance of the study lies in summarizing scattered information from various sources (memoirs of Gulag prisoners, historical essays, articles of Russian and foreign researchers, declassified documents of the USSR) about the situation, life and difficulties of Soviet women, sent to concentration camps on trumped up charges of aiding their husbands, declared enemies of the people.

Main body

The period between 1927 to 1953 is considered to be the period of repression in the USSR, when I.V. Stalin was in power in the country. The repressions were expressed in large-scale socio-political persecution, mainly against representatives of the Soviet intelligentsia. The beginning of the “witch hunt” was associated with the end of the last stage of the civil war in the USSR. The heyday and

apogee of the identification of the so-called “enemies of the people” occurred during the Great Patriotic War, as well as in the post-war period.

Millions of artists, engineers, executives or professors who were considered a threat to the Soviet regime only because they were an educated elite fell under the category of “enemy of the people” in the USSR. Together with non-political prisoners, they were resettled in the Gulag, a system of labor camps throughout the Soviet Union.

Repression became widespread when relatives of “enemies of the people”, including wives, were also exiled to the camps. This began to happen everywhere in 1935, when the USSR Law “On Family members of traitors” was adopted. The situation finally worsened when the leadership of the USSR decided in 1937 to send the wives of traitors to the camps for a period of 5 to 8 years without trial. From that moment, mass relocations of Soviet women to correctional institutions began. Pregnant, sick and elderly women were ordered not to leave their place of residence.

According to historians, the most severe repressions were observed between 1937 to 1938. This period was called the Great Terror or “Yezhovshchina” after the People’s Commissar Nikolai Yezhov [Kochetkova N.A.]. In just over a year, 1.5 million Soviet citizens were sent to prison, and more than half of them were sentenced to capital punishment and shot.

At that time four camps were created specially on the territory of the USSR for the wives of “enemies of the people”. The most famous of them was the Akmolka camp of wives of traitors (ALZhIR), which was built in Kazakhstan. The most of women were exiled there. More than 10 thousand wives of “enemies of the people” were sent to ALZhIR in 1938. This “women’s” camp was known not only for the large number of prisoners, but also for the cruel treatment of those who were kept in it.

The camp was built in the steppe on the territory of 30 thousand hectares, surrounded by barbed wire with surveillance and security towers. There were adobe barracks on its territory, which were not heated in winter. To survive the cold prisoners had to cut reeds on the frozen lake Zhalanash and heat the barracks with them.

Information about how women were kept in the camps can be obtained mainly from memoirs or interviews with eyewitnesses. So, the researchers learned that there was poor nutrition (prisoners were never given meat, the diet included millet porridge and boiling water), hard daily work, no medical care in the “women’s” camps. Women were not allowed to correspond with their relatives, they were forbidden to read books and receive parcels from home. When the prisoners did not work, they stayed in barracks under the supervision of guards. A roll call was carried out twice a day. The women were ordered to build sewing workshops themselves, in which they worked together with young children, who were told to master embroidery. Those who could not sew were engaged in agricultural or construction work. As can be seen the labor and conditions of detention were inhuman.

Children born in the Gulag were almost always immediately taken from their mothers. In many forced labor camps there were special barracks or so-called “orphanages” where both children born in the camp and those who arrived with convicted mothers were kept (it was allowed to take children under the age of 1.5 years).

Their survival depended on the climate in which the camp was located, the length of the prison term and, most importantly in many cases, on the attitude of the camp staff, educators and nurses. Poor child care led to frequent outbreaks of epidemics and high mortality, which for many years ranged from 10 to 50% [Mikhailov M.I., 2010: P.248].

The stories of Gulag children indicate that children were kept separately from their mothers in children’s barracks. Some wives of enemies of the people did not know that they were pregnant when they were taken from home to the camp. Children were forbidden to meet their mothers, despite the fact that they could be kept in neighboring buildings.

Many children separated from their parents recalled that their reunion did not bring them any joy.

The word “mom” was closed to their caregivers, and there were no happy hugs when meeting real mothers. They were often cold and didn’t know how to behave. No connection was formed between the generations.

The ALZhIR labor camp existed until 1950, however, even after its closure, prisoners were obliged not to leave the territory of Kazakhstan for another 8 years.

After their release, the former prisoners of the camps had no right to live in large cities and were forced to settle at a distance of at least 100 km. Finding a job was also a challenge. Often they were forced to rent a dilapidated room or just a corner in the dorm.

Many of them could not even afford to return to their native places and stayed in the settlement closest to the camp. Women and their children born in the camp were often forced to hide their camp past so that there would be no problems at work or in new families. Even if someone managed to return to their place of birth, they often found that the family’s apartment had been confiscated and reallocated.

In 1991, the law “On Rehabilitation of Victims of Political Repression” was adopted, which recognized the children of victims of repression and finally granted them the right to return to their place of birth. Later, the law was amended to allow children born in camps to apply for housing in the city where their parents lived before their arrest.

However, from a bureaucratic point of view, the procedure of “returning home” is extremely complicated. It is necessary to submit “certificates of rehabilitation” and many other documents, after which the applicant must register at the proposed new place of residence – and each subject of the Russian Federation (republic or region) has its own laws, procedures and queues for free housing. Thus, the process can drag on for decades.

Finally, in addition to all the other horrors of the Gulag such as forced labor, starvation, beatings, severe cold and unsanitary conditions, female prisoners were also subjected to sexual violence.

The researchers emphasize that the process of repression of wives of “enemies of the people” from the very beginning to the end was organized in such a way as to completely demoralize women. First of all, no one notified them of the date and time of their arrest. Usually, law enforcement officers broke into the women’s apartments and took the detainees away without explanation. At the same time, they were allowed to take with them only one set of replaceable clothes, underwear and shoes. The apartments of the prisoners of the camps were subject to sealing and confiscation in favor of the state. That is, if a woman returned from exile, then she had nowhere to live.

At the same time, if a woman had minor children, when she was arrested, they were placed in orphanages, and those who were over 15 years old were checked to see if they posed a danger to the Soviet system. According to the archival data of the NKVD, in the two years since the beginning of the Great Terror in 1937, about 20 thousand women – wives of enemies of the people were arrested and sent to camps in the USSR. At the same time, about 25 thousand children were sent to children's institutions, where hunger and abuse were widespread.

Researchers studying repression in the USSR often ask the same question: “How did Soviet people, unjustly convicted and sent to the Gulag, manage to find the strength to survive?”. Another thing is also interesting: how did ordinary Soviet women manage to survive in inhumane conditions, who did not do anything illegal, but were only family members of enemy of the people?

The answers to these questions can be found by studying the memories of those who went through the Gulags. Eyewitnesses in their memoirs write that they worked hard, finding the meaning of life in work not to go crazy (and this was not uncommon). They worked in nurseries, in sewing workshops, in the kitchen, at a construction site [Saltyk G.A., 2012]. They did everything to drown out the psychological pain with physical labor.

Literature review

Destinies of women, who were arrested and sent to Gulag camps with a note “wife of enemy of the people” still worries researchers both in Russia and abroad. Despite the fact that 84 years have passed since the Great Terror, research interest in the status of women does not fade.

N.A.Kochetkova and L.A.Obukhov in their work [Kochetkova N.A., 2007] emphasize the unprecedented nature of the repressions between 1937 to 1938. They emphasize that the wives of “enemies of the people” were the most disenfranchised category of citizens of the USSR. The trials did not take place over them, and the investigation was conducted “for show”. Often the proof of their guilt was a certificate of marriage with “an enemy of the people”. The wording of the accusation sounded the same: “I knew about my husband’s crimes, but I didn’t inform on time.” Further, as N.A.Kochetkova and L.A.Obukhov write, the most terrible thing for the wives was not the incomparable hardships of working in the camp, but the fact that young children were literally taken away from them by force, which many of them were not found later.

D.A.Zaitseva [Zaitseva D.A., 2016], describing the repressions of 1937, emphasizes that, in fact, the state condemned its citizens to suffering on trumped up charges, which were often based on slander and false denunciations. The author emphasizes that those years were imprinted with a shameful stain on the past of the USSR, when the rights of Soviet citizens were severely violated.

N.A.Antipin [Antipin N.A., 2022] agrees with this judgment. The researcher studies repression on a specific territory of the USSR – in the Chelyabinsk region. His work refers to the plight of the wives of “enemies of the people” who were placed in labor camps without trial.

Researchers from Kazakhstan M.Ch.Kalybekova and A.I.Kudaibergenova [Kalybekova M.Ch., 2019] study correctional institutions that existed in 1937 on the territory of the now independent Republic of Kazakhstan. This is the Karaganda camp (Karlag), a subdivision of which the above-mentioned “women’s” ALZhIR was considered. In the Karlag, where men were kept, there was also a “women’s” department. The authors write that the main items of income in these camps, which the prisoners provided, were garment factories, an agricultural experimental station, metalworking, production of building materials and glass. Thus, according to the plan of the Soviet leadership, “enemies of the people” and their wives could benefit society and thereby make their amends.

However, as researcher A.N.Timonin writes [2017], repression and genocide were characteristic not only of the USSR. So, since the 18th century there were historically proven cases of extermination of the indigenous population by the United States of America. The author emphasizes that since the declaration of Independence in 1776, the American government has regularly carried out raids, attacking Indian tribes, exterminating them, killing the Indian people. In 1814, a law was adopted that promised a reward of \$ 50-100 to those who brought the scalp of an Indian. Thus, at the beginning of the 20th century, the population of the indigenous people decreased from 5 million people in 1429 to 250 thousand.

History has known more than one case of genocide by Western countries. For example, S.N.Gorbunov [2012] writes about the genocide of the Australian aborigines by the British during the colonization of the mainland. As a result, today there are consequences of such an impact, expressed in the loss of influence and significance by the Aboriginal culture, which led to the loss of adaptive ability and their susceptibility to stress by indigenous peoples.

However, probably the most famous case of genocide is the extermination of Jews by Nazi Germany. Y.M.Antonyan [2021] emphasizes that the ideological foundations of German anti-Semitism were laid by A. Hitler and representatives of his entourage. The legislation of the Third Reich completely excluded the Jewish population from the right field of the German population. The Nazis also referred to the Slavic peoples as “inferior” races. Before the invasion of the USSR, Germany was developing a Master Plan named “Ost”, which provided for the colonization of the USSR, Poland and Czechoslovakia, liberated from communists and inferior races. After the invasion of Poland and the

beginning of the Great Patriotic War, the German leadership began to implement this program. But this Master Plan was not destined to be fulfilled. The successes of the Red Army on the battlefields raised the question of the existence of Germany itself.

Methods

The writing of the article included the following research methods: theoretical (classification, synthesis, analysis of information about the situation of the wives of enemies of the people), analysis of the results obtained, generalization.

Results

During the study it was established that the most severe repression against Soviet citizens were between 1937 to 1938 years. This period was called the Great Terror. Not only "enemies of the people" were arrested that time, but their relatives, including wives.

Based on the collection and analysis of information it was established that during the period of I.V.Stalin's rule the percentage of female prisoners in Gulag camps reached up to 15% during the Great Patriotic War. This happened because of the sending of male prisoners to the front. In non-military times, women prisoners were about 5-10% of the total number of prisoners. In addition to completely "women's" camps, on the territory of the USSR, the wives of "enemies of the people" were also sent to ordinary camps, however, they were not exiled to Kolyma and Vorkuta, because the working conditions were difficult there, and women could not cut down the forest in forty-degree frost.

It was also revealed that the conditions of detention of the wives of "enemies of the people" were appalling. For example, the ALZhIR camp, where only this category of people was kept, was built in the remote Kazakh steppe. The air temperature reached minus 40° C in this area in winter. In summer there was a debilitating heat and a strong wind blew all year round. At the same time, there were about 8000 convicted women in the camp, one barrack was designed for 300 people [Udovenko I.V., 2020].

Discussion

As a result of the study, it was possible to establish that the arrests of the wives of enemies of the people were carried out overwhelmingly arbitrarily and on trumped up charges that the women allegedly knew, but did not inform about her husband's crimes against the Motherland. The evidence of guilt was mainly marriage certificates.

The study showed that women in labor camps had a harder life than men, because their production standards were set equally to the male sex. In addition, the wives of enemies of the people had children who were under 15 years old taken away, placing them in orphanages, which served as an additional measure of intimidation and demoralization of women. The situation was aggravated by the fact that no court sessions were even held over the category of "wives of enemies of the people". Everything was limited to arrest, interrogation and being sent by stage to "women's" camps. As a result, the wives of "enemies of the people", innocent Soviet civilians, were humiliated by their own state.

According to the former prisoners of the camps, who were placed there for "aiding her husband, an enemy of the people," a stricter regime was applied to such a category of prisoners than the one that applied to criminals. For example, wives of "enemies of the people" could not write and receive letters, parcels, or even just read books.

During the research, an important (and at the same time terrifying) fact was revealed: the essence of the wording "ten years without the right of correspondence" used at that time was clarified only in the 1990s. It meant that the spouse of the wife of "enemy of the people" was shot [Yankovskaya Ts.L., 2018: P.45]. The women were not informed about this, and even after leaving the camp, they continued to search for their husbands, who had been dead for a long time.

If we compare the results of this study with previous studies, in general, the conclusions about the plight of the wives of "enemies of the people" during the years of the Great Terror coincide or are close in meaning. In the studied literature the situation of this category of Soviet citizens is interpreted as the most disastrous, since it was the wives of "enemies of the people" who represented the most disenfranchised category of citizens. It was also established that the system of punishments in the USSR at that time worked in such a way that virtually no wife of "enemy of the people" managed to escape arrest and long years in prison. Obviously, this state of affairs left an indelible imprint on those women who continued to live in marriage, but literally every minute were forced to feel fear that they, just like, for example, a neighbor, could be arrested at any moment. It is difficult to even imagine how these women managed to maintain physical and mental health with such a load on the psyche.

The contribution of this study with the existing knowledge about repression in the USSR is due to the fact that it studied a large array of disparate information and compiled a comprehensive picture of the lives of the wives of "enemies of the people". The study also revealed how female Gulag prisoners managed to maintain sobriety of thinking. However, it seems that this topic could be further studied in the course of subsequent studies.

Conclusion

As a result of the study the author came to the conclusion that the situation of the wives of "enemies of the people" in the USSR during the years of repression, and mainly during the Great Terror between 1937 to 1938, was depressing. It can be stated that their situation was the worst of all categories of the repressed, because the wives had no rights. The proof of this is the fact that no investigative measures were even conducted against them, there was no trial. There were only one or two interrogations, where the "evidence" testifying to the involvement of women in the crimes of the spouses was only a marriage certificate. Women were not given the right to challenge the verdict, to appeal.

In the "women's" camps prisoners were separated from their children, which was considered an additional punitive measure against the wives of "enemies of the people." They were ordered to work equally with men, which fragile women, who often were intellectual workers, simply could not stand and did not live to the end of imprisonment.

In addition, the wives of "enemies of the people" were often subjected to sexual violence by the guards, which often happened during the transfer to the camps so that the guards could easily hide the consequences of their crimes.

Of course, the Gulag system was not the only way to harm women in the Soviet Union. Its disastrous economic policies led to much deeper and more widespread poverty and scarcity than under capitalism (thanks to which the world's poverty rate reached a record low), which most affected women and other vulnerable members of society. Nevertheless, the Gulag system serves as a vivid example of how the Soviet Union achieved the opposite "liberation" for women despite the proclaimed desire for gender equality.

References

- Kochetkova N.A., Obukhov L.A. (2007) "Great terror": gender aspect (based on materials from the Kama region). *Bulletin of the Perm University. Series: History*, 3(8) [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bolshoy-terror-gendernyy-aspekt-po-materialam-prikamya> (date of access: 05.01.2023).
- Mikhailov M.I. (2010) Children of the Gulag in the Kola North. *Bulletin of TSU*, 2 [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/deti-gulaga-na-kolskom-severe> (date of access: 06.01.2023).
- Saltyk G.A. (2012) Memoirs of former prisoners of forced labor camps of the USSR as a historical source. Scientific notes. *Electronic scientific journal of Kursk State University*, 2012, 4 (24) [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospominaniya-byvshih->

- [uznikov-ispravitelno-trudovyh-lagerey-sssr-kak-istoricheskiy-istochnik](#) (date of access: 05.01.2023).
- Zaitseva D.A. (2016) Stalin's repressions and their consequences. *Symbol of Science*, 12-3 [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stalinskie-repressii-i-ih-posledstviya> (date of access: 05.01.2023).
- Antipin N.A. (2022) *Massive political repressions in the Chelyabinsk region, 1937-1938: evidence of a Chekist*. NIR, 1 [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/massovye-politicheskie-repressii-v-chelyabinskoy-oblasti-1937-1938-gg-svidetelstvo-chekista> (date of the access: 05.01.2023).
- Kalybekova M.Ch., Kudaibergenova A.I. (2019) Concentration camps on the territory of Kazakhstan in the 30-50s of the twentieth century. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 35-3 [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsentratsionnye-lagerya-na-territorii-kazahstana-v-30-50-e-gody-hh-veka> (date of access: 05.01.2023).
- Udovenko I.V. (2020) Space of captivity: Gulag and its society. *START*, 2(31) [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-nevoli-gulag-i-ego-sotsium> (date of access: 05.01.2023).
- Timonin A.N. On the Ideological and Theoretical Foundations of the Early British Colonization of North America. *Legal State: Theory and Practice*, 2017, 1(47) [Electronic resource]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-ideyno-teoreticheskikh-osnovah-ranney-britanskoy-kolonizatsii-severnoy-ameriki> (date of access: 02.02.2023).
- Coeval of the century: Memoirs of Ts.L. Yankovskaya* (2018). St. Petersburg: Nauka, 207.

Халық жауларының әйелдері: репрессия көлеңкесіндегі өмір

^{*1}И.Оспанова, ²Ш.Ишмухамедов

¹«BEST» School (Алматы, Қазақстан)

²«Туран» университеті (Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада 1927-1953 жылдардағы КСРО-дағы қуғын-сүргін кезіндегі «халық жауларының» әйелдерінің жағдайы, сондай-ақ олардың еңбек лагерлеріндегі өмірі қарастырылады, олар тек Отанына опасыздық жасады деп айыпталған семьи отбасы мүшелері болды. Көбінесе «халық жауларының» әйелдері күйеулерінің заңсыз әрекеттері туралы білмеді, яғни олар Отанға қарсы қылмыс жасады деп айыпталды. Кеңес азаматтарының осы санатындағы жағдайды зерттеушілер ең құқықсыз деп таныды, өйткені әйелдерге қатысты сот отырыстары өткізілмеген және шағымдануға құқығы жоқ. Жағдай олардың кәмілетке толмаған балаларды күштеп алып, оларды ұстау жағдайлары қорқынышты балалар үйлеріне орналастыруымен қиындады. Әйелдердің өздері еңбек лагерлерінде, мысалы, Қазақстандағы АЛЖИР лагері сияқты, ауыр еңбек жүктемесі, аз тамақтану, эпидемия және антисанитариялық жағдайлар салдарынан қайтыс болды, бұл сонымен қатар аймақтың қатал климатына сәйкес келмеді. Автор өз азаматтарына мұндай қарым-қатынас халықаралық қоғамдастықта қабылданған Құқық қорғау нормаларына сәйкес келмейді және іс жүзінде кеңес халқын алдамшы сылтаумен жою болды деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: «халық жауларының» әйелдері, ГУЛАГ, Сталиндік қуғын-сүргін, Үлкен террор.

Жены врагов народа: жизнь в тени репрессий

^{*1}И.Оспанова, ²Ш.Ишмухамедов

¹«BEST» School (Алматы, Казахстан)

²Университет «Туран» (Алматы, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматривается положение жен «врагов народа» в ходе репрессий в СССР в 1927-1953 годах, а также их жизнь в трудовых лагерях, в которые они ссылались лишь за то, что были членами семьи

мужчин, обвиненных в измене Родине. Зачастую жены «врагов народа» даже не подозревали о противоправной деятельности своих мужей, то есть обвинялись в преступлениях против Родины голословно. Положение этой категории советских граждан признана исследователями самым бесправным, потому что в отношении женщин не проводились судебные заседания, и они не имели права подать апелляцию. Ситуация усугублялась тем, что у них насильно отнимали несовершеннолетних детей, помещая их в детские дома с ужасными условиями содержания. Сами женщины часто гибли в трудовых лагерях, например, таких как лагерь АЛЖИР в Казахстане, по причине непосильной трудовой нагрузки, скудного питания, эпидемий и антисанитарных условий содержания, которые к тому же не соответствовали суровому климату края. Автор приходит к выводу, что такое обращение со своими гражданами не отвечает правозащитным нормам, принятым в международном сообществе, и по сути, являло собой истребление советского населения под надуманным предлогом.

Ключевые слова: жены «врагов народа», ГУЛАГ, Сталинские репрессии, Большой террор.

Поступила в редакцию: 25.02.2023

Одобрена: 30.03.2023

Первая публикация на сайте: 26.07.2023

MPHTI: 16.21.47

TO THE QUESTION OF THE WAYS OF TERM FORMATION IN ARCHITECTURE

^{*1}Zh.S.AKISHEVA , ²Z.K.SEIDAHMETOVA

¹K.I.Satpaev Kazakh National Research Technical University
(Almaty, Kazakhstan)

²academician E.A.Buketov Karagandy University
(Karagandy, Kazakhstan)

^{*}z.akisheva@satbayev.university, szergul@bk.ru

Abstract

The article pays special attention to the ways of term formation in architecture. The authors emphasize that with the semantic method, terms are formed by changing the meaning of words that previously existed in the language and giving it a new meaning. The semantic way of term formation includes the expansion and narrowing of meaning. The article shows that such terms appear as a result of semantic shifts. These shifts cause a discrepancy between the old and new meanings and call new concepts. Borrowing is defined by the authors as another productive way to replenish the terminology of the subject field "Architecture". Latin, French, German and Italian are named as the most common languages for borrowing architectural terms. In the architectural terminology of Kazakhstan, there is an active borrowing from the Turkic languages. The significance of this method of term formation is associated with the globalization and integration of internal processes in the architecture itself.

Keywords: term, architecture, semantic method, borrowings, architectural terminology.

Introduction

The basis of the architectural text is the architectural term [Mackevich N.A., 2023; Deniko R.V., 2015]. It needs to be said that the interest in architectural terminology in modern science is undeniable. Above all, it proceeds from the actualization of the very direction of terminology. Also, of course, the fact that extralinguistic factors, such as intensive urban development at the present stage, have a great influence on language processes.

Methods

Attracts attention the functioning of Russian-language terminology along with Kazakh is noteworthy in the architecture of Kazakhstan. The Russian-language architectural terminology of Kazakhstan is

reflected in a number of dictionaries. It functions, forming and unfolding, in scientific research publications. Analysis in various publications allows us to classify this terminology primarily on the principle of historicism. Definitely we have to pay attention to the role of borrowings as the most frequent in general in Kazakhstan's industry terminology. The purpose of our work is to analyze architectural terminology from the point of view of semantics and linguoculturological component.

Results

The components of ancient architecture form a separate terminological corpus. This includes terms naming types of housing. "The most important category of space is reflected in the linguistic units of the word-formation nest house," writes Professor M.K.Pak [Pak M.K., 2011: P.244]. Let's consider different types of housing.

One of the early types of housing are "hunting and fishing camps", "dune settlements of hunters" in desert oases and "temporary parking". The terms camp, settlement, parking characterize the temporary nature of the dwelling, corresponding to the nomadic lifestyle. Later, "long-term settlements" with capital semi-earth houses appear (the depth into the ground is 0.6 m, the area is up to 150 sq. m. m) with a frame-pillar construction of walls. "A dugout is a dwelling deepened into the ground, rectangular or rounded in plan, with an overlap of poles or logs covered with earth" [Ushakov D. N., 2015: P.84]. A component appears in the term-the constituent of the basis. In the characteristics of the structure, the material from which it is built begins to become decisive. Researchers in Sarai-Berke put forward a hypothesis about the evolution of dwellings in the ordinary part of the city. A number of scientists, such as G.A.Fedorov-Davydov, believe that "residents of this part of the city are gradually moving from the construction of dugouts to the construction of ground-based wooden houses. In their opinion, the dugouts in this city show the low social status of their owners, especially when they were built next to ground houses" [Goroda Srednej Azii, 1989]. But at the same time, it is impossible not to take into account the fact that the cities of the Golden Horde on the territory of our republic, as a rule, arose in a new place and the first nomads who settled, except for dugouts, it was impossible to build capital housing at once, i.e. dugouts should be considered as priority, temporary housing. The dugouts with which the first residents filled the city did not affect the layout of the streets in any way, since they were just temporary housing.

The terminological designation of later types of housing incorporates the components of the structure into the semantics. There is a ground frame dwelling with a rounded shape of the plan – a hut. So, the dwelling begins to acquire a name, which becomes a term-designation. The term "hut" comes from the Turkic word. In Turkish: salaş, in Azerbaijani: şalaş. The term denotes the type of dwelling, the name of which is based on the construction technology. "A hut is a structure made using weaving techniques from poles and sticks covered with branches, turf, grass, etc. P., protecting from wind, heat, cold and precipitation" [Ushakov D.N., 2015: P.172].

The hut became the prototype of the traditional dwelling of nomads – a yurt. The yurt is originally a kind of huts. The peculiarity of the tent – the prototype of the yurt is that it was hemispherical in shape from poles bent into an arc, and with a cylindrical skeleton formed from stakes to which the poles of the covering were tied, forming a conical top. In Kazakh-language terminology, a yurt is a kigiz uy. Kigiz uy literally means "a house made of felt". The basis of the term definition of a dwelling is a component of the structure.

The early yurt as a developed type of dwelling of nomads (Scythians) is a pyramidal-truncated type of hut. The direct analogy of the hut, only with a rounded shape of the plan, is the Kazakh camping hut "kosh", consisting of wooden circles from 1-2 fathoms in diameter, connected by poles around the circumference. "Kosh" defines a nomadic lifestyle. The term is based on semanticization (the Kazakh word koshu means resettlement).

The terminological designation of housing types on the territory of our country is based primarily on

semantics. Let's pay attention to the structure of housing. Components are descriptive designations expressed by composite constructions. This character of term formation corresponds to the assemblage and reconstructibility of the housing itself.

A new type of dwelling, called the "Turkic yurt", displaces the previously existing dwellings of nomadic tribes of the steppes. The yurt becomes a structural unit of a nomadic settlement, a symbol of nomadism. It is characterized by mobility, lightness of construction. The yurt has the perfection of the device of wooden parts, which are easily disassembled and transported by a pack, is the movable property of a nomad. The etymology of the term goes back to the semantics of the word and means "people" (jurt, yurt). The functionality of the yurt is not only in its external (forming the basis of the design) features, but also in its internal organization.

Architectural terms of external construction refer to borrowings.

The yurt consists of several main parts, which provide convenience, mobility and functionality:

Rope (kerege) - folding lattice walls made of thin boards.

Uyk (uuk) - long poles, which, when assembled, form the dome of the yurt.

Shanyrak (tundyuk) is a circle installed on the top of the dome. The main task of shanyrak is to fasten and hold the poles of the dome.

Koshma, kigiz - felt material serves as the upper coating, which is attached to the frame.

In summer, the Kazakh yurt can be ventilated. To do this, lift the side cat, fixed on the lattice walls of the kerege. This allows you to achieve shading of the house and its ventilation.

The terms of the interior architecture of the yurt show the differentiation of the dwelling by functional characteristics and the zoning of the interior space of the yurt. In the yurt, according to tradition, functional zones were allocated, determined by the location of the place of honor:

the tor (opposite the door) for the head of the family and guests,

for the female half to the right of the entrance,

for the male half to the left of the entrance.

Also in nomadic architecture, the following groups of dwellings are distinguished by their functional purpose:

1st - yurt of administrative and public character of the rate (guesthoused – konak uy);

2nd - the main, residential yurt (the head of the family is ulken uy, ak-uy, boz uy) the usual yurt of a separate family, newlyweds - otau and kuime;

3rd - hiking (zholyum uy, kos, kurke, ablaisha);

4th - household yurts (for cooking and storing food - as uy).

Terminological designations of the functional purpose of housing types are based on semantics and are one-component or two-component terms.

Subsequently, the yurt is functionally differentiated and achieves high artistic expressiveness, clarity in the planning structure of the nomadic settlement.

In this group of architectural terms, special attention is paid to the shape of the structure. The term carries a direct designation of the form. Associativity will become a characterological element of the architectural form only in the 20th and 21st centuries.

The description of the architecture of ancient dwellings is based on formal elements. Therefore, compound terms prevail in this category. For example, the stationary dwellings of the Saks are not designated terminologically in the studies. Only they are characterized as round-shaped dwellings in terms of a diameter from 4 m to 7 m, they were 20-40 cm deep into the ground and had a conical roof shape supported by supports in the center and around the perimeter.

The settlements of the Huns had a "fortified" and "not fortified" character. And the nomadic dwelling, most adapted to steppe conditions and transportation by carts, is an unassembled domed hut, the

cylindrical skeleton of which was woven from flexible willow twigs. The domed top of the dwelling, covered with felt, turned into a low neck – chimney. The settlements belonged to the type of "tortkul" or beztsitel, and represented a rectangular, trapezoidal or rounded plot in plan.

The ideological worldview of the population was based on ancient Turkic religious beliefs, which attached special importance to the form. This category is emphasized in architectural structures and becomes a term-forming principle when they are comprehended.

Later, stationary yurt-like dwellings, dugouts and semi-dugouts appeared, which was due to the settling of the nomadic population. Interest in the form becomes a significant component of the terms denoting architectural structures on the territory of our country.

Medieval Turkic states played a huge role in the formation of the historical map of the modern world, contributing to the formation of urban planning in the region. This process was facilitated by the development of architectural forms that formed the basis of the monumental architecture of the Turks. Thus, one of the most ancient and widespread forms is the dome, the first sample of which was discovered on the territory of the Kyzylorda region of our republic – this is an architectural monument of the IV century BC. the mausoleum of Balanda-2 [Glaudinov B.A., 1999: P.36]. In the same region, the foundations of urban planning laid in ancient times are being formed. Thus, the Saka cities adopt a rectangular and square configuration of the plan and are oriented by walls to the cardinal directions [Bajpakov K.M., 2002: P.28].

The settlements of the Saka times had a diverse planning scheme in the form of a circle, oval, polyhedron, rectangle and square. The gate was facing south or southeast. Examples are the Kazakh settlements located on the hills in the valleys of the rivers of Central Kazakhstan: Zhar-tube, Kara-tube in the valley of the Keles river; Zhaulyntyube, Maybalyk, Koskonur on the Arys river. In the valley and delta of the Syr Darya River there were large settlements of the Saka period Shirik-Rabat, Babishmulla. The Zhetyasar culture with cities that have been functioning for a millennium is unique [Bajpakov K.M., 2002: P.48]. In the Hun settlements, oriented by angles to the cardinal directions, there is a free internal layout around the citadel.

Discussion

Architectural traditions were largely determined by the ideological outlook of society, the semiotics of architectural forms and elements. The deep identity of the established architectural traditions of the peoples in the local territories and continuity in development are revealed. People's dwelling of Kazakhstan XIX – beginning. The twentieth century is the result of cultural contact expressed by the mutual influence of architectural traditions of ethnic groups of representatives of Russia and Central Asian countries. The architecture of the dwelling on the territory of our republic in the middle and second half of the twentieth century as a whole has pronounced international features.

They are especially evident in the types of housing of the 20th century. In the 1920s and 1930s, there were changes not only in the political, but also in the economic and cultural appearance of our country. The main transformation in the economy of the republic was the industrialization and collectivization of agriculture, the settling of the nomadic population and urbanization. The following types of settlements are being formed:

- scattered on the basis of the former wintering grounds of the Kazakhs;
- cumulus buildings;
- linear and street layout, which were formed during the resettlement of the Slavic population.

During this period, the term "mazanki" appears. The terminological designation of the type of dwelling comes from the stage of its formation. The construction of this type of housing involves a stage designated by the verb "smear". The significance of this stage, which has become characterological, has given a terminological designation. All these types of dwellings were used in the steppe and forest-steppe, where clay is abundant, and there is almost no scaffolding. At the same

time, the types of mud huts are being clarified: adobe-block, adobe-cast and the actual mud hut in Kazakhstan, adobe-cast mud huts were built more. The clay was soaked and kneaded next to the future house. One or several pits were dug, in which the clay-sand mixture was mixed. Kneading could be carried out with the help of animals (horses, oxen) and special devices (cart wheels). The technology was divided into clay and clay granite. Glinolite is a technology of laying plastic clay in a formwork, in which straw already lies. Clay granite is a mixture of clay and straw with less water, also laid in the formwork. In both cases, the mixture is thoroughly compacted.

Semantics is characteristic of architectural terms, for example: a Christmas tree is a tile laying pattern, straw is a pipe of small diameter, cheek is the front and back planes of the arch. This method of term formation is a frequency in architectural terminology, along with borrowing. The most common languages for borrowing are Latin, French, German and Italian. For example, from the French: lobby – a large room in public buildings between the entrance and the public space, lawn – a plot of land with a specially created grassy cover, smoothly and short-cropped; from Latin: rostral columns - Lat. rostrum – beak, muzzle, dome – lat. cupula – barrel, tub, pavilion - lat. papilio – butterfly, moth, tent; from German: ramp – a gentle ascent connecting two levels of different heights without the use of steps. In the architectural Russian-language terminology of Kazakhstan, there is an active borrowing from the Turkic languages: Kosh - a nomadic military camp, a temporary camping yurt, a military detachment. Perhaps it is connected with the Mongolian word "hoshun" – detachment; adobe – straw (adobe buildings); yurt, yort - territory for nomadism, parking place, house; shatyr - tent or tent; barn - palace, house, dwelling, inn; tower - observation signal tower in the fortress, from the Turkic root "bash" is the head. Borrowing is a very productive way to replenish the terminology of the subject field "architecture". This is due to the globalization and integration of internal processes in the architecture itself.

Architectural terms are closely related to construction technology. The latter can define architectural designations [Entoni Uajt, 2007]. In this case, we are talking about architectural terms based on construction technologies: clay – from "pouring clay" into the frame, clay – from "beating clay": a stronger structure created by greater pressure on the material [Yarceva V.N., 1990]. The construction of a mud-brick house is carried out from a specially prepared adobe mixture. The solution is prepared from clay, sand, straw and water. But first of all it is necessary to find out the percentage of fat content of clay. To do this, you can give the clay for examination, or you can experimentally find out the fat content of the building material. Such housing was built on the principle of lifting and shifting formwork. This process was quite difficult and lengthy. It was necessary to prepare the mixture, install the formwork, lay the mixture with a layer-by-layer seal, wait for a set of structural strength, after which the formwork was removed, the scaffolding was placed, and everything was repeated from the beginning. The filling height at a time is 300-400 mm. Up to 20 people, or even more, could work on one house at the same time. Let's pay attention to the fact that the architectural terms of the early stages of construction are derived from common vocabulary, there is not a large percentage of borrowings in them, since these processes prevail in construction terminology: adobe mixture, lifting and shifting formwork, layer-by-layer compaction, podmost, pouring. Later, the constructive component of the semantics of the original construction terminology is generally metaphorized: construction scaffolding – construction trestles, for example.

At the beginning of the 20th century, in our country, in terms of architecture and planning, unified two- and three-room types of residential buildings were formed, the characteristic features of which are the linear arrangement of residential and utility rooms. Their spatial composition varied depending on the shape of the covering (flat, semi-gable or rafter roof), the presence of a porch or terrace. They were illuminated by glazed windows, which were often not limited to one-sided placement and were heated by new heating devices. Architectural terminology, starting from this period, acquires volume and broader spatial characteristics.

The above-mentioned principle of historicism is decisive in the characterization of architectural terminology denoting the concepts of home decoration.

One of the first concepts of the design of dwellings on the territory of our country is a petroglyph. Petroglyphs (scribbles or rock carvings) - embossed or painted images on a stone base (from others. Greek. πέτρος - stone and γλυφή - carving). The technique of petroglyphs can be sanding, embossing, as well as thin lines. Also, when characterizing petroglyphs, zigzags are noted: vertically arranged zigzags. Zigzag is the oldest ornamental motif, it was also characteristic of the Andronovo cultural and historical community, where it was reproduced both in its pure form and as part of a geometric ornament (shaded triangles, rhombuses, teeth, etc.). The term is due to the designation of the technique of execution. The most frequent basis is the shape, for example, the shape of the line. Petroglyphs become the basis of future ornaments in architecture. Ornamentation (from Lat. ornamentum - decoration) is a multi-valued term. Ornamentation in a broad sense is an art or a method of ornamentation (decoration). Ornamentation in fine art is the nature of an ornament and a set of ornamental elements in a style or work of fine art. The most common theme of petroglyphs is the theme of the mountain goat (argali).

The architectural design concept can also be based on tamga. Tamga in the studies of architects is terminologized and acts as a borrowed term. The two-syllable term Kazakh tamga is used in this generic designation. The masculine gender is fixed in this case through the concept of "sign". Tamga is a generic family sign, seal. As a rule, a descendant of a certain kind borrowed the tamga of his ancestor and added an additional element or modified it. Tamga often becomes the basis of the Kazakh ornament, which is actively used later in the design of buildings.

The Kazakh ornament in the form that has come down to us is the embodiment of real images, and the ornament in its forms captures the peculiarities and traditions of the way of life of its people, the level of technology and other living conditions. This, in fact, is already enough for the Kazakh ornament, as a means of architectural and artistic expression, to be widely used in modern construction. In some periods of historical development, folk ornament was widely used in everyday life and in monumental art, and in the second half of the XX century it received its highest flourishing in various areas of life, including architecture. It should be noted that many well-known Kazakhstani designers, architects carry out painstaking work on the study, collection, restoration and preservation of samples of ornaments from all regions of the country, each of which has its own characteristic feature and deserves separate study in relation to architecture. In the 1940s, interest in classical techniques and architectural forms revived: symmetry and the order system again triumphed in the layout of public buildings

The study of the symmetry of the ornament gave rise to individual researchers for new ways of studying - structural analysis of individual forms using mathematical methods. The fundamental feature in the study of the structure by individual researchers is the compositional structure of the ornament, for example, from the technical techniques of execution or materials. For example, architectural fragments, weapons, various signs and emblems can be used as ornamental motifs. A special kind of ornament (for example, girih) is represented by stylized inscriptions on architectural structures or in books. Of particular importance from the point of view of architectural terminology is the concept of an architectural fragment. An architectural fragment (Latin – excerpt) is a part of an architectural object (a remnant of a deceased or separately considered part of an existing one). Thus, the objects of study and images often become attics, portals of buildings, decorative design of window openings, balconies, stairs, etc. The terms architectural fragment and architectural detail are correlated. Architectural detail (French-detail) is an element of architectural plasticity of facades and interiors of buildings. Architectural details traditionally include rather small plastic elements – brackets, cornices, balusters, capitals of pilasters and columns, etc. Over time, the subject of studying and depicting objects in this direction has expanded somewhat and often includes elements of buildings that can be more attributed to architectural fragments.

Thus, we see that architectural ornamentation in terms of content carries national specifics. In characterological terms, it is a detail or fragment of the architectural design of the facade, interior,

exterior, balcony, attic. Terms related to the class of architectural solutions are borrowed. One of the founders of Kazakh architecture was M.P.Pavlov [Pavlov M.P., 1983]. M.P.Pavlov created a large number of works. These buildings are constantly analyzed in scientific and methodological research. His idea of reviving the active use of classical forms is interestingly interpreted in the modern architecture of Kazakhstan.

Architect M.P.Pavlov was the author, for example, of the House of Scientists in Almaty. Its architectural characteristics are interesting from the point of view of terminology. The architect sought to preserve and consolidate the national color, actively included ornamentation. The House of Scientists on Kurmangazy Street in Almaty was designed as a symmetrical extension to the building of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, partially reproducing the second stage of construction conceived in the late 1940s. The joint of the buildings is carried out through a pavilion with a rectangular through passage. Above this opening is placed a large ornamented medallion (fr. médaillon), and the frame is a complex-profile ornamented archivolt (from the Latin "arcus volutus" - "framing arc"; the outer frame of an arched opening, usually protruding from the wall plane or decorated with sculptural decor. This architectural element enhances the arched arch).

With the details of the building of the late 1950s, the capitals and the decoration of the pilasters, the cornice, the arched wall arcades (from the French arcade - a series of arches of the same shape and size, resting on columns or on rectangular or square pillars - abutments) coincide. Simplified portal framing (lat. porta - door, gate - an architecturally designed main entrance of a large structure, usually having a large-scale frame with detailed ornamentation) of doors in side risalites (from Italian. risalita - "ledge" - a part of the building that protrudes beyond the main line of the facade and goes to the entire height of the building), there is no figured portal gable and cartouche (fr. Cartouche (bundle, bag) - in architecture and decorative art: a motif in the form of a half-open, often with torn or incised edges of a roll of paper, scroll) above him. In the middle risalite, the windows are combined into vertical stained glass windows ((French vitrage). A large stained glass window is placed in a pointed arched niche, in the simplified archivolt of which round wall columns with tulip - like capitals are added (from it. capitello (head) - the crowning part of the column or pilasters). There are also no cartouches on the pylons (from the Greek. πυλών "gate, entrance"), and three-stage niches are made on the frieze (from it. nicchio - shell).

Borrowing foreign-language terms is a special way of replenishing vocabulary, markedly different from using the means of the native language [Ahmanova O.S., 1989: P.157]. Borrowing should be understood as "referring to the lexical fund of other languages to express new concepts, further differentiate existing ones and designate previously unknown objects" [Ahmanova O.S., 1989: P.64].

The study of architectural design terms revealed borrowings of terms from the French language. According to the proposed classification of S.V.Grinev by external signs, French borrowings of this terminology can be divided into the following categories: 1) phonetic, 2) graphic, morphological, 3) word-formation.

Under the phonetic signs of borrowings, it is customary to understand such features of the sound appearance of words that are unusual for the receiving language: for example, the pronunciation of ch in terms of mouchette is a mouchette (a developed frame Gothic ornament, with a circular construction of all elements); chevron molding is a zigzag pattern molding; cartouche is an ornament in the form of a scroll [Grinev S.V., 1993: P.159].

Word-forming signs can be understood as the presence and formation of complex words: fleur-de-lis - lily (ornament); bas-relief – bas-relief; abat-jour - visor (buildings); the presence of the suffix - ette in terms of baguette - baguette, astragalus; lunette - round window in the roof, tympanum; palmette - palmette, an ornament in the form of stylized palm leaves.

Frequent borrowings in the field of architecture from the French language include the terms attic - attic, balustrade - balustrade, dome - dome, facade - facade, festoon - festoon, fronton - pediment,

niche - niche, bas-relief – bas-relief, Baroque - Baroque, Romanesque - Romanesque style, a la gothic - in Gothic style, a la modern - in the Art Nouveau style.

The most important classification is based on the nature of the borrowed material and looks like this: material borrowing, costing, mixed borrowing. The first type is material borrowing, which involves borrowing the material form of a foreign-language term and is divided into three varieties [Grinev S.V., 1993; Seidakeimetova Z., 2021].

Conclusion

Thus, in the semantic method, terms are formed by changing the meaning of words that previously existed in the language and giving it a new meaning. Terms denoting types of housing are introduced by narrowing the semantics. The construction process does not include only one component. The commonly used meaning, which became the basis of the term, is only characterological.

References

- Mackevich N.A. (2023) Kognitivnoe modelirovanie terminosistemy «dizajn otkrytogo arhitekturnogo prostranstva»: *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta* 1(225) [Electronic resource]: URL: https://vestnik.tspu.edu.ru/archive.html?year=2023&issue=1&article_id=8652 (date of access: 10.01.2023).
- Deniko R.V., Shchitova O.G., Shchitova D.A., Nguyen T. Lan (2015) Learning terminology in the Age of Higher Education Internationalization: Problems and Solutions: *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 215.
- Pak M.K. (2011) *Vital'nost' obshcherusskogo slova*. Karaganda: Izd-vo KarGU.
- Ushakov D.N. (2015) *Tolkovyj slovar' sovremennogo russkogo yazyka*. Moskva: Adelant.
- Goroda Srednej Azii v XIII-XIVvv. (1989) Zony i etapy urbanizatsii (teoreticheskie aspekty problemy) *Gorod i processy urbanizatsii v Srednej Azii: Tezisy dokladov regional'noj konferencii*. Namangan-Tashkent.
- Glaudinov B.A. (1999) *Istoriya arhitektury Kazahstana*. Almaty: KazGASA.
- Bajpakov K.M. (1998) *Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom puti*. Almaty: Gylym.
- Bajpakov K.M. (2002) *Drevnie goroda Kazahstana*. Almaty: Aruna.
- Entoni Uajt, Bryus Robertson (2007) *Arhitektura: formy, konstrukcii, detali: illyustr. spravochnik; per. s angl. E. Netesovoj*. M.: Astrel': AST.
- Yarceva V.N. (1990) *Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar'*. M.: Sovetskaya enciklopediya.
- Pavlov M.P. (1983) *Arhitektura kompleksa zdaniy ploshchadi im. L.I. Brezhneva v Alma-Ate*. M.: Znanie.
- Ahmanova O.S. (1989) *Slovar' lingvisticheskikh terminov*. M.: Sov. Enciklopediya.
- Grinev S.V. (1993) *Vvedenie v terminovedenie*. M.: Mosk. Licej.
- Seidakeimetova Z., Tiivioikhina T., Tazhibayeva S., Kishenova A. (2021) Semantic features of architectural eponymic terms. *Zhurnal Revista entrelinguas*, 7, 4, 021069, Unesp-faculdade ciencias, Brazil (Web of Science) [Electronic resource]: URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000717948200004> (date of access: 15.01.2023)

Архитектурадағы терминдердің қалыптастыру мәселесі туралы

*¹Ж.С.Акишева, ²З.К.Сейдахметова

¹Қ.И.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті (Алматы, Қазақстан)

²академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада сәулет өнеріндегі терминжасам тәсілдеріне ерекше көңіл бөлінген. Авторлар семантикалық әдіспен терминдердің тілде бұрын болған сөздердің мағынасын өзгерту, оған жаңа мағына беру арқылы жасалатынын атап көрсетеді. Терминжасамның семантикалық әдісі мағынаның кеңеюі мен тарылуын қамтиды. Мақалада мұндай терминдердің мағыналық ауысулар нәтижесінде пайда болатыны көрсетілген. Бұл ығысулар ескі және жаңа мағыналардың сәйкессіздігін тудырады және жаңа ұғымдарды атайды. Басқа тілден келген сөздерді авторлар «Сәулет» пәндік саласының терминологиясын толықтырудың тағы бір өнімді тәсілі ретінде анықтайды. Сәулет терминдерін алудың ең көп таралған тілдері - латын, француз, неміс және итальян тілдері. Қазақстанның архитектуралық орыстілді терминологиясында түркі тілдерінен белсенді түрде алу көрсетілген. Терминжасамның бұл әдісінің маңызы жаһанданумен және сәулеттің өзінде ішкі процестерді біріктірумен байланысты.

Түйін сөздер: термин, сәулет, семантикалық жол, алымдар, архитектуралық терминология.

К вопросу о терминологии в архитектуре

*¹Ж.С.Акишева, ²З.К.Сейдахметова

*¹Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева
(Алматы, Қазақстан)*

²Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан)

Аннотация

В статье обращается особое внимание на способы терминологии в архитектуре. Авторы подчеркивают, что при семантическом способе термины образуются путем изменения значения ранее существовавших в языке слов с приданием ему нового значения. Семантический способ терминологии включает в себя расширение и сужение значения. Статья показывает, что такие термины появляются в результате семантических сдвигов. Данные сдвиги вызывают несоответствие между старыми и новыми значениями и называют новые понятия.

Займствование определяется авторами как еще один продуктивный способ пополнения терминологии предметного поля «Архитектура». В качестве наиболее распространенных для заимствования архитектурных терминов языков названы латинский, французский, немецкий и итальянский языки. В архитектурной русскоязычной терминологии Казахстана представлено активное заимствование из тюркских языков. Значение этого способа терминологии связано это с глобализацией и интеграцией внутренних процессов в самой архитектуре.

Ключевые слова: термин, архитектура, семантический способ, заимствования, архитектурная терминология.

Поступила в редакцию: 21.02.2023

Одобрена: 14.03.2023

Первая публикация на сайте: 25.07.2023

БІЗДІҢ АВТОРЛАР / НАШИ АВТОРЫ / OUR AUTHORS

Абдиманова Ақнұр – 11 сынып, «Қыздар гимназиясы» КММ, Теміртау қ., daa910266@gmail.com

Абдиманова Ақнұр – 11 класс, КГУ «Женская гимназия» г.Темиртау, daa910266@gmail.com
Abdimanova Aknur – 11th grade, KSU «Women's Gymnasium», Temirtau, daa910266@gmail.com

Акишева Жанар Сапаровна – қазақ және орыс тілдері кафедрасының қауымдастырылған профессор, Қ.И.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті, z.akisheva@satbayev.university

Акишева Жанар Сапаровна – ассоциированный профессор кафедры казахского и русского языков, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева, z.akisheva@satbayev.university

Akisheva Zhanar Saparovna – Associate Professor of Department of Kazakh and Russian Languages, K.I.Satpayev Kazakh National Research Technical University, z.akisheva@satbayev.university

Акынова Ләззат Айтжановна – биология ғылымдарының кандидаты, бастауышта оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, lyazzat_akynova@mail.ru

Акынова Ләззат Айтжановна – кандидат биологических наук, старший преподаватель, кафедры Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова, lyazzat_akynova@mail.ru

Akynova Lazzat Aitghanovna – Cadidate of Biological Sciences, Senior Lecturer of Department of Teaching Methods for Primary Classes, Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, lyazzat_akynova@mail.ru

Алтынбекова Минаш Оразбаевна – химия ғылымдарының кандидаты, экология және химия кафедрасының доценті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, minash.altynbekova@ayu.edu.kz

Алтынбекова Минаш Оразбаевна - кандидат химических наук, доцент кафедры экологии и химии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, minash.altynbekova@ayu.edu.kz

Altynbekova Minash Orazbaevna – Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Ecology and Chemistry, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, minash.altynbekova@ayu.edu.kz

Асетова Жаннұр Бахытовна – педагогика ғылымдарының магистрі, педагогика және бастауыш оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, akniet_22@mail.ru

Асетова Жаннұр Бахытовна – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и методики начального обучения, Карагандинский университет имени академика А.Е.Букетова, akniet_22@mail.ru

Asetova Zhannur Bakhytovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Department of Pedagogy and Methods of Primary Education, academician E.A.Buketov Karaganda University, akniet_22@mail.ru

Базарбаева Жанат Куандыковна – тарих мұғалімі, «Қыздар гимназиясы» КММ, Теміртау қ., Zhanat_37@mail.ru

Базарбаева Жанат Куандыковна – учитель истории, КГУ «Женская гимназия» г.Темиртау, Zhanat_37@mail.ru

Базарбаева Жанат Куандыковна – History Teacher, KSU «Women's Gymnasium», Temirtau, Zhanat_37@mail.ru

Бахтыберген Айдана – 3 курс, 6B05283 – Экология және табиғатты пайдалану, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, aidanabakhtybergen@gmail.com

Бахтыберген Айдана – 3 курс, 6B05283 – Экология и природопользование, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, aidanabakhtybergen@gmail.com

Bakhtybergen Aidana – 3rd year, 6B05283 – Ecology and nature management, Korkyt Ata Kyzylorda University, aidanabakhtybergen@gmail.com

Далелханова Алмагуль – 2 курс, 7M01301 – Бастауыш білім беру педагогикасы, Ш.Уалиханов арытндағы Көкшетау университеті, almagul.sabit97@mail.ru

Далелханова Алмагуль – 2 курс, 7M01301 – Педагогика начального образования, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, almagul.sabit97@mail.ru

Dalelkhanova Almagul – 2 курс, 7M - Pedagogy and Methods of Primary Education, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, almagul.sabit97@mail.ru

Дэвид Луиджи Фучи – PhD доктор, жобаларды басқару кафедрасының қауымдастырылған профессор, Солтүстік университеті, Лондон, Ұлыбритания, d.fuschi@bridginconsulting.com

Дэвид Луиджи Фучи – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры управления проектами, Северо-Восточный университет, Лондон, Великобритания, d.fuschi@bridginconsulting.com

David Luigi Fuschi – Doctor PhD, Associate Professor in Project Management, Northeastern University, London, United Kingdom, d.fuschi@bridginconsulting.com

Есимгалиева Тлекши Махсотовна – PhD доктор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің қауымдастырылған профессор, Каспий университеті, tlekshi_86@mail.ru

Есимгалиева Тлекши Махсотовна – доктор PhD, ассоциированный профессор Высшей школы гуманитарных наук, Каспийский университет, tlekshi_86@mail.ru

Yessimgaliyeva Tlekshi Makhsotovna – Doctor PhD, Associate Professor of Graduate School of Humanities, Caspian University, tlekshi_86@mail.ru

Жанадилова Карашаш Базаровна – PhD доктор, әлеуметтік және жас ерекшелік педагогикасы кафедрасының қауымдастырылған профессор, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, jdairova@yandex.ru

Жанадилова Карашаш Базаровна – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры социальной и возрастной педагогики, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, jdairova@yandex.ru

Zhanadilova Karashash Bazarovna – Doctor PhD, Associate Professor of Department of Social and Age Pedagogy, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, jdairova@yandex.ru

Жумагул Молдир Жакыпжановна – PhD доктор, Жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебінің қауымдастырылған профессор м.а., Астана Халықаралық университеті, mzhakypzhan@mail.ru

Жумагул Молдир Жакыпжановна – доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора Высшей школы естественных наук, Международный университет Астана, mzhakypzhan@mail.ru

Zhumagul Moldir Zhakypzhanovna – Doctor PhD, acting Associate Professor of Higher School of Natural Sciences, Astana International University, mzhakypzhan@mail.ru

Жұмағұлова Әлия – 4 курс, 6B03101 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, aliya-zhumagulova@inbox.ru

Жұмағұлова Әлия – 4 курс, 6B03101 – Педагогика и методика начального обучения, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, aliya-zhumagulova@inbox.ru

Zhumagulova Aliya – 4th year, 6B03101 – Pedagogy and Methods of Primary Education, academician E.A.Buketov Karaganda University, aliya-zhumagulova@inbox.ru

Жусупбекова Гульсара Галимбековна – PhD доктор, әлеуметтік және даму педагогикасы кафедрасының қауымдастырылған профессор, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, uk.gulsara74@mail.ru

Жусупбекова Гульсара Галимбековна – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры социальной и возрастной педагогики, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, uk.gulsara74@mail.ru

Zhussupbekova Gulsara Galimbekovna – Doctor PhD, Associate Professor of the Department of Social and Developmental Pedagogy, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, uk.gulsara74@mail.ru

Ишмұхамедов Шәріп Әбдірахманұлы – саяси ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және дипломатия жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры, «Тұран» университеті, sh.ishmukhamedov@turan-edu.kz

Ишмұхамедов Шарип Абдрахманович – кандидат политических наук, ассоциированный профессор Высшей школы международных отношений и дипломатии, Университет «Туран», sh.ishmukhamedov@turan-edu.kz

Ishmukhmedov Sharip Abdrakhmanovich – Doctor of Political Sciences, Associate Professor of Graduate School of International Relations and Diplomacy, «Turan» University, sh.ishmukhamedov@turan-edu.kz

Мұхамеджан Нұрым Сырымұлы – 2 курс, 7M01502 – Биология, Астана халықаралық университеті, n_mukhamedzhan@mail.ru

Мұхамеджан Нұрым Сырымұлы – 2 курс, 7M01502 – Биология, Международный университет Астана, n_mukhamedzhan@mail.ru

Mukhamedzhan Nurym Syrymuly – 2nd year, 7M01502 – Biology, Astana International University, n_mukhamedzhan@mail.ru

Оспанова Ильдана – 10 сынып, «Best» School, Алматы, ospanovaildana@gmail.com

Оспанова Ильдана – 10 класс, «Best» School, Алматы, ospanovaildana@gmail.com

Ospanova Ildana – 10 grade, «Best» School, Almaty, ospanovaildana@gmail.com

Рахимбаева Баян Турабековна – Шетел тілдер факультеті «Шетел тілінен даярлаудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, bayan.rakhimbaeva@mail.ru

Рахимбаева Баян Турабековна – старший преподаватель кафедры «Теория и методика иноязычной подготовки» Факультета иностранных языков, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, bayan.rakhimbaeva@mail.ru

Rakhimbayeva Bayan Turabekovna – Senior Lecturer of Department “Theory and Methods of Foreign Language Training”, Faculty of Foreign Languages, academician E.A.Buketov Karaganda University, bayan.rakhimbaeva@mail.ru

Рахманқұл Әміна – 4 курс, 6B01705 - Шетел тілі: екі шетел тілі, академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті, arn1na@mail.ru

Рахманқұл Әміна – 4 курс, 6B01705 – Иностранный язык: два иностранных языка, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, arn1na@mail.ru
Rakhmankul Amina – 4th year, 6B01705 – Foreign language: two foreign languages, academician E.A.Buketov Karaganda University, arn1na@mail.ru

Сакенова Улболсын Сакеновна – 2 курс, 7M01409 – Кәсіптік оқыту (көркем еңбек және арнайы пәндер), Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, sakenovaulbolsyn11@gmail.com

Сакенова Улболсын Сакеновна – 2 курс, 7M01409 – Профессиональное обучение (художественный труд и специальные дисциплины), Кызылординский университет имени Коркыт Ата, sakenovaulbolsyn11@gmail.com

Сакенова Улболсын Сакеновна – 2 курс, 7M01409 – Professional education (Art and special disciplines), Korkyt Ata Kyzylorda University, sakenovaulbolsyn11@gmail.com

Сатыпалды Аяулым – 3 курс, 6B01301 - Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мұғалімін даярлау, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, satypaldy.aiaulym0209@mail.ru

Сатыпалды Аяулым – 3 курс, 6B01301 – Подготовка учителя педагогики и методики начального обучения, Южно-Казахстанский педагогический университет, satypaldy.aiaulym0209@mail.ru

Satypaldy Ayaulym – 3rd year, 6B01301 – Teacher Training in Pedagogy and Methods of Primary Education, O.Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, satypaldy.aiaulym0209@mail.ru

Сейдахметова Зергуль Кобландиевна – педагогика ғылымдарының магистрі, Г.А.Мейрамов атындағы орыс тілі және әдебиет кафедрасының аға оқытушысы, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, szergul@bk.ru

Сейдахметова Зергуль Кобландиевна – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры русского языка и литературы имени Г.А.Мейрамова, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, szergul@bk.ru

Seidakhmetova Zergul Koblandievna – Master of Pedagogical Sciences, G.A.Meiramov Department of Russian Language and Literature, academician E.A.Buketov Karaganda University, szergul@bk.ru

Сиханова Нургуль Сагиндыковна – PhD доктор, «Электр энергетикасы, техносфералық қауіпсіздік және экология», Қорқыт Ата Қызылорда университеті, sihanova.nurgul@mail.ru

Сиханова Нургуль Сагиндыковна – доктор PhD, старший преподаватель образовательной программы «Электроэнергетика, техносферная безопасность и экология», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, sihanova.nurgul@mail.ru

Sikhanova Nurgul Sagindykovna – Doctor PhD, Senior Lecturer of Educational Program «Electric Power Engineering, Technosphere Safety and Ecology», Korkyt Ata Kyzylorda University, sihanova.nurgul@mail.ru

Тұранова Ақниет - 4 курс, 6B03106 – Ұйымдастыру психология, Каспий университеті мамандығы, akniet090403@mail.ru

Тұранова Ақниет - 4 курс, 6B03106 - Организационная психология, Каспийский университет, akniet090403@mail.ru

Turanova Akniet - 4th year, 6B03106 – Organizational psychology, Caspian University, akniet090403@mail.ru

Умарова Гулбахор Абдукаюмовна – 2 курс, 7M01535 - Химия, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, gulbakhor.umarova.99@mail.ru

Умарова Гулбахор Абдукаюмовна – 2 курс, 7M01535 - Химия, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, gulbakhor.umarova.99@mail.ru

Umarova Gukbakhor Abdukayumovna – 2nd year, 7M01535 - Chemistry, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, gulbakhor.umarova.99@mail.ru

Шахатова Дильназ – 1 курс, 7M01301 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, shahatova.dilnaz@gmail.com

Шахатова Дильназ – 1 курс, 7M01301 - Педагогика и методика начального образования, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, shahatova.dilnaz@gmail.com

Shakhatova Dilnaz – 1st year, 7M01301 – Pedagogy and Methods of Primary Education, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, shahatova.dilnaz@gmail.com

Шильдебаева Ляззат Кадырбековна – техника ғылымдарының кандидаты, «Дизайн және технологиялар» білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, lyazzatK.sh.2007@mail.ru

Шильдебаева Ляззат Кадырбековна – кандидат технических наук, и.о. ассоциированного профессора образовательной программы «Дизайн и технологии», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, lyazzatK.sh.2007@mail.ru

Shildebaeva Lyazzat Kadyrbekovna – Candidate of Technical Sciences, acting Associate Professor of educational program «Design and Technology», Korkyt Ata Kyzylorda University, lyazzatK.sh.2007@mail.ru

Авторлар назарына!

Eurasian Scientific and Methodological Journal “East – West” for master and doctoral students (Магистранттар мен докторанттарға арналған «Шығыс - Батыс» Еуразиялық ғылыми-әдістемелік журналы) – халықаралық ғылыми-әдістемелік басылым. Журнал 2022 жылы құрылған.

Журналдың негізгі тақырыптық бағыты – экономика, ғылым және білім саласындағы қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің мазмұны мен нәтижелерін қамту.

Журналдың негізгі бөлімдері: Жаратылыстану және техникалық ғылымдар, Әлеуметтік ғылымдар, Гуманитарлық ғылымдар және өнер.

Журналдың стратегиялық мақсаты – ҚР ҒЖБМ ҒЖБССҚК (ЖАК) ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағын алу үшін диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын жетекші рецензияланған ғылыми журналдар тізімі, сондай-ақ Қазақстандық дәйексөз базасы (ҚазДБ) және халықаралық мәліметтер базаларға (Scopus, Web of Science және т.б.) енгізу.

Жариялау үшін журнал тақырыбына сәйкес келетін іргелі және қолданбалы зерттеулердің нәтижелерін көрсететін ғылыми, талдамалық, ғылыми-әдістемелік мақалалар, сондай-ақ автордың(лардың) тұжырымдамалық ұстанымын нақты көрсететін шолу мақалалар қабылданады. Авторлармен жұмыс істеу бағыттарының бірі ғылыми іс-шараларды өткізу, орта және жоғары оқу орындарының білім алушыларын, ғылыми-практикалық қызметкерлерді және т.б. ғылыми-зерттеу қызметіне тарту болып табылады.

«Bilim zhane Bolashak» Халықаралық ғылыми-зерттеу байқау (бұдан әрі – Байқау) С.Т.Исалиеваның «Шетелдік студенттерге арналған ЖОО дамыту білім беру ортасын жобалау» диссертациялық зерттеу аясында ағымдағы оқу жылының қараша-наурыз аралығында жүзеге асырылады.

Байқау 2022 жылда «East – West: Authority And Potential» ғылыми журналдар редакторларының Бірінші Еуразиялық форумы аясында құрылған және жыл сайын өткізіледі.

Байқаудың мақсаты – заманауи білім алушылар мен оқытушылардың жеке тұлғасында ұйғармашылық қабілеттерін дамыту және зерттеушілік қасиеттерін дамытуға ықпал ету.

Байқауға қатысуға шақырылады:

1. Қазақстандық және шетелдік орта білім беру ұйымдарының 10-11 сынып оқушылары, ҚР, жақын және алыс шетелдердің, оның ішінде шетелдік ЖОО студенттері. Ғылыми жетекші ретінде орта білім беру ұйымдарының педагогтары, ЖОО оқытушылары, ғылыми қызметкерлер қатыса алады.
2. Орта білім беру ұйымдарының педагогтары, ҚР, жақын және алыс шетелдердегі ЖОО оқытушылары.

Барлық қатысушылар секцияларға бөлінеді: Секция 1. Орта білім беру ұйымдарының оқушылары. Секция 2. ЖОО студенттері. Секция 3. Магистранттар, докторанттар. Секция 4: Педагогтар (оқытушылар).

Байқау жұмысының форматы – ғылыми мақала. Барлық конкурстық жұмыстар түпнұсқа болуы, тәуелсіз зерттеулерді ұсынуы және макетке сәйкес ресімделуі керек. Дайын мәтіндерді (басқалар дайындаған немесе Интернеттен жүктеп алған) райдалануға рұқсат етілмейді. Жұмыстарды авторлар плагиатқа тексереді, талап етілетін деңгей авторлық мәтіннің кемінде 70% құрайды (соның ішінде түпнұсқалық, заңды түрде алынған сөздер мен дәйексөздер). Ұйымдастыру комитеті конкурстық жұмыстарды іріктеп қайта тексеру құқығын өзіне қалдырады.

Жеңімпаздар мен лауреаттардың жұмыстары ұйымдастыру комитетінің таңдауы бойынша Eurasian Scientific and Methodological Journal “East-West” журналында (ағымдағы немесе арнайы шығарылым) жариялануы мүмкін.

Информация для авторов!

Eurasian Scientific and Methodological Journal “East – West” for master and doctoral students (Евразийский научно-методический журнал для магистрантов и докторантов «Восток – Запад») – международное научно-методическое издание. Журнал основан в 2022 году.

Основной тематической направленностью журнала является освещение содержания и результатов исследований казахстанских и зарубежных ученых в области экономики, науки и образования.

Основные разделы журнала: Естественные и технические науки, Социальные и общественные науки, Гуманитарные науки и искусство.

Стратегическая цель журнала – вхождение в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов, рекомендуемых для опубликования основных научных результатов диссертаций на соискание ученой степени КОКСОН РК (ВАК стран СНГ) и ученого звания, а также в Казахстанскую базу цитирования (КазБЦ) и международные базы данных (Scopus, Web of Science и др.).

Для публикации принимаются научные, аналитические, научно-методические статьи, отражающие результаты фундаментальных и прикладных исследований, соответствующие тематике журнала, а также обзорные статьи с четким указанием концептуальной позиции автора(ов). Одним из направлений работы с авторами является проведение научных мероприятий, привлечение к научно-исследовательской деятельности обучающихся организаций среднего и высшего образования, научных и практических работников и др.

Международный конкурс НИР «Bilim zhane Bolashak» (далее – Конкурс) проводится в рамках диссертационного исследования Исалиевой С.Т. «Проектирование развивающей образовательной среды вуза для иностранных обучающихся» и проводится в период с ноября по марта текущего учебного года.

Конкурс основан в 2022 году в рамках Первого Евразийского Форума редакторов научных журналов «East – West: Authority And Potential» и проводится ежегодно.

Цель конкурса – развитие творческих способностей, содействие в становлении исследовательских качеств личности современных обучающихся и преподавателей.

К участию в конкурсе приглашаются:

1. Учащиеся 10-11 классов казахстанских и зарубежных организаций среднего образования, студенты вузов РК, ближнего и дальнего зарубежья, в том числе иностранные. В качестве научных руководителей могут выступать педагоги организаций среднего образования, преподаватели вузов, научные сотрудники.
2. Педагоги организаций среднего образования, преподаватели вузов РК, ближнего и дальнего зарубежья.

Все участники распределяются по секциям: Секция 1. Учащиеся организаций среднего образования. Секция 2. Студенты вузов. Секция 3. Магистранты, докторанты. Секция 4: Педагоги (преподаватели).

Формат конкурсной работы – научная статья. Все конкурсные работы должны быть авторскими, представлять собой самостоятельное исследование и выполнены в соответствии с макетом. Использование готовых текстов (подготовленных другими лицами или скачанных из сети Internet) не допускается. Работы проверяются авторами на плагиат, необходимый уровень – не менее 70% авторского текста (в т.ч. оригинальность, правомерные заимствования и цитирования). Оргкомитет оставляет за собой право выборочной перепроверки конкурсных работ.

Работы победителей и лауреатов могут быть опубликованы в Eurasian Scientific and Methodological Journal “East-West” (текущем номере или спецвыпуске) по выбору оргкомитета.

Dear Authors,

The Eurasian Scientific and Methodological Journal "East-West" is an international scientific and methodological publication for master's and doctoral students, established in 2022.

The primary thematic focus of the journal is to cover the research and findings of Kazakhstani and international scholars in the fields of economics, science, and education.

The main sections of the journal are: Natural and Technical Sciences, Social and Public Sciences, Humanities, and Arts.

The strategic goal of the Journal is to be included in the List of leading peer-reviewed scientific journals recommended for publishing the main scientific results of dissertations for academic degrees by KoKSON RK and for the conferral of academic titles. The Journal also aims to be indexed in the Kazakhstan Citation Base and international databases such as Scopus, Web of Science, and others.

Scientific, analytical, and methodological articles that reflect the outcomes of fundamental and applied research aligned with the Journal's scope are accepted for publication, as are review articles with a clear indication of the authors' conceptual viewpoints. One of the directions of the Journal's work with authors is the organization of scientific events, involving students in secondary and higher education, as well as research and practical specialists, in various research activities.

The International Research Competition «Bilim zhane Bolashak» (hereinafter, the Competition) is conducted as part of the dissertation research of S.T. Issaliyeva, titled «*Design of a Developmental Educational Environment at a University for International Students*», from November to March of the current academic year.

The Competition was established in 2022 during the First Eurasian Forum of Editors of Scientific Journals «East – West: Authority and Potential» and is held annually.

The goal of the Competition is to develop creative abilities and foster research skills among modern students and educators.

Who is invited to participate:

1. Students in grades 10–11 of Kazakhstani and foreign secondary education institutions, as well as university students in the Republic of Kazakhstan and abroad. Teachers from secondary education institutions, university lecturers, and researchers may act as scientific supervisors.
2. Teachers in secondary education organizations, and university lecturers in the Republic of Kazakhstan or abroad.

All participants are categorized into the following sections: Section 1: Students of secondary education institutions; Section 2: University students; Section 3: Master's and doctoral students; Section 4: Educators (Teachers).

The format for competition entries is a scientific article. All entries must be original, represent independent research, and comply with the designated template. The use of prewritten texts (prepared by others or downloaded from the Internet) is not permitted. Authors must check their works for plagiarism, ensuring a minimum of 70% original text (including permitted borrowings and citations). The Organizing Committee reserves the right to selectively re-check the competition entries.

The works of winners and laureates may be published in the Eurasian Scientific and Methodological Journal "East-West" (in the current issue or a special issue), at the discretion of the Organizing Committee.

Выпускающий редактор: Момбек Әлия Әнуарбекқызы

Дизайнер и верстка: Исалиева Сауле Темирбаевна

Перевод предисловия
на казахский язык: Исалиева Сауле Темирбаевна
на английский язык: Артём Носко Владимирович

Утверждено к публикации 16.09.2024 г.